

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

İBRAHİMOV QƏNBƏR ƏHƏD oğlu

“AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ GÖMRÜK-TARİF SİYASƏTİNİN
HÜQUQİ TƏMİNATININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 - “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: “İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi”

Elmi rəhbər:
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent B.N. MƏMMƏDOV

Magistr proqramının rəhbəri
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent S.Z. İSAYEV

Kafedra müdiri:
iqtisad elmləri doktoru,
professor F.P. RƏHMANOV

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
FƏSİL I. MİLLİ İQTİSADİYYATIN DÜNYA TƏSƏRRÜFATI İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNİN FORMALAŞMASININ KONSEPTUAL ƏSASLARI.....	10
1.1 Beynəlxalq iqtisadi integrasiya prosesləri və onu şərtləndirən amillər.....	10
1.2 İntegrasiya birliklərinin növləri və müasir beynəlxalq iqtisadiyyatda integrasiya proseslərinin reallaşması istiqamətləri.....	19
1.3 Xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük-tarif tənzimlənməsi və tariflərin müəyyən edilməsinin əsas prinsipləri.....	33
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA GÖMRÜK-TARİF TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ.....	60
2.1. Gömrük tarifləri və onun gömrük nəzarətində xarakterik tənzimləmə xüsusiyyəti.....	60
2.2 Gömrük rüsumları səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsinin iqtisadi-hüquqi mexanizmi.....	71
2.3. Respublikamızda gömrük və idxal-ixrac əməliyyatlarının müasir vəziyyətinin kompleks təhlili.....	84
III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA XARİCİ İQTİSADİ FƏALİYYƏTİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.....	91
3.1 Azərbaycan Respublikasında xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin təşkili və formalaşmasının əsas istiqamətləri.....	91
3.2 Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin normativ-hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	100
3.3 Azərbaycanda Respublikasında gömrük tarif siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	107
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	124
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATLAR.....	128

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Son dövrlərdə xüsusilə elmi-texniki tərəqqi nəticəsində məhsuldar qüvvələrin sürətli inkişafı obyektiv olaraq XX əsrin ikinci yarısında dünya iqtisadiyyatında yeni meyllərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu meyllərin meydana gəlməsinə ikinci dünya müharibəsindən sonra müstəmləkə sistemlərinin dağıldığı və dünyanın bir-birinə zidd olan iki əks sistemə parçalandığı dövrdə formalaşmış müvafiq siyasi atmosfer də imkan yaratmışdır. Belə bir şəraitdə aydın oldu ki, iqtisadi cəhətdən digər dövlətlərdən təcrid olunmuş ölkələr – siyasi müttəfiqlər geriliyə və sosial perspektivsizliyə düşər olurlar. Ona görə də, tədricən beynəlxalq inteqrasiya obyektiv zərurətə çevrildi. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya 80-ci illərin sonunda – 90-cı illərin əvvəllərində öz inkişafında yeni təkan almışdır. Həmin dövrlərdə beynəlxalq inteqrasiya proseslərinə əvvəllər dünya təsərrüfatı sistemindən nisbətən təcrid olunmuş çoxlu sayda ölkələr, o cümlədən inkişaf etməkdə olan ölkələr qoşulmağa başladılar.

Postsovet arealında mürəkkəb və ziddiyyətli bir proses əvvəl vahid xalq təsərrüfatı kompleksinin hissələrini təşkil edən respublikaların bir-biri ilə qarşılıqlı təsərrüfat fəaliyyətinin uyğun olaraq müasir suveren ölkələrarası qarşılıqlı münasibətlərinə transformasiya prosesi başlandı. Bu qarşılıqlı münasibətlər bir tərəfdən onların subyektlərinin 10 illərlə yaradılmış istehsal-texnoloji və kooperasiya əlaqələri, elmi-texniki bazarın vahidliyi və s. əsasında formalaşmış, hətta alternativsiz qarşılıqlı tamamlama ilə səciyyələnən dərin qarşılıqlı asılılıqla xarakterizə olunur. Digər tərəfdən keçmiş SSRİ respublikaları dünya təsərrüfatı sistemində müstəqil qoşulma cəhdləri ilə nəinki siyasi, hətta iqtisadi özünəməxsusluqla xarakterizə olunur.

Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasət strategiyasının prioritet istiqamətlərindən biri onun müasir dünya təsərrüfatı proseslərinə qoşulmasıdır. İnteqrasiya proseslərinin eninə və dərininə inkişafı əvvəl totalitar iqtisadiyyat əsasında inkişaf edən onlarla ölkələrin bazar iqtisadiyyatı yoluna keçməsi ilə də şərtlənir. Bu, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə bir çox yeni struktur dəyişikliklərinin baş verməsi ilə nəticələndi: şəxsi mülkiyyətin kütləvi özəlləşdirilməsi, xarici ticarətin və maliyyə

xidmətləri sferasının liberalizasiyası, idarəetmənin administrativ metodlarının ləğvi baş verdi.

Yeni minilliyin ərəfəsində dünyanın bir çox dövlətləri qlobal integrasiya proseslərinin birgə inkişaf sxemlərini hazırlayır, hansı ki, öz növbəsində yeni geosiyasi və geoiqtisadi mərkəzlərin yaradılmasını öz tərkibinə alır. Bu prosesdə Azərbaycan gənc, müstəqil dövlət kimi, beynəlxalq regional əməkdaşlığın siyasi və iqtisadi təhlükəsizliyi təmin edə biləcək stabil sisteminin yaradılmasına can atır. Bu meyl nəinki Azərbaycanın dünya cəmiyyətinə integrasiyasını stimullaşdırır, eləcə də ölkənin müxtəlif regionlarda təsirinin artmasına, ticari-iqtisadi əlaqələrin və istehsal kooperasiyasının inkişafına, məhsul satışının perspektiv bazar axtarışına imkan yaradır.

Ölkəmizin dünya iqtisadi sistemində integrasiyanın sürətləndirilməsi, dünyanın bir çox ölkələri ilə ticarət-iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi Azərbaycan hökumətinin qarşısında duran vacib vəzifələrdəndir. Mövcud şəraitdə dövlətimizin ən başlıca problemlərindən biri yeni formalaşan azad iqtisadiyyat şəraitində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi, milli iqtisadiyyatımızın dünya təsərrüfatı ilə sağlam qarşılıqlı əlaqələrinin qurulması idi. Xüsusilə də nəzərə alsaq ki, integrasiya prosesi keçid dövrü iqtisadiyyatına malik olan dövlətlərə İEÖ-in uzun müddətli bazar təcrübələrini öyrənmək üçün əlverişli şərait yaradır, onda demək olar ki, milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatına integrasiyası dövlətimiz üçün xüsusilə əhəmiyyətli məsələdir. İqtisadiyyatımızın dünya təsərrüfatına integrasiyası ölkəmizə daxili istehsalçıların fəaliyyət bazarının həcmnin genişləndirilməsinə, xarici investisiyalardan faydalanmağa, əlverişli xarici siyasət mühitinin yaradılmasına, istər regionda, istərsə də dünyada gedən əsas iqtisadi layihələrdən kənarda qalmamasına, dünya dövlətləri ilə iqtisadi, siyasi, hərbi, sosial, mədəni əməkdaşlığının inkişafına və s. şərait yaradır. Lakin burada bir məsələni nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, keçid mərhələsində dövlət, daxili bazarı xarici sahibkarlar üçün açmaqla yanaşı, daxili istehsalçıların və satıcıların mənafeyini qorumaq üçün müvafiq iqtisadi mühitin yaradılmasını və proteksionist siyasətin yeridilməsini də təmin etməlidir. Çünki dünya təcrübəsi göstərir ki, açıq tipli iqtisadiyyata keçid dövlətin güclü, çevik

müdaxiləsi yolu ilə sistemli iqtisadi və hüquqi islahatları ilə müşayiət edilməzsə, müəyyən müddətdən sonra inkişaf etməkdə olan ölkələr inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin xammal əlavəsinə çevrilmək təhlükəsi qarşısında qalırlar. Beləliklə də sözü gedən proseslərin Azərbaycanın tam maraqlarına uyğunlaşdırılması və xarici iqtisadi əlaqələrin uzunmüddətli milli mənafeləri nəzərə alaraq ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəldilməsi üçün milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatı ilə qarşılıqlı əlaqəsinin əsaslı hüquqi tənzimlənməsinə nail olmaq lazımdır.

Məlumdur ki, ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra müstəqil gömrük siyasəti formalaşdırılmağa başlandı və lazım olan gömrük qanunvericiliyi aktları qəbul olundu. Eyni zamanda gömrük işinin daha səmərəli təşkil edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən lazım olan təlimat və əsasnamələr işlənib hazırlanmışdır. Bütün sənədlərin əsasını Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi təşkil edir. Həmin sənədlərdə ölkəmizin strateji inkişaf istiqamətlərinə uyğun olaraq yürüdülməli vahid gömrük siyasəti öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanın gömrük-tarif siyasətinin əsas xüsusiyyəti hər şeydən əvvəl müasir şəraitində xarici iqtisadi əlaqələrin gömrük-tarif tənzimlənmə sisteminin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi və onun elmi-tədqiqat predmeti kimi mühüm nəzəri metodoloji və praktiki əhəmiyyət kəsb etməsidir. Hazırda Azərbaycan Respublikası qarşısında dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmaq, dünya bazarına çıxmaq və onun perspektivdə fəal subyektinə çevrilmək, müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin imkanlarından daha geniş istifadə etmək kimi mühüm vəzifə durur.

Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi, dünya iqtisadiyyatında ölkələrin qarşılıqlı əlaqə və asılılığının güclənməsi, global problemlərin yaranması kəskinləşməsi xarici iqtisadi fəaliyyətin məqsədyönlü tənzimlənməsini obyektiv zərurətə çevirmişdir. Burada söhbət ilk növbədə ölkələr arasında qarşılıqlı ticarət, valyuta-maliyyə və kredit və s. münasibətlərinin, bir sözlə xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsindən gedir. Bu əlaqələr sistemində ölkələrin bir-biri ilə iqtisadi əlaqələri və həmin əlaqələrin tənzim olunmasının hüquqi əsasının yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Xarici iqtisadi fəaliyyət hər bir cəmiyyətin sosial-iqtisadi tərəqqisinin güclü faktorlarından biridir və o bu tərəqqini sürətləndirə və ləngidə bilər. Bu fəaliyyətin milli iqtisadiyyata, milli maraqlara müsbət təsiri onda olur ki, o dövlət tərəfindən düzgün tənzimlənməklə ixracı stimullaşdırarsın, ölkənin ixrac potensialı artırsın, yəni ixrac yönümlü istehsal sahələrinin inkişafına diqqət yetirilsin. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi üzrə dövlət orqanlarının fəaliyyəti praktiki olaraq dünyanın bütün ölkələrində mövcuddur. Lakin onun miqyası, forma və metodları hər bir ölkədə qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə, ölkənin muasir dünyada yerinə və roluna, habelə dövlətin xarici və daxili siyasətinə uyğun olaraq müəyyən edilir. Məhz bu məqamlar mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Təqdim edilən problemin aktuallığı, onun nəzəri və praktiki əhəmiyyəti dissertasiyanın mövzusunun seçilməsini müəyyən etmişdir, tədqiqatın predmet və obyektinə məqsəd və vəzifələri, həmçinin onun məntiqi və strukturunu şərtləndirir.

Tədqiqatın predmeti xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı yeni tendensiyalar, xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində hüquqi mexanizmin, həmçinin bu tənzimlənmə prosesində milli, dövlətlərarası və beynəlxalq hüququn yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsi təşkil edir. Dissertasiya tədqiqatının obyektinə milli iqtisadiyyatların beynəlxalq iqtisadi münasibətlərlə təmas nöqtəsini formalşdıran fəaliyyət növü kimi xarici iqtisadi fəaliyyət və onunla bağlı digər proseslərdir.

Tədqiqatın məqsədi dünya təsərrüfatının beynəlmilləşməsi və qloballaşmasının müasir mərhələsində xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük-tarif tənzimlənməsinin hüquqi mexanizminin nəzəri və praktiki aspektlərinin təhlilini aparmaq, bunun əsasında hüquqi tənzimlənmənin mövcud vəziyyətini, onun aktual problemlərini üzə çıxarmaq və Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə ticarət əlaqələrinin hüquqi tənzimlənməsinin və bu istiqamətdə həyata keçirilən dövlət siyasətinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, həmçinin preoritetləri dəqiqləşdirməkdən ibarətdir. Bu kimi mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsi baxımından aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- gömrük-tarif tənzimlənməsinə nəzəri yanaşmaları səciyyələndirmək;
- gömrük siyasəti və ümumi iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi kimi onun əhəmiyyətini xarakterizə etmək;

- gömrük-tarif tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərini və tariflərin müəyyən edilməsinin əsas prinsiplərini müəyyən etmək;
- gömrük tarifləri və onun xarakterik tənzimləmə xüsusiyyətlərini araşdırmaq;
- gömrük rüsumları səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsinin iqtisadi-hüquqi mexanizmini tədqiq etmək;
- respublikamızda gömrük və idxal-ixrac əməliyyatlarının müasir vəziyyətini kompleks təhlil etmək;
- respublikada xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin təşkili və formalaşmasının əsas istiqamətlərini göstərmək;
- xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin normativ-hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini göstərmək;
- Azərbaycanda Respublikasında gömrük tarif siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın informasiya bazasını dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının, xüsusilə də Dövlət Statistika Komitəsinin, Xarici İşlər Nazirliyinin, Mərkəzi Bankın, beynəlxalq təşkilatların işçi materialları və sənədləri, statistik və normativ – metodiki materiallar, bir sıra seminar və konfransların sənədləri, tədqiqat mövzusu üzrə elmi araşdırmalar və digər elmi ədəbiyyatlar təşkil etmişdir.

İşin nəzəri-metodoloji bazasını xarici iqtisadi fəaliyyət, o cümlədən gömrük-tarif tənzimlənməsi haqqında alimlərin tədqiqatları, müasir iqtisadiyyatda xarici iqtisadi fəaliyyətdə hüquqi tənzimlənmənin tətbiqinə dair yerli və xarici iqtisadçı alimlərin əldə etdikləri nəticələr təşkil etmişdir. Tədqiqatda qarşıya qoyulan məsələlərin həllinə nail olmaq üçün struktur, funksional, məntiqi, müqayisəli təhlil, statistik, səbəb – nəticə və beynəlxalq ticarət sferasının hüquqi tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərinin digər metodları istifadə edilmişdir. Tədqiqatın elmi yeniliyi növbəti elementlərlə səciyyələnir:

- dövlətin dünya ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrinin səmərəli əsasda formalaşdırılmasının ölkənin davamlı iqtisadi inkişafına və dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminə təsir imkanı sübut edilmişdir;

- ölkələrarası təsərrüfat əlaqələrinin iki hüquq sisteminin, beynəlxalq hüquq və milli (dövlətdaxili) hüquq sistemlərinin tənzimlənməsi obyektı kimi çıxış etməsi əsaslandırılmışdır;
- ölkələrarası təsərrüfat əlaqələrinin inkişafında beynəlxalq ticarətin və beynəlxalq investisiya münasibətlərinin rolu və əhəmiyyəti geniş tədqiq edilərək əsaslandırılmışdır;
- Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla və regional iqtisadi qurumlarla qarşılıqlı iqtisadi əlaqələri geniş təhlil edilərək formalaşması xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmiş, hüquqi təminatının mövcud vəziyyəti qiymətləndirilərək təkmilləşdirilməsi istiqamətləri göstərilmişdir;
- Azərbaycanın dünya təsərrüfatı ilə qarşılıqlı əlaqələrində, qarşılıqlı iqtisadi əməkdaşlıq və xarici iqtisadi əlaqələr sferasında dövlətin həyata keçirəcəyi xarici iqtisadi siyasətə və bununla bağlı strategiyanın reallaşdırılmasına tələblər müəyyənləşdirilmiş, Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir vəziyyətinin, həmçinin onun dövlət tənzimlənməsinin müasir vəziyyətinin kompleks təhlili əsasında onun taktika və strategiyasının, həmçinin xarici ticarət əlaqələrinin səmərəli əsasda qurulması istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir;
- Azərbaycanın dünya təsərrüfatı əlaqələri sistemində integrasiyasının strateji əsasda reallaşdırılması məqsədilə dövlətin xarici iqtisadi siyasət strategiyasının mexanizminin hüquqi təminatının mövcud vəziyyətin tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmış, bu prosesə maneəçilik yaradan faktorlar müəyyən edilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən ibarətdir. Sonda istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısı verilmişdir. Dissertasiyanın birinci fəslində beynəlxalq iqtisadi integrasiya proseslərinin mahiyyəti açılmış və onu şərtləndirən amillər sadalanmış, dövlətlərarası iqtisadi əlaqələrin formalaşmasının ümumnəzəri əsasları və iqtisadi integrasiyanın elmi nəzəriyyələrinin təkamül xüsusiyyətləri geniş izah edilmiş, integrasiya birliklərinin növləri və müasir beynəlxalq iqtisadiyyatda integrasiya proseslərinin reallaşması istiqamətləri ətraflı tədqiq edilmişdir xarici ticarətin gömrük-tarif tənzimlənməsinə nəzəri yanaşmalar,

gömrük siyasəti və ümumi iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi kimi onun əhəmiyyəti, habelə gömrük-tarif tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri və tariflərin müəyyən edilməsinin əsas prinsipləri kimi məsələlər xarakterizə edilmişdir.

İşin ikinci fəslində isə gömrük tariflərinin xarakterik tənzimləmə xüsusiyyəti və onun formalaşması, gömrük rüsumları səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsinin iqtisadi-hüquqi mexanizmi və respublikamızda gömrük və idxal-ixrac əməliyyatlarının müasir vəziyyəti kompleks təhlil edilmişdir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslinə gəldikdə, burada respublikada xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin təşkili və formalaşmasının əsas istiqamətləri, xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin normativ-hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri və Azərbaycanda Respublikasında gömrük tarif siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın sonunda nəticələr çıxarılmış və təkliflər irəli sürülmüş, habelə istifadə olunan ədəbiyyat siyahısı və internet resursları təqdim edilmişdir.

FƏSİL I. MİLLİ İQTİSADİYYATIN DÜNYA TƏSƏRRÜFATI İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNİN FORMALAŞMASININ KONSEPTUAL ƏSASLARI

1.1 Beynəlxalq iqtisadi integrasiya prosesləri və onu şərtləndirən amillər

XX əsrin sonuna doğru dünya iqtisadiyyatının inkişafı ölkələrin və millətlərin tələbatlarına cavab olaraq təbii resursların, insan resurslarının rəşional istifadəsində, əmtəələrin, kapitalın, texnologiyaların, nou-hauların və s. mübadiləsində öz səylərini birləşdirməsinə səbəb olan bir sıra ümumi tendensiyaların yaranmasına gətirib çıxartdı. Belə tendensiyaların arasında iqtisadi integrasiyaya istiqamət xüsusilə güclənmişdir, belə ki, iqtisadi integrasiya özünü İkinci Dünya müharibəsi bitdikdən sonra göstərmiş və obyektiv proses kimi dövlətlərarası iqtisadi siyasətin uzlaşdırılmasından sonra inkişaf etmişdir. Bununla belə integrasiya prosesi yalnız hamar və yüksələn xətlə inkişaf etmir. Tarix göstərir ki, “soyuq müharibə” şəraitində integrasiya eyni siyasi rejimli dövlətlərdən təşkil olunan qapalı iqtisadi blokların yaranmasına gətirib çıxarır.

Dünyada ideoloji qarşıdurmanın tədricən aradan qaldırılmasına baxmayaraq, müasir mərhələdə beynəlxalq iqtisadi integrasiya, hələ də keçmişin neqativ təsirlərindən məhrum edilməmişdir. Ötən əsrin son rübü üçün ölkələrin əksəriyyətinin iqtisadiyyatlarında böyük dəyişikliklər olmuş, dünyəvi, regional və milli iqtisadiyyatların inkişaf tempi sürətlənmişdir. Beynəlxalq ticarətin şərtləri, həmçinin təsərrüfatın təşiredici prinsipləri dəyişmiş və ölkənin daxili iqtisadi siyasətini özündə əks etdirmişdir. İqtisadiyyat beynəlxalq münasibətlər sistemindən köhnə geosiyasi istiqamətləri sıxışdırıb çıxartmağa başlamışdır.

İstehsalın ictimai xarakterinin sürətləndirilmiş inkişafı, öz növbəsində dövlət sərhədlərini keçərək, cəmiyyətin səmərəli həyatının təşkilinin daha geniş miqyaslı formalarının axtarışını tələb edir. Sözsüz ki, belə axtarışın nəticəsi dərhal dünya təsərrüfatını əhatə etmir. İlkin olaraq bir neçə ölkədən regional komplekslər formalaşdırılır, lakin onlar yalnız ərazisinə görə deyil, həm də iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsinə görə, həmçinin təsərrüfatçılıq tipinə görə yaxın olmalıdır. Bu

tədricən milli, iqtisadi və mədəni dəyərlərin yaxınlaşması yolu ilə baş verir. Bu zəncirin bütün həlqələrində xüsusi yeri sənayenin beynəlmilləşdirilməsi tutur.

"Sənayenin beynəlmilləşdirilməsi fenomeni, müxtəlif ölkələrin sənaye müəssisələri arasında iki əsr boyunca möhkəm, uzunmüddətli, istehsal və elmi-texniki əlaqələrin qurulması prosesi öz həyat qabiliyyətini və effektivliyini sübut edir. Bu fenomen XX əsrin sonuna doğru əvvəllər görünməmiş imkan və formaların müxtəlifliyinə nail olur". Bu halda yeni tarixi fenomen yaranır: "Monodövlətli, iqtisadi və sosiomədəni milli təsərrüfatlar tədricən daha böyük çoxdövlətli komplekslərə çevriləcəklər ki, nəticədə forma cəhətdən müəyyən bir dövrə onlar beynəlxalq qalsalar da, məzmun üzrə tədricən vahid təsərrüfatlı və sosiomədəni orqanizmin hissələrinə çevrilirlər".

Bu şəraitdə iqtisadi integrasiya prosesi yeni keyfiyyətli xüsusiyyətlər əldə edir: iqtisadi inkişaf templərinin sürətlənməsi, təsərrüfatların regionallaşması və beləliklə də, siyasi maraqların inkişafı gedişatında yaranan proseslərin koordinasiyası; beynəlxalq iqtisadi, elmi-texniki, texnoloji, informasiya əməkdaşlığının və əməkdaşlığın digər növlərinin təkmilləşdirilməsi daxili və dövlətlərarası məsələlərin həllinə böyük stimullaşdırıcı təsir göstərir.

Beləliklə, bu dünyəvi prosesin analizi yalnız nəzəri deyil, həm də son dərəcə praktik əhəmiyyətə malikdir. V. Rıbalkin yazır ki, "Geniş miqyaslı, dayanıqlı və daimi işgüzar əməkdaşlıq maraqları, qarşılıqlı səmərəliliyi, açıq insan ünsiyyətini öncədən müəyyən edir, həmçinin milli qapalılığın və eqoizmin öhdəsindən gəlmək ehtiyacını gücləndirir. Dövlət sərhədlərinin, xüsusilə rəsmi-bürokratik və maliyyə proseduraları sahəsində şəffaflığının əlavə ilkin şərtləri yaradılır".

"İntegrasiya" termini hələ Qədim Romada yaranmışdır. Latin dilindən tərcümədə bərpa, tamamlama mənasını bildirir (integer – "tam"), iki və ya daha çox ölkənin milli təsərrüfatlarının könüllü əsasda vahid orqanizmin yaradılmasına yönəldilmiş qarşılıqlı uyğunlaşması və yaxınlaşması mənasını verir. Başqa cür desək, bu iqtisadi subyektlərin birləşməsi, onların qarşılıqlı təsirinin dərinləşməsi, onların arasında əlaqələrin inkişafıdır. "İqtisadi integrasiya" termini ilk dəfə yalnız 30-cu illərdə isveç və alman iqtisadçı-alimlərin tədqiqatlarında meydana çıxmışdır.

Beynəlxalq iqtisadi integrasiya milli təsərrüfat mexanizmlərinin yaxınlaşması-na, qarşılıqlı uyğunlaşmasına və artımına gətirən, dövlətlərarası sazişlər formasını qəbul edən və razılaşdırılmış şəkildə dövlətlərarası orqanlar tərəfindən tənzimlənən obyektiv iqtisadi qarşılıqlı təsir prosesidir. İqtisadi integrasiyanın əsasında müstəqil fəaliyyət göstərən subyektlərin iqtisadi maraqları və beynəlxalq əmək bölgüsü durur.

İqtisadi integrasiyaya nə öz-özünə baş verən bazar prosesi, nə də məqsədyönlü tənzimlənən proses kimi baxmaq olmaz. Bu, dialektik vəhdət olmaqla eyni bir prosesin hər iki tərəfini – həm obyektiv, həm də subyektiv tərəflərini əks etdirir.

İntegrasiya prosesləri iqtisadi regionalizmin inkişafına gətirib çıxarır ki, bunun da nəticəsində ayrı-ayrı ölkələr qrupu öz aralarında ticarət üçün, bir sıra hallarda isə istehsal amillərinin regionlararası hərəkəti üçün daha əlverişli şərait yaradırlar. Aydın görünən proteksionist cəhətlərinə baxmayaraq, iqtisadi regionalizm beynəlxalq iqtisadiyyatın inkişafı üçün mənfi amil hesab edilmir. Lakin bu zaman nəzərə alınmalıdır ki, integrasiya edən ölkələr qrupu qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrini liberallaşdırarkən üçüncü ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələr üçün integrasiya proseslərinin başlanmasına qədər mövcud olmuş şərtlərdən daha pis şərtlər müəyyən etməməlidirlər. Başqa sözlə, iqtisadi regionalizm bir qrup ölkələr arasında əlaqələri sadələşdirərkən bütün digər ölkələrlə əlaqələri mürəkkəbləşdirməməlidir. Regionalizm üçüncü ölkələrlə ticarət şəraitini pisləşdirməyə nə qədər o beynəlxalq iqtisadiyyatın inkişafının müsbət amili hesab edilir.

İntegrasiyanın çıxış nöqtəsi iqtisadi sistemin ilkin subyektlər səviyyəsindəki birbaşa beynəlxalq iqtisadi (istehsal, elmi-texniki, texnoloji) əlaqələr hesab edilir. Bu əlaqələr eninə və dərininə inkişaf etməklə bazis səviyyəsində milli təsərrüfatların mərhələ-mərhələ artımına gətirib çıxarırlar. Bunun ardınca qaçılmaz olaraq dövlət iqtisadi, hüquqi, fiskal, sosial və digər sistemlərin qarşılıqlı uyğunlaşması və idarəetmə strukturlarının yaranması baş verir.

İntegrasiya onu digər qarşılıqlı iqtisadi fəaliyyət formalarından fərqləndirən bir sıra əhəmiyyətli əlamətlərlə xarakterizə olunur:

- üzv-ölkələrin iqtisadi siyasətinin razılaşdırılması;
- milli qanunvericiliklərin, norma və standartların yaxınlaşması;

- milli istehsal proseslərinin bir-birləri ilə qarşılıqlı qovuşması, region çərçivəsində istehsal prosesinin texnologiya vahidliyinin formalaşması;
- istehsalda, elm və texnikada beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiyanın geniş inkişafı;
- üzv-ölkələrin iqtisadiyyatlarında baş verən struktur dəyişiklikləri;
- integrasiya prosesinin məqsədyönlü tənzimlənməsi, regional idarəetmə orqanlarının inkişafı.

Müasir beynəlxalq iqtisadiyyatda yaranmış və inkişaf edən çoxsaylı integrasiya birlikləri öz qarşılarına prinsipcə eyni vəzifələri qoyurlar. Bu vəzifələrdən isə integrasiyanın məqsədləri irəli gəlir:

1. Miqyas iqtisadiyyatının üstünlüklərindən istifadə
2. Əlverişli xarici siyasət mühitinin yaradılması
3. Ticarət siyasəti vəzifələrinin həlli
4. İqtisadiyyatın struktur dəyişikliklərinə dəstək
5. Milli sənayenin gənc sahələrinin dəstəklənməsi
6. Dünya bazarlarında mövqelərin gücləndirilməsi

Tarixən integrasiya bir neçə əsas mərhələdən keçməklə təkamül edir ki, bu mərhələlərdən hər biri onun yetkinlik dərəcəsini xarakterizə edir.

Beynəlxalq iqtisadi integrasiya milli integrasiyadan növbəti parametrlərlə fərqlənir:

- Keyfiyyətli iştirakçı heyətinə görə;
- Səlahiyyətlərinin həcminə və integrasiya mərkəziylə qarşılıqlı təsirin xarakterinə görə.

Beynəlxalq iqtisadi integrasiya qlobal integrasiyadan isə aşağıdakı parametrlərlə fərqlənir:

- Miqyasına görə;
- İştirak edən subyektlərin miqdar tərkibinə görə;
- Onların bir-biri ilə və üçüncü ölkələrlə qarşılıqlı təsirinə xüsusiyyətlərinə görə.

Qeyd etmək zəruridir ki, integrasiya inkişaf etdikcə meydana gələn müxtəlif ölkələrin istehsalçıları arasında artan rəqabət müşahidə edilməyə başlayır. Bu rəqabət qiymətlərin artımının qarşısını alır, əmtəələrin keyfiyyətinin yaxşılaşmasına gətirib çıxarır, yeni texnologiyaların yaradılmasını stimullaşdırır və s. Integrasiya nəticəsində üzv-ölkələr masştab iqtisadiyyatının üstünlüklərindən istifadə etməyə başlayırlar ki, bu da istehsalın həcmnin artırılmasına, eyni zamanda xərclərin aşağı salınmasına imkan verir. Integrasiyanın ziddiyyəti özünü əsasən tərəflərin maraqlarının müxtəlifliyində, təkrar istehsal strukturunun ayrı-ayrı həlqələrinin integrasiya prosesində iştirak üçün eyni bacarığa malik olmamasında göstərir. Integrasiya prosesi bazar mübadiləsi (xüsusilə əmtəə) sferasında daha asan cərəyan edir, istehsal sfərası isə integrasiya proseslərinə çətinliklə cəlb olunur.

Integrasiyanın obyektiv ilkin şərtləri aşağıdakılardır:

- Integrasiya edən ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin və bazar yetkinliyi dərəcəsinin yaxınlığı. Çox nadir hallar istisna olmaqla, dövlətlərarası integrasiya ya sənayecə inkişaf etmiş ölkələr arasında, ya da inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında olur. Hətta inkişaf etməkdə olan ölkələr çərçivəsində də təxminən eyni iqtisadi inkişaf səviyyəsinə malik ölkələr arasında integrasiya prosesləri daha aktiv surətdə gedir. Müasir şəraitdə tədricən beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın müasirləşdirmə amillərinin əhəmiyyəti daha da güclənir. "Ayrı-ayrı nəzəri baxışlara uyğun olaraq, məhz texnologiya (S. Linder) və rəqabət (M. Porter) amilləri dünya iqtisadi əlaqələrində üstünlükləri formalaşdırır və BİM-in daha yüksək formalarına keçidi təmin edir". Əgər bundan çıxış edərək, integrasiya sisteminin yaradılması iştirakçı ölkələrə ümumi məqsədlər (istehsalın və məşğulluğun artırılması, bazar mexanizmləri çərçivəsində iqtisadiyyatın strukturunun müasirləşdirilməsi, sosial sabitlik və s.) irəli sürməyə icazə verirsə, bu halda iqtisadi inkişafın səviyyəsinin və integrasiya edən ölkələrin bazar yetkinliyi dərəcələrinin əhəmiyyəti açıq-aydın güclənir. Hətta sənaye ölkələri çərçivəsində integrasiya prosesləri yalnız eyni inkişaf səviyyəsində olan dövlətlərin arasında fəal gedə bilər. "1994-cü ildə Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası (EFTA- European Free Trade Association) və Avropa Birliyi əsas prinsipi kapitalların, malların, xidmətlərin və fiziki şəxslərin müstəqil yerdəyişməsi olan

vahid iqtisadi məkanın yaradılması haqqında razılaşma imzaladı. Ona daxil olan dövlətlərin və onların arasındakı iqtisadi əlaqələrin inkişafının yüksək səviyyəsinə baxmayaraq, EFTA (azad ticarət zonasının yaradılması məqsədilə 1960-cı ildə təşkil olunan bu qurumun üzvləri qurumu tərk edib Aİ-na üzv olduqdan sonra 4 üzvü – İslandiya, Norveç, İsveçrə, Lixtenşteyn qalmışdır) dəyərli integrasiya qruplaşması olmadı. Faktiki olaraq o, Vahid İqtisadi Məkan və Avropa Birliyinin yeni üzvləri üçün xüsusi "hazırlıq sinifi" oldu". Sənayecə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında integrasiya tipli birliklərin yaradılmasına cəhd göstərilə də, bu cəhdlər özünün formalaşmasının başlanğıc mərhələsindədir və bu baxımdan onların səmərəlilik dərəcəsi barədə birmənalı nəticə çıxarmaq mümkün deyildir. Bu halda təsərrüfat mexanizmlərinin uyğun olmaması səbəbindən inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında integrasiya prosesinə assosiasiya, məxsusi əməkdaşlıq, ticarət imtiyazları və s. barədə keçid sazişlərinin imzalanması ilə başlanır. Bu sazişlərin müddəti daha az inkişaf etmiş ölkədə, daha inkişaf etmiş ölkədə mövcud olan mexanizmlərin yetkinlik dərəcəsinə uyğun olan bazar mexanizminin yaranmasına qədər uzadılır. Müəyyən ölkələrdə (məsələn, Afrika ölkələrində), ehtimal edilir ki, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi integrasiyaya uyğun olaraq xarici tədqiqatçılar tərəfindən yaradılmış məşhur nəzəriyyələr daha az istifadə olunurlar. Xüsusi halda, Afrikanın inkişaf edən ölkələri üçün iqtisadi integrasiyanın bazar modelinin nəzəriyyəsinin istifadə edilə bilməsi məsələsi həll olunmamış qalır.

B. Balaş (ABŞ) və R. Striten (İngiltərə) kimi görkəmli qərb alimləri tərəfindən təklif edilmiş nəzəriyyələrdə hələ vaxtıykən "azad ticarət zonası", " gömrük birliyi", "ümumi bazar", "iqtisadi birlik", sonra isə "siyasi birləşmə"yə integrasiyasının əsas pillələri kimi baxılır. Afrika ölkələri iqtisadi və gömrük birliklərinə daxil olarkən, uyğunlaşdırılmış siyasət əsasında qarşılıqlı iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirəcəklərini, iqtisadiyyatın müasirləşdirməsi üçün baza kimi daxili bazarları inkişaf etdirəcəklərini güman edirdilər. Bu halda "integrasiyaya alternativ yolun inkişafı kimi, bütün daxili amillərin səfərbərliyinin və inkişafının ilkin şərti kimi, çox şeydə şəxsi güclərə dəstək göstərilməsinə nail olmaq vasitəsi kimi baxılırdı". Afrika iqtisadi cəmiyyətinin 2005-ci ilə yaradılması üzrə Afrika birliyi Təşkilatının tezislərində

"şəxsi güclərə dayaq" konsepsiyası qoyulmuşdur. Beləliklə, inkişaf etmiş ölkələrin integrasiyasından (İEO-də integrasiya məhsuldar qüvvələrin yüksək səviyyəsinin nəticəsidir) fərqli olaraq, inkişaf edən dünyada integrasiya – "iqtisadi artımın sürətlənməsi və müasir təsərrüfat strukturunun yaradılması vasitəsidir". İnkişaf edən ölkələrin əksəriyyəti praktik olaraq, sözün əsl mənasında integrasiya prosesindən kənardırlar, "inkişaf edən ölkələrin iqtisadi əməkdaşlığı, onlar tərəfindən integrasiya hədəflərinin bəyan edilməsi yalnız real integrasiya prosesinin hazırlıq pilləsidir";

- İntegrasiya ölkə iqtisadiyyatları inkişafda olduğu zaman daha müvəffəqiyyətlə inkişaf edir. Tarix artıq sübut edib ki, böhranda olan ölkələr bir-birləri ilə çox ağır integrasiya olunurlar. Böhran dövründə ölkələrdə ahtiböhran tədbirləri, qanunları, məhdudiyyətləri və s. qəbul edilir, məsələn, kapital ixracına məhdudiyyət tətbiq edilir. Məlumdur ki, integrasiya üçün əksinə, işçi qüvvəsinin, kapitalın, əmtəə və xidmətlərin hərəkətinin sərbəstliyi lazımdır. Hələ ki tarixdən böhranda olan ölkələrin yaratdığı dayanıqlı integrasiya qruplaşması məlum deyildir;

- İntegrasiya edən ölkələrin coğrafi yaxınlığı, əksər hallarda ümumi sərhədin və tarixən formalaşmış iqtisadi əlaqələrin mövcudluğu. Dünyanın əksər integrasiya birlikləri bir qitədə yerləşən, bir-birləri ilə bilavasitə coğrafi yaxınlıqda olan, nəqliyyat kommunikasiyalarına malik olan və çox zaman bir dildə danışan bir neçə qonşu ölkədən başlayıb. İlk ölkələr qrupuna, yəni integrasiya birliyinin təşəbbüsçüləri olan "integrasiya nüvəsi"nə sonradan digər qonşu dövlətlər də qoşulmağa başlamışlar;

- İntegrasiya edən ölkələrin liderlərinin siyasi iradəsi. Hazırda mövcud olan bütün iri integrasiya qruplaşmalarının yaradılmasına maraqlı ölkələrin siyasi rəhbərlərinin təşəbbüsləri təkan vermişdir. Siyasi rəhbərliyin rolu ondan ibarətdir ki, onlar öz ölkələri üçün integrasiya vasitəsilə əldə ediləbiləcək məqsəd müəyyən etməli və formalaşdırmalıdır. Ölkə üçün bütün siyasi-iqtisadi nəticələr mümkün qədər dəqiq proqnozlaşdırılmalı, ilkin mərhələdə ölkənin uğrayacağı xərclər və bu xərclərin nə vaxt ödəniləcəyi və ölkənin integrasiyadan nə vaxtdan etibarən fayda götürəcəyi hesablanmalıdır. Siyasi rəhbərlik bazar təsərrüfatı sistemi şəraitində integrasiyanın səmərəli getdiyini bilməlidir. Bundan əlavə, ölkənin siyasi rəhbərliyi hansı

səlahiyyətlərin “ümumi zənbil”ə ötürüləcəyini, hansıların isə saxlanılacağını dəqiq müəyyən etməlidir. Nəzərə alınmalıdır ki, ölkə üstmilli qurumların yaradılmasına hazır deyilsə, onda integrasiya təşəbbüsü kağız üzərində qalacaq. Beləliklə, təsdiq etmək olar ki, təsərrüfat həyatının beynəlmilləşdirilməsi özünün çoxdankı köklərinə və dərin ənənələrinə malikdir, təsərrüfat əlaqələrinin strukturu isə bu region ölkələrinin arasında adi beynəlxalq münasibətlərdən hökumətlərarası qarşılıqlı təsirin rolunun tədricən artdığı daha mürəkkəb sistemə keçidin ən əlverişli ilkin şərtlərini qoyur.

- Ölkələr qarşısında inkişaf, maliyyələşdirmə, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi, siyasi əməkdaşlıq və s. sahələrdə duran iqtisadi və digər problemlərin ümumiliyi. İqtisadi integrasiyaya adətən ölkələr qarşısında real şəkildə duran konkret problemlərin həlli üçün müraciət edirlər. Elə buna görədir ki, əsas problemi bazar iqtisadiyyatının əsaslarının yaradılması olan ölkələr artıq ümumi valyutanın tətbiqini tələb edən bazar inkişafı səviyyəsinə malik dövlətlərlə integrasiya edə bilmirlər. Əsas problemi əhalini su və qida ilə təmin etmək olan ölkələr kapitalın sərbəst hərəkəti problemini müzakirə edən dövlətlərlə bir yerdə ola bilməzlər;

- İntegrasiya birliyinə daxil olan ölkələrdəki müsbət dəyişikliklərin bu dəyişiklikləri izləyən digər ölkələrə psixoloji təsir göstərməsi. İntegrasiya birlikləri yaratmış ölkələrdə adətən müsbət iqtisadi meyillər (iqtisadi artım templərinin sürətlənməsi, inflyasiyanın aşağı düşməsi, məşğulluğun artımı və s.) baş verir ki, bu da baş verən dəyişiklikləri izləyən digər ölkələrə müəyyən psixoloji təsir göstərir. Nəticədə də həmin ölkələr integrasiya birliklərinə üzv olmağa çalışırlar;

- Bəzi ölkələrin maraqları olmadığı halda belə integrasiya proseslərindən kənarda qalmamaq üçün integrasiya birliyinə daxil olağa razılıq verməsi. Bu və ya digər regionun əksər ölkələri integrasiya birliyinin üzvləri olduqdan sonra həmin birlikdən kənarda qalan digər region ölkələri mütləq bir sıra çətinliklərlə üzləşirlər. Bu çətinliklər birliyə daxil olan ölkələrin iqtisadi əlaqələrinin bir-birlərinə istiqamətlənməsindən qaynaqlanır. Bu bəzən integrasiyadan kənarda qalmış ölkələrin ticarətinin azalmasına gətirib çıxarır. Bu ölkələrdən bəziləri integrasiya proseslərindən kənarda qalmaq qorxusundan hətta integrasiya üçün əhəmiyyətli ilkin

marağa malik olmadan belə, integrasiya proseslərinə qoşulmağa maraqlı olduqlarını bildirirlər;

- Miqyas iqtisadiyyatının üstünlüklərindən istifadə. Miqyas iqtisadiyyatı əsasında bazarın həcmi genişləndirmək, tranzaksiya xərclərini azaltmaq və digər üstünlüklərin əldə edilməsini təmin etmək mümkündür. Bu, öz növbəsində, birbaşa xarici investisiyaları cəlb etməyə imkan verəcəkdir. Belə ki, bu cür investisiyalar əhəmiyyətli ölçüyə malik bazarlara daha həvəslə yatırılır. Çünki, böyük ölçülü bazarlarda onların ehtiyaclarını ödəyən müstəqil istehsalın yaradılması daha məqsədəuyğun olur;

- Əlverişli xarici siyasət mühitinin yaradılması. Əksər integrasiya birliklərinin vacib məqsədlərindən biri də bu birlikdə iştirak edən ölkələrin siyasi, hərbi, sosial, mədəni və digər qeyri-iqtisadi hadisələrdə qarşılıqlı anlaşmalarının və əməkdaşlıqlarının gücləndirilməsidir. Coğrafi baxımdan bir-birinə yaxın olan və inkişaf sahəsində eyni cür problemlərə malik ölkələr üçün qonşularla yaxşı münasibətlərin olması, bu münasibətlərin qarşılıqlı iqtisadi öhdəliklərlə möhkəmləndirilməsi mühüm siyasi prioritet təşkil edir;

- Ticarət siyasəti vəzifələrinin həlli. Regional integrasiyadan çox zaman ÜTT çərçivəsində həyata keçirilən çoxtərəfli ticarət danışıqlarında danışıq mövqelərinin gücləndirilməsi vasitəsi kimi də istifadə edilir. Hesab edilir ki, hər hansı blok təşkil edən ölkələr adından razılaşdırılmış çıxış daha çəkilidir və ticarət siyasəti sahəsində daha arzuolunan nəticələrə gətirib çıxarır. Bundan əlavə, regional bloklar qarşılıqlı ticarət üçün daha sabit və proqnozlaşdırıla bilən mühit yaradır.;

- İqtisadiyyatın struktur dəyişikliklərinə dəstək. Bazar iqtisadiyyatını quran və ya ciddi iqtisadi islahatlar həyata keçirən ölkələrin daha yüksək bazar inkişafı səviyyəsinə malik ölkələrin regional ticarət sazişlərinə qoşulmasına bazar təcrübəsinin ötürülməsinin mühüm kanalı kimi, həmçinin seçilmiş bazar kursuna sədaqətlik amili kimi baxılır. Daha inkişaf etmiş ölkələr öz qonşularını integrasiya proseslərinə qoşmaqla onların bazar islahatlarının sürətlənməsində və onlarda tam və tutumlu bazarların yaradılmasında maraqlı olurlar;

- Milli sənayenin gənc sahələrinin dəstəklənməsi. İnteqrasiya birlikləri üçüncü ölkələrə qarşı ayrı-seçkilik tədbirləri nəzərdə tutmursa belə, birliklərə bir sıra hallarda yerli istehsalçıları dəstəkləmək üsulu kimi baxılır. Belə ki, bu zaman yerli istehsalçılar üçün daha geniş regional bazar meydana gəlir;

- Dünya bazarlarında mövqelərin gücləndirilməsi. Bu, regional rəqabət üstünlüklərinin yaradılması vasitəsilə təmin edilir.

Regional iqtisadi komplekslərə qloballaşmanın mühüm elementləri kimi baxmaq lazımdır. Regional iqtisadi inteqrasiya beynəlxalq iqtisadiyyatda ticarətin liberallaşdırılması, kapitalın, digər istehsal amillərinin hərəkəti üçün əlavə imkanlar, stimullar və mexanizmlər yaradır. Digər tərəfdən, qloballaşma və regional iqtisadi inteqrasiya arasında müəyyən ziddiyyətlər də mövcuddur: əgər regional iqtisadi inteqrasiya ayrı-ayrı ticarət-iqtisadi qrupların qapanmasını, kollektiv proteksionizmi gücləndirirsə, onda o, ümumi qloballaşma prosesini zəiflədə bilər.

1.2 İnteqrasiya birliklərinin növləri və müasir beynəlxalq iqtisadiyyatda inteqrasiya proseslərinin reallaşması istiqamətləri

İnteqrasiya ilə bağlı dünyanın bir çox tədqiqatçılarının geniş nəzəri və metodoloji konsepsiyaları hazırlanmışdır. Bunların bəziləri ilə aşağıdakı kimi tanış ola bilərik:

İqtisad elminin baniləri (A. Smit, D. Rikardo, D.S. Mill, J.B. Sey), K. Marks və onun davamçıları tərəfindən, müasir iqtisadçı-alimlər (S. Harris, E. Xekşer, B. Olin, P. Samuelson, S. Linder, V. Leontyev, M. Porter, F. Peru, Q. Myurdal) beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyaya hər şeydən əvvəl dünya iqtisadiyyatının inkişafının iki zidd tendensiyası - qloballaşma və fraqmentikləşmə kimi baxırlar.

Böyük Amerika iqtisadçı-alimləri K. R. Makkonell və S. L. Bryu yazırlar ki, "... iqtisadi inteqrasiya - azad ticarət zonasında iki və ya daha çox ölkənin bazar birliyi, ticarətin liberallaşdırılması istiqamətində həlledici dönüşdür". K.R. Makkonell və S. L. Bryu onların ən parlaq reallaşdırılması nümunəsi kimi Avropa

İqtisadi Birliyini (Vahid enerji Sistemini) və ya "Ümumi bazar"ı və azad ticarət haqqında Amerika –Kanada razılaşmasını göstərirlər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Roma razılaşmaları (1957-ci il) və inkişafın bütün sonrakı mərhələləri bizə Qərbi Avropada integrasiyaya proses və vəziyyət kimi baxmaq imkanı verir. Konkret məsələlər sırasında sosial bazar təsərrüfatının ideyalarının təcəssüm etməsi vasitəsi kimi bazar rəqabətinin stimullaşdırılmasını qarşıya hədəf qoyan azad ticarət zonasının, gömrük birliyinin və ümumi bazarın yaradılmasını qeyd etmək lazımdır. Onun fəaliyyətinin əsas prinsiplərindən olan qiymətləndirmənin azadlığının, pulun sabit dövriyyəsinin, monopoliyasız rəqabətin və xüsusi mülkiyyətin, iqtisadi müstəqilliyin və sahibkarların məsuliyyətinin təmin olunması dövlətin tənzimləyici roludur.

Beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın konseptual yanaşmaları arasında müxtəlif istiqamətlər geniş yayılmışdır, xüsusilə də korporasionalizm (S. Rolf və Y. Rostou) və strukturalizm (Q. Myurdal və A. Marşal, P. Striten, F. Perru). Korporasionalizmdə beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın əsasında TMK, böyük firmalar, bütöv ölkələr çıxış edir. Strukturalizmdə bazar mexanizmlərinin stimullaşdırılması ideyasına dövlət tənzimlənməsində və integrasiya fəzasında malların, xidmətlərin, kapitalın, işçi qüvvəsinin hərəkətinin tam liberallaşdırmaqla kifayət qədər tənqidi yaxınlaşırlar. Q. Myurdalın fikrincə, ənənəvi nəzəriyyə yalnız bazar mexanizminin fəaliyyətinə yönələrək, iqtisadi inkişafın eyni olmaması, zəif inkişaf və iqtisadi artım kimi problemləri izah edə bilmir. O, hesab edirdi ki, "öz-özlüyündə vahid bazarın yaradılması daha çox resursların rəşional yerləşdirilməsinə, tənzimlənməmiş inkişafa və əmək məhsuldarlığının artmasına gətirib çıxara bilmir". Onun fikrinə görə "şansların bərabərliyi" milli integrasiya çərçivəsində əsas zəruri şərtədir. Belə ki, hər ölkənin daxilində ümumi bərabərliyə və çiçəklənməyə nail olunması, beynəlxalq integrasiya çərçivəsində isə ayrı-ayrı dövlətlərin və regionların inkişafı şərtlərinin bərabərləşdirilməsi üçün zəmin yaradılması, az inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi inkişafının qabaqcılların səviyyəsinə qədər artırılması son nəticədə dünya miqyasında integrasiyaya gətirib çıxarmalıdır. Məhz onların ən böyük ölçüdə inkişaf səviyyəsi bütövlükdə dünya cəmiyyətinin integrasiyası göstəricisi olacaq. Bir halda ki, azad bazar struktur-

ları, beynəlxalq bazardakı rəqabət "şansların bərabərliyi"nin həqiqiliyini təmin etməyi bacarmır, yalnız güclünün iradəsinin möhkəmləndirilməsinə imkan yaradır, bu halda Myurdal dövlət strukturlarının bazar proseslərinə, gələcəkdə isə dünyanın hökumətlərarası institutlarına aktiv müdaxiləsinə ehtiyacı dəstəkləyir. "Dövlətlər gəlirlərin bölgüsü sahəsində işlərini koordinasiya etməlidir, tam məşğulluğu, regionların bərabər inkişafını və s. təmin etməlidir".

Y. Tinbergen, C. Pinder mahiyyəti diskriminasiyanın aradan qaldırılmasından ibarət olan "neqativ integrasiya" və iqtisadi hədəflərin nailiyyəti və rifah üçün siyasətin uzlaşdırılması fəaliyyətinə yönəldilmiş "pozitiv integrasiyanı" fərqləndirməyi təklif edirlər. "Neqativ integrasiya" milli iqtisadiyyatlar arasında ticarət maneələrinin ləğvi üzrə tədbirləri özündə əks etdirir, "pozitiv integrasiya" isə qərarların qəbul edilməsinin müəyyən mexanizmi ilə yeni institutların yaradılmasını tələb edir. Eyni zamanda pozitiv integrasiya mərkəzləşdirilmiş idarəetmə tələblərinə uyğun olaraq iqtisadi siyasətdə mövcud olan alətləri manipulyasiya edir..

Funksionalizmin banilərindən biri olan D. Mitrani öz analizində yeni funksional əsaslarda beynəlxalq cəmiyyətin yaradılması imkanına əsaslanırdı. O, dövlətlərin arasında münaqişələrin "mövcud dövlət sərhədlərinin daxilində xalq və dövləti yaxınlaşdıran əməkdaşlıq formalarının qurulması vasitəsilə" qlobal həllini təklif edirdi. M. Arax yazır ki, "Funksionalizm, sülhsevər cəmiyyətin birləşməsinə tədricən yaranmasına imkan yaradan, nəzəri baxımdan operativ fəlsəfə kimi görünür. Beləliklə də bu nəzəriyyə Avropa cəmiyyətlərində hadisələrin proqnozlaşdırılması, birləşdirilməsi, təsvir edilməsi üçün şübhəsiz, ən uyğun olan nəzəriyyədir...".

İntegrasiya proseslərinin maddi əsası, rus alimlərin (Y. Şişkov, V. Zuev, Y. Borko, M. Maksimova, İ. Sokolov və başqaları) tədqiqatlarına əsasən, istehsalın və kapitalın beynəlmilləşdirilməsidir ki, bu da eyni zamanda integrasiya proseslərinin təkamülünün hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir.

Bu məsələyə bir qədər başqa yanaşma Y. Avdokuşinə məxsusdur : "iqtisadi integrasiya, öz növbəsində, bu prosesin iştirakçısı olan ölkələrin istehsalının beynəlmilləşdirilməsinin sürətlənməsi, onların əsas ictimai-iqtisadi parametrlərinin tarazlaşdırılması üçün şərait yaradır". Onun tərəfindən təklif edilən sxem növbəti

ardıcılığa malikdir: məhsuldar qüvvələrin inkişafı → istehsalın və kapitalın beynəlmilləşdirilməsi → iqtisadi integrasiya.

Göründüyü kimi alimlərin işlərində kifayət qədər aydın əsaslandırılır ki, integrasiya prosesləri təsərrüfat həyatının beynəlmilləşdirməsinin çoxdan başlanmış proseslərinin spesifik forması və birbaşa davamıdır. Buna Avropa Kömür və Polad Birliyi (AKPB) nümunə ola bilər. Sözü gedən birlik Qərbi Avropada sonrakı integrasiya proseslərinin özülü olmuşdur. Avropa Kömür və Polad Birliyinin təşkilatçıları (1951-ci ildə) əsas məqsəd kimi mərkəzləşdirməni, planlaşdırmanı, kömürün istehsalına nəzarət və onların təkmilləşdirilməsini irəli sürdülər. Artıq 90-cı illərin başlanğıcına kömür sənayesinin və AKPB-nin on üzv ölkəsinin - AFR, Fransa, İtaliya, Belçika, Niderland, Lüksemburq, Böyük Britaniya, Danimarka, İrlandiya, Yunanistanın qara metallurgiya sahəsində birgə fəaliyyətinin geniş miqyaslı nəticələrini görmək olar. Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşdirilməsinin bu yeni pilləsinin prinsipial fərqi ondan ibarətdir ki, AKPB çərçivəsində milli təsərrüfatlarda baş verən təkrar istehsal prosesləri "yalnız bir-biriləri ilə əlaqədə olur və təsir etmirlər, həm də perspektivdə, regional miqyasların bütöv təkrar istehsal proseslərini yaradaraq, qarşılıqlı nüfuz edirlər və qovuşurlar ". Bu müddət ərzində Qərbi Avropada onlar demək olar ki, daş kömürün bütün hasilatına, çuqunun əridilməsinin 85%-nə, polad istehsalının təqribən 80 %-nə, dəmir filizi hasilatının isə təxminən 50 %-nə nəzarət edirlər. Əgər iqtisadi ədəbiyyatlarda (E.F. Avdokuşin, R. Xasbulatov, O. Çerkoves) sonrakı integrasiya ilə istehsalın beynəlmilləşməsinin formal və real pillələri kifayət qədər dəqiq göstərilmişdirsə, onda Avropa Kömür və Polad Birliyini real integrasiyanın ilk həlqəsi kimi götürmək olar.

İntegrasiyanın nəzəri və metodoloji konsepsiyalarının müxtəlifliyinə baxmayaraq, vurğulamaq olar ki, beynəlxalq iqtisadi integrasiya – qarşılıqlı beynəlxalq iqtisadi təsirin əhəmiyyətli strategiyalarından biridir, xarici iqtisadi siyasətin və irəliləyən davamlı inkişaf çərçivəsində milli dövlətlərin və şəxsi iqtisadi subyektlərin maraqlarını xarakterizə edən istiqamətdir.

İqtisadi integrasiya proseslərinin inkişafının praktiki zərurətinin işlənməsi və əsaslandırılması cəhdlərinə hələ 1950-1960-cı illərdə bir sıra elm adamlarının

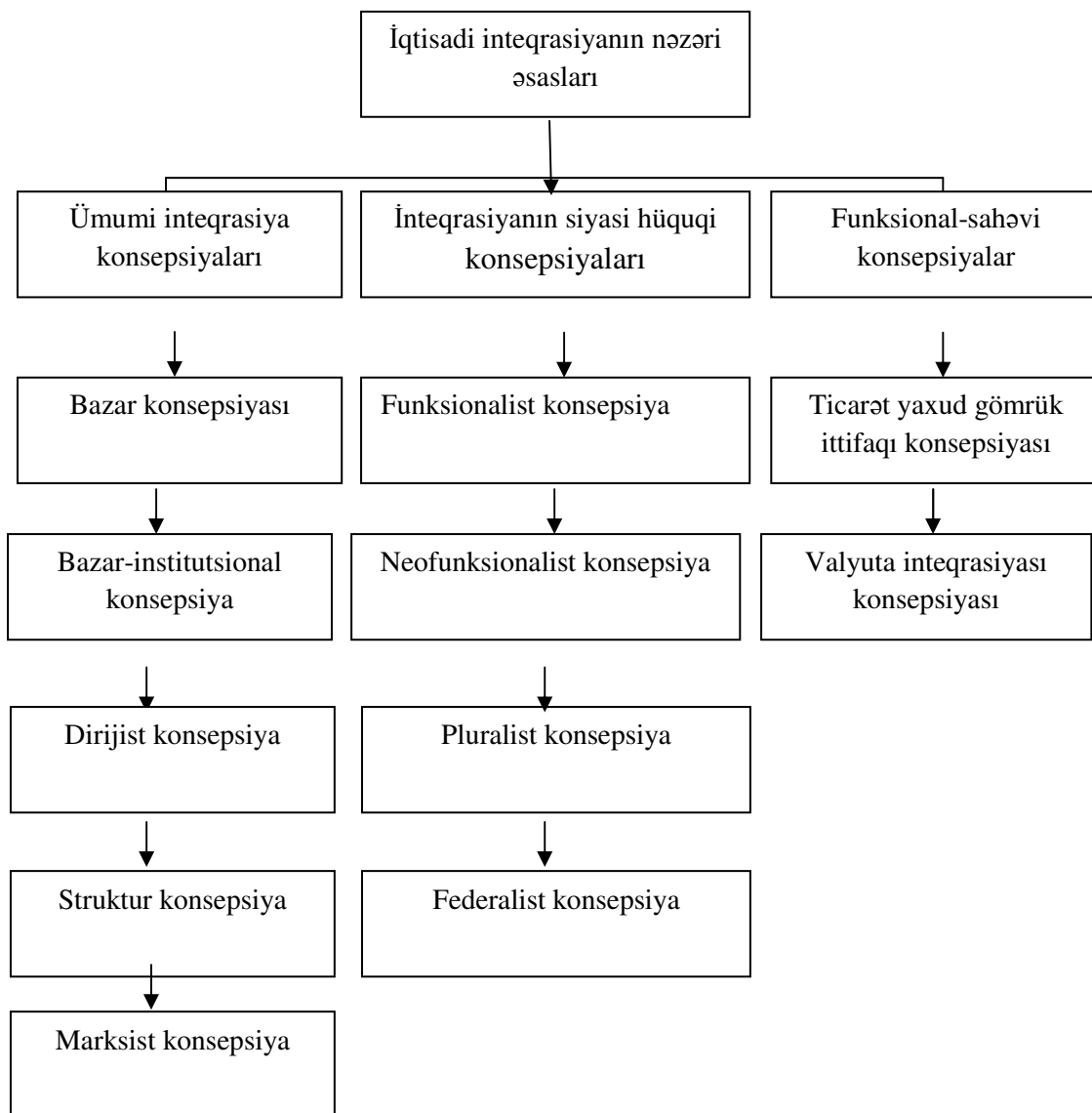
(J.Rueff, R.Suman, V.Halsteyn, M.Paniç, E.Benua, J.Monne, P.Robson və s.) əsərlərində rast gəlinmişdir.

Ənənəvi nəzəriyyə iqtisadi integrasiya proseslərini təhlil edərkən praktiki olaraq gömrük birliyi çərçivəsində iqtisadi şərtlərdən (ticarət maneələrinin ləğvi, müəyyən koordinasiyaedici rəqlamentin tətbiqi və s.) çıxış edir. Bu nəzəriyyənin nümayəndəsi olan Kanada alimi Cekob Vaynerin (iqtisadi integrasiya, xüsusilə də gömrük birliyi nəzəriyyəsinin formalaşmasını onun adı ilə bağlayırlar) analizinin əsasında ölkələrin hər birinə məxsus gömrük tarifinin mövcudluğu şəraitində və onlar arasında gömrük birliyi haqqında sazişin (hansı ki, bu saziş qarşılıqlı ticarətdə tarifləri aradan qaldırır) imzalanması şəraitində ölkələr arasında ticarətin müqayisəsi durur.

Ticarət siyasətinin bir modeli kimi gömrük birliyinə beynəlxalq iqtisadiyyatda birmənalı müsbət hadisə kimi baxmaq olmaz. Azad ticarət siyasətindən sonra ikinci elə bir alternativ ticarət siyasəti yoxdur ki, onun beynəlxalq rifaha təsiri birmənalı surətdə müsbət olsun. İngilis iqtisadçısı C.Mid tərəfindən 1955-ci ildə irəli sürülmüş “ikinci yaxşı” ideyası da elə bu fikrə əsaslanır. “İkinci yaxşı” nəzəriyyəsinə görə, məcmu rifahın birmənalı surətdə yüksəlməsinə aparan azad ticarətdən başqa, bu cür birmənalı surətdə məcmu rifahın artımını təmin edə biləcək heç bir ticarət siyasəti variantı mövcud deyildir.

Digər məktəbin nümayəndələri (L.Keoxane, P.Robson, M.Dyuvatrimon və digərləri) integrasiya prosesində hakim mövqe tutan amil kimi qeyri-iqtisadi xarakterli faktorları qeyd edirlər. Integrasiya qruplaşmaları ölkələrə daha etibarlı müdafiə qabiliyyətini təmin etməyə imkan verir, “elit klub”a daxil olma milli prestij məsələsinə çevrilir və s. Siyasi amillərin əhəmiyyətini azaltmayaraq, qeyd etmək olar ki, onlara əsas rolun verilməsi ölkələrin integrasiya səylərini tam izah etməyə imkan vermir. Bir qədər sonra irəli sürülmüş nəzəriyyəyə görə isə, ölkələr iqtisadi integrasiyaya “məhdudiyyət amili”nin (xammal, digər istehsal amilləri nəzərdə tutulur) aradan qaldırılması üçün səy edirlər. Bildirilir ki, bu “amil” istehsalın həcmnin artmasına, əmtəə differensiasiyasının inkişafına və yeni texnologiyaların inkişafına gətirib çıxarır.

Bu fikirləri əsas götürən bir sıra mütəxəssislər (P.Robson, A.Ryuqman) hesab edirlər ki, integrasiyanın birbaşa nəticəsi olan istehsalın həcmının artımı statik amillərin (istehsal müəssisələrinin ölçüsü) və dinamik amillərin (“istehsal etməyi öyrənmək”) nəticəsidir. Bu amillər iqtisadi subyektlərə daha tutumlu bazarın imkanlarından geniş surətdə istifadə etməyə imkan verir.

Sxem 1.1 İqtisadi integrasiyanın nəzəri əsasları

Ümumiyyətlə regional iqtisadi integrasiyaya həsr edilmiş çoxlu sayda konsepsiyalar mövcuddur ki, bunların da təsnifatını şərti olaraq aşağıdakı kimi vermək olar:

- Bazar konsepsiyasının tərəfdarları iqtisadiyyatın tənzimlənməsində bazarın ən səmərəli vasitə olması fikrini əsas götürürlər. Buna görə də, integrasiyanı bir neçə

ölkənin ərazisi çərçivəsində vahid bazar məkanının yaradılması kimi başa düşürlər. Bu vəziyyətin yaranması üçün də xarici ticarət və valyuta sferalarında dövlət müdaxiləsi olmamalıdır. İnteqrasiya blokuna daxil olan ölkələr arasında bazar subyektlərinin fəaliyyəti üzərindən bütün məhdudiyyətlər götürülməli və nəinki hazır məhsul və xidmətlərin, eləcə də istehsal amillərinin blokdaxili sərbəst hərəkəti təmin olunmalıdır. Beynəlxalq ticarətin neoklassik nəzəriyyəsinin prinsiplərini rəhbər tutmaqla bazar konsepsiyasının tərəfdarları regional inteqrasiyanı istehsal amillərinin sərbəst hərəkətini təmin edən ən əlverişli vasitə kimi qəbul edirdilər. Buna görə də həmin istiqamətdə aparılan nəzəri tədqiqatlarda əsas mövqe gömrük ittifaqı konsepsiyasına məxsusdur ki, bunu da C.Vayner hazırlamışdır.

- Bazar institusional konsepsiya inteqrasiya prosesində bazarın öncül rolunu inkar etməməklə yanaşı, həmin prosesin səmərəli gedişi üçün fəvqəl hökumət komitə və komissiyaların yaradılmasını nəzərdə tutur. Blokdaxili ölkələr öz milli müstəqilliklərini saxlamaqla yanaşı iqtisadiyyatın əlaqələndirilmiş proporsiyalarına uyğun idarəetmə sferasında bəzi səlahiyyətlərini həmin qurumlara həvalə edirlər. Başqa sözlə, inteqrasiya prosesi nəinki milli bazarların birləşdirilməsinə gətirib çıxarır, o həm də təsərrüfat siyasətinin müxtəlif cəhətlərinin dövləüstü orqanlar tərəfindən əlaqələndirilməsinə də səbəb olur. Bazar institusional konsepsiya bazar mexanizmindən fərqli olaraq bir sıra problemlərin həllini də nəzərdə tutur. Bunlara – iqtisadiyyatda durğunluğa yol verməmək, iqtisadiyyatda məşğulluğa nail olmaq, geri qalmış rayonları inkişaf etdirmək, milli və beynəlxalq korporasiyaların fəaliyyətini tənzimləmək və sairə.

- Dirijist konsepsiyanın tərəfdarları kimi tanınan tədqiqatçıları (R.Kuper, A.Marşall, Q.Murdal, Y.Tinberqen) neoliberal cərəyanın əsası kimi istifadə olunan beynəlxalq ticarətin neoklassik nəzəriyyəsinə kəskin tənqidi münasibət birləşdirir. Onların fikrincə, birləşmiş, inteqrasiya olunmuş bazarda mal və istehsal amillərinin sərbəst hərəkəti inteqrasiya prosesinin əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi qəbul edilə bilməz. Bu konsepsiyanın görkəmli nümayəndələrindən olan Q.Murdal dünya bazarının inkişaf etməkdə olan ölkələrə mənfi təsirini önə çəkərək siyasi amillərin inkarına əsaslanan “xalis” iqtisadi nəzəriyyənin ələhinə çıxış etmişdir: “...Milli siyasi

mənafeələr istehsal amillərinin real surətdə yerləşməsinə təsir göstərə bilməz. Bazar mexanizminin tam sərbəst fəaliyyəti şəraitində bu hal regionun inkişaf etmiş ölkəsinin sürətli tərəqqisinə və digərlərinin iqtisadi-sosial vəziyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxaracaqdır”. Başqa sözlə azad rəqabətə əsaslanan birləşmiş bazar öz-özlüyündə resursların səmərəli yerləşdirilməsi və tarazlaşdırılmış inkişafı üçün kifayət deyildir. Bu fikrini davam etdirərək Q.Murdal belə bir nəticəyə gəlir: “...Real məzmunlu beynəlxalq integrasiya üçün dünya bazarında azad rəqabətin formalaşması deyil, şansların bərabərliyi zəruridir ki, bu da dövlətin bazar proseslərinə aktiv müdaxiləsi olmadan qeyri-mümkündür”.

- Struktur konsepsiyanın əsası Y.V.Şişkov tərəfindən formalaşdırılmışdır. Bu konsepsiya öz mahiyyəti etibarlı ilə dirijist yanaşmanın təməl prinsipinə əsaslanır. Bu yanaşmada başlıca diqqət integrasiya prosesində inhisarların yeri və roluna, eləcə də onların fəaliyyəti nəticəsində meydana çıxan struktur problemlərə yönəldilir.

- Marksist konsepsiya haqqında isə yalnız retrospektiv səpkidə danışmaq mümkündür. Belə ki, ifrat ideologiyalaşdırılmış yanaşmanın bariz nümunəsi olan marksist konsepsiya integrasiya prosesinin mərkəzləşdirilmiş direktiv idarəedilməsinə əsaslanır və bu prosesdə bazar mexanizminin rolunu təmələn inkar edir. Marksist iqtisadçılar integrasiyanın əsas prinsiplərindən biri kimi proletar beynəlmiləçiliyini önə çəkirdilər. Bu baxımdan V.İ.Leninin fikri səciyyəvidir: “...Marksizm - ən ədalətli, təmiz, incə və sivilizasiyalı olsa da belə milliyətçiliyin ələhinədir”. Marksist iqtisadçılardan olan Y.S.Şiryayev integrasiyanın 3 mərhələsini – region ölkələrinin əməkdaşlığının ilkin iqtisadi və təşkilati strukturlarının yaradılması, struktur integrasiyası yəni qarşılıqlı iqtisadi tamamlanmanın planauyğun surətdə genişləndirilməsi və inkişafı və funksional integrasiya başqa sözlə regiondaxili vahid xalq təsərrüfatı kompleksinin formalaşmasını – fərqləndirir. Marksist konsepsiya iqtisadi integrasiyanın yalnız şaquli istiqamətdə getdiyi fikrinə gəlir ki, bu da nəticədə region ölkələrinin milli müstəqilliklərinin itirilməsi və güclü partnyordan ifrat asılılığa gətirib çıxarır.

İntegrasiyanın müxtəlif konsepsiyalarını tədqiq etdikdə, iki başlıca istiqamətin mövcud olması faktını mütləq nəzərə almaq lazımdır. Birincisi, regional

integrasiyanın iqtisadi təhlili ilə bağlıdır. Bu istiqamət çərçivəsində beş pilləli sxem (azad ticarət zonası, gömrük ittifaqı, ümumi bazar, iqtisadi və valyuta ittifaqı, siyasi integrasiya) hakim mövqe tutur. Burada hər bir pillə sonrakı pillənin məntiqi davamı kimi başa düşülür və regional integrasiya istiqaməti kimi siyasi birləşməyə doğru atılan addımdır. Öz növbəsində siyasi elmlər və beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi (ikinci istiqamət) nümayəndələri integrasiyanın siyasi və iqtisadi qarşılıqlı nisbətini tədqiq etmişlər.

Bununla əlaqədar olaraq, ilk növbədə integrasiya proseslərinin iqtisadi aspektlərini nəzərdən keçirmək lazımdır. Söhbət dörd konseptual istiqamətdən gedir: Ceykob Viner və Con Midin gömrük ittifaqı haqqında elmi işlərinə uyğun olan preferensial ticari sazişlər nəzəriyyəsi (PTS); Robert Mandellanın optimal valyuta zonaları nəzəriyyəsi; Andreson və Van Vinkupun qravitasiya modelləri, eləcə də büdcə federalizm nəzəriyyəsi. Sonuncu nəzəriyyə spesifik regional əhəmiyyəti məsələlərin maliyyələşməsinə və üst milli institutların formalaşdırılması arasında əlaqəni xüsusilə qeyd edir.

«Proteksionist imicə» görə əsas məsuliyyəti PTS nəzəriyyəsi daşıyır və regional birliklərin imicini iqtisadçılar daim nəzarətdə saxlayırlar. Azad ticarət zonaları bu növ sazişlərə aiddir və bu zona çərçivəsində iştirakçı dövlətlər öz aralarındakı ticarəti liberallaşdırırlar. Bununla yanaşı, üçüncü ölkələrlə aparılan ticarət əlaqələrində milli maneələri aşağı səviyyədə saxlayırlar. Gömrük ittifaqının şərtlərinə əsasən iştirakçı dövlətlər öz aralarındakı ticarət əlaqələrini liberallaşdırır, üçüncü dövlətlərə qarşı isə vahid ticari maneələr tətbiq edilir. Bu nəzəriyyədə «ticarətin təşkil olunması» (trade creation) və «ticarətdən kənarlaşma» (trade diversion) anlayışları başlıca rol oynayır. Bunlardan birincisinə əsasən, PTS iştirakçı dövlətlərində ticarət edən istehlakçılar yerli məhsullarla yanaşı xarici istehsalçıların məhsulları ilə də ticarət edirlər, çünki ticarət maneələrinin aşağı salınması xarici məhsulların qiymətini aşağı salır. Başqa sözlə desək, daha az effektiv milli təklif mənbələri daha effektiv olan xarici təkliflərlə əvəz edilir, bu da öz növbəsində ticarətin həcmnin artması ilə nəticələnir.

Ticarətdən kənarlaşma effekti PTS üzv ölkələrinin tələblərinin ayrı istiqamətə çərilməsi ilə müşahidə edilir. Belə ki, onlar əvvəllər bu məhsulları üçüncü ölkələrdən alırdılar, indi isə bu məhsullar elə PTS ölkələrindən alınır. Nəticədə isə iştirakçı dövlətlər aşağıdakılarla üzləşirlər: 1) tarif gəlirlərini itirirlər, belə ki, üçüncü ölkələrdən məhsul aldıqda tarif gəlirləri tətbiq olunur. 2) üçüncü ölkələrlə ticarət liberallaşdırılsaydı həmin məhsulları elə həmin təchizatçılardan - PTS-dən olan partnyorlardan daha ucuz qiymətə almaq olardı. Beləliklə, ticarətdən yayınma xalis iqtisadi itkilərə gətirib çıxardır. Amma ticarətin təşkil olunması isə xalis qazanca nəticələnir. Bu, tələbin daha effektiv təklif mənbələrinə keçidi hesabına başa gəlir.

Transformasiya iqtisadiyyatı sahəsində biz beynəlxalq kvazi-inteqrasiya ilə qarşılaşırıq. Belə ki, beynəlxalq kvazi inteqrasiyanın öz qanunları var və elə bu qanunlar çərçivəsində də işləyir. Öz formasına görə zahirən «standartı» xatırladır. Kvazi formalar aradan götürüldükdən sonra həqiqi inteqrasiya başlaya bilər.

Keçid iqtisadiyyatında gömrük ittifaqı ixracatçı tərəfindən, daha dəqiq desək rəqabətə davamlı olmayan istehsalçı tərəfindən stimullaşdırmaya əsaslanır. Sözügedən halda təbii olaraq belə ehtimal etmək olar ki, tələb əyrisi həm dünyada və həm də post sovet bazarında enişdədir. Başqa sözlə, qiymətlərin aşağı düşməsi tələbin artmasına səbəb ola bilərdi, eləcə də, tələbin daha elastik olduğu bazar, daha az elastikliyi olan bazardan olduqca geniş olardı. Əgər bu şərtlər yerinə yetirilirsə, onda qiymət diskriminasiyası buraxılışın (satışın) ümumi həcmnin artması ilə nəticələnir; müştərək gəlirlərin artmasında maraqlı olan istehsalçılar, rəqabət üstünlüyünə demək olar ki, malik olmasalar da belə tələb elastikliyinə qeyri-bərabər situasiyasının saxlanması tərədarıdırlar. Bu məqsədə gömrük ittifaqının (kvazi-gömrük ittifaqı) idxal tariflərinin artırılması yolu ilə daha təbii surətdə çatmaq olar.

Keçid iqtisadiyyatında proteksionizm daxili bazarda öz məhsullarını realizə edən milli istehsalçıların marağında deyil, ilk növbədə (rəqabətə davamlı olmayan) ixracatçıların marağındadır. Həqiqətdə isə “gömrük ittifaqı” bazarda tələbin elastikliyi yalnız bir halda nisbi olaraq aşağı ola bilər ki, bu da proteksionist maneələr kifayət qədər yüksək olduqda baş verir. Kvazi-gömrük ittifaqında rəqabətli mühitin yaradılması ittifaq bazasının nisbi açıqlığına bərabərdir. “Daxili” bazarda tələb o

nöqteyi-nəzərdən elastik olacaq ki, idxal mallarına keçid etsin və kifayət qədər sərfəli qiymətlərdə olan xarici məhsullar bu bazarı əvəz etsin. Başqa sözlə, daxili tələb qiymətlərin elə səviyyəsində elastik olur ki, xaricdən gələn idxal gömrük ittifaqı bazarında rəqabətə davamlı olsun. Tarif siyasəti - bir alətdir və onun vasitəsilə *trade diversion* effektini elə işləməyə məcbur etmək olar ki, kvazi-inhisarçı ixracatçılar seqreqasiya (ayrıseçkilik olan) bazarının üstünlüklərindən tam qaydada istifadə edə bilsinlər.

“Standart” gömrük ittifaqında ticari axınların kənara yönəlməsi effekti nəticəsində istehlak qalığının xalis müsbət artımı (istehsal qalığının mənfi artımını çıxmaqla) adətən, hətta bu xalis artım dövlətin gömrük gəlirinin azalmasının qarşısını almasa da belə, daxili ticari maneələri aradan qaldırmaq üçün stimullar yaradır. Kvazi-gömrük ittifaqında bu cür maneələrin aradan qaldırılması başqa yolla (gömrük rüsumları və qeyri-tarif məhdudiyyətləri ilə) həyata keçirilir. Burada istehlak qalığı sıfıra doğru istiqamətlənir, belə ki, daxili tarif istehlakçı tərəfindən ödənilən qiyməti üstələməməlidir, əksinə istehsalçı tərəfindən təyin edilən xalis qiyməti endirməlidir. Kvazi-gömrük ittifaqı daxilində tələbin milli elastiklik əyrisinin formalarının differensiasiyası halında, istehsalçılar kvazi-ittifaq daxilində tarif və ya *valyuta-maliyyə* maneələrinin tətbiq edilməsinin tərəfdarıdırlar. Bu addım bazarın milli seqmentlərə bölünməsi və ayrı-ayrı seqmentlərdə istehlak qalığının əmələ gəlməsinin qarşısını almaq məqsədini güdür.

Beləliklə, beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın xarakteri haqqında ən azı iki ümumiləşdirici fikir yürütmək olar. Birincisi, iqtisadi integrasiya (yəni bu halda, gömrük ittifaqı formasında) vahid iqtisadi məkanda inflyasiya tendensiyalarını inkişaf etdirə bilər və bununla yanaşı məhsul axınının fiziki ixtisarı da mümkünsüz deyil. Eləcə də ÜMM həcmnin də ixtisara düşməsi istisna deyil. Bu vəziyyət milli iqtisadiyyatda rəqabət mühitini stimullaşdırmır, əksinə səngidir, eləcə də təsərrüfatçılığın optimalaşması stimullarını məhdudlaşdırır. Başqa sözlə, integrasiya iqtisadi dinamikaya pozitiv deyil, neqativ, bəzən də kəskin neqativ təsir göstərir. İkincisi, beynəlxalq iqtisadi integrasiya milli iqtisadiyyatın təşkili qaydasına qarşı neytral qala bilmir.

1961-ci ildə dövlətlərarası valyuta integrasiyası problemini tədqiq edən Mandel diqqəti iki amil üzərinə çəkmişdir. Bir tərəfdən, valyuta integrasiyası ticari əməliyyatlar zamanı xərcləri radikal surətdə ixtisara salır. Digər tərəfdən isə, valyuta sahəsində milli suverenlikdən imtina edən ölkənin qarşısında duran aktual məqsədlərə nail olmaq imkanlarını, pul-kredit siyasət rıçaqlarını istifadə etməyi məhdudlaşdırır. Bu problem daha kəskin formada - ölkənin tamamilə zidd tədbirlər görərək pul-kredit siyasəti yeritməsilə təzahür olunur.

Qravitasiya modelinin nəzəri əsaslandırılmalarının müxtəlifliyinə baxmayaraq, onlardan əksəriyyəti yalnız təxmini nəticə çıxarır. Qravitasiya modelinin ən bütöv və əsaslandırılmış nəticəsi Anderson və van Vinkupun modelidir. Öz son tədqiqatlarında Ceyms E. Anderson və Erik van Vinkup ənənəvi qravitasiya modelinə ən yaxın versiyayı təklif etdilər ki, bu versiyaya da çoxtərəfli müqavimətin dəyişəni əlavə edilmişdi. Onun ciddi nəzəri əsaslandırılması bu modelin üstünlüyüdür.

Andersonun və van Vinkupun təklif etdiyi versiyaya əsasən üç nəticə çıxardılır:

- Ticarət maneələri nisbi ifadədə, böyük ölkələrin arasında ticarəti kiçik ölkələrin arasındakı ticarətə nisbətən daha aşağı salır;
- Ticarət maneələri nisbi ifadədə, kiçik ölkənin daxilində regionlararası ticarəti böyük ölkənin daxilində regionlararası ticarətə nisbətən daha da artırır;
- Kiçik ölkələr nisbi ifadədə, ümumi ticarətin həcmi ilə müqayisədə öz sərhədlərinin daxilində daha çox ticarət edir.

Anderson və van Vinkup modeli hər ölkənin ixrac və idxalı üçün və ya öz aralarında ticarət edən hər cüt ölkə üçün ayrı-ayrı təsbit edilmiş effektlərin tətbiqinin köməyi ilə MDB və Avropa İttifaqının 4 ölkəsi arasında ticarət potensialının qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunur. O keçid dövrü iqtisadiyyatlarında inistitusal islahatların dünya bazarında integrasiyaya olan təsirini qiymətləndirməyə icazə verir. Nəticə onların potensialına nisbətən MDB ölkələrinin ticarətinin aşağı səviyyəsini vurğulayır. Effektiv ticarət yalnız potensial ticarətin 11— 12% nə nail olur. Nəticə daha az əhəmiyyətli deyil, hansı ki, bu nəticəyə əsasən, inistitusal mühit ticarət axınlarının intensivliyinə təsir göstərir. Rusiyada - formal maneələrin, xüsusi halda tariflərin aşağı səviyyəsi kifayət qədərdir, buna görə də Ümumdünya

Ticarət Təşkilatında onun girişi haqqında danışıqlar, əsasən, inistitucional mühitə, məhz sənayedə enerjidaşıyıcılarına və vergi ödəməyənlərə aşağı qiymət formasında gizli subsidiyaların tənzimlənməsinə aiddir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz konsepsiyaları aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

Cədvəl 1.1

İqtisadi integrasiya qruplarının yaradılmasının başlıca konsepsiyaları

Adı	Nəzəriyyənin müəllifi	İnteqrasiya mərhələləri	Prinsipləri	Üstünlükləri	Çatışmazlıqları	Keçid iqtisadiyyatına tətbiq edilənlər
Preferensial ticarət sazişləri	C.Viner C.Mid	Azad ticarət zonası Gömrük ittifaqı	Birləşmə yolunda ticarətin liberallaşdırılması	Ticarətin yaranması (traice creation), ticarətin reorenta-siyası (trade diversion)	Pereferensial ticari sazişə daxil olmayan ölkələrin maraqlarına arzuolunmaz təsirlər	Sazişlərin yaranma şəraiti nəzərə alınır (EvrAzEs)
Optimal valyuta zonaları	R.Man-del	İqtisadi ittifaq	Birləşmiş ölkələrin məqsədlərinə çatmaq üçün vahid pul-kredit vasitələrindən istifadə	Xərclərin ixtisara salınması, ticari əməliyyatların aparılması	Valyuta sahəsində suverenlikdən imtina və tam zidd pul-kredit siyasətinin tətbiq edilməsi	Rusiya və Belarusiyanın valyuta ittifaqı
Büdcə federalizmi	A.Kasel-la D.Faynşteyn	Siyasi ittifaq	Vahid iki səviyyəli büdcə sistemi	Subyektlər arasında qarşılıqlı əlaqənin yaxşılaşdırılması, büdcə sistemlərinin yaxınlığı və uyğunluğu	Milli idarəetmə səviyyəsindən asılılıq	SBE ölkələrinin Aİ birləşməsi və onların üst milli orqanlara adaptasiyası
Qravitasiya modeli	C.Ander-sen İ.Van Vinkup	Azad ticarət zonası Gömrük ittifaqı İqtisadi ittifaq	İki tərəfli axınlar iqtisadiyatlara uyğun tam mütənasibdir və onlar arasında və digər ticarət maneələri arasında olan məsafəyə tərs mütənasibdir	Regional ticarətin intensivləşdirilməsi	Xarici ölkələrlə integrasiya prosesinin intensivləşdirilməsi yüksək səviyyədə qurulur	Vahid İqtisadi məkanda intensivliyin sübuta yetirilməsi

Regional iqtisadi birləşmələrin formalaşmasına uyğun olaraq büdcə federalizmi konsepsiyasının əsas ideyasını aşağıdakı qaydada qısaca ifadə etmək olar. Bazarların

genişlənməsi və vergi ödəyənlərin (fiziki şəxslər kimi, həm də şirkətlər kimi) sürətlə artması maliyyə resurslarının hissəsini fövqəlmilli səviyyəyə çatdırıb, vergiqoyma qaydalarını unifikasiya etməyə və büdcə yurisdiksiyası sferasını dəyişdirməyə tələbat doğurur. Nəticədə milli, submilli və fövqəlmilli səviyyələrin kəsişən büdcə yurisdiksiyalarının desentralizasiya olunmuş sistemi yaranır ki, bu sistemlərin hər biri də öz dairəsinin məsələlərinin icrası üçün cavab verir.

Cədvəl 1.1-də baxılmış dörd yanaşmanın hər biri üçün xarakterik arqumentlər asanlıqla kombinasiyaya təslim olurlar. Xüsusi halda, PTS çərçivəsində region daxilində ticarətin artması milli iqtisadiyyatların yaxınlaşmasına aparır və valyuta integrasiyası üçün ilkin şərtlər yaradır, hansı ki, bu şərtlər ticarətin sonrakı inkişafını stimullaşdırır və iqtisadi tənzimləmənin ümumi funksiyalarına tələbat yaradır. Onların maliyyələşdirilməsi üçün yeni, fövqəlmilli büdcə yurisdiksiyası lazım ola bilər, fövqəlmilli büdcə funksiyalarının icrasının effektiv şərtləri isə, öz növbəsində, hökumətlərə maliyyə-kredit rıçaqlarının köməyi ilə büdcə defisitini örtməyə icazə verməyərək, valyuta integrasiyasını gücləndirə bilər. Bu güclərin hərəkətinin toplanmış effekti yuxarıda göstərilmiş beşpilləli sxemə uyğun olaraq integrasiyanın inkişafını təmin etməlidir. Ticarət maneələrinin artımı kiçik iqtisadiyyatlarda regionlararası ticarətin əhəmiyyətli artımına gətirib çıxara bilər və yalnız böyük iqtisadiyyatın regionlarının daxilində ticarəti artırmaq əhəmiyyətsizdir. Yuxarıda göstərilən nümunə sərhədlərin effektinin təsirini anlamağa imkan verir. Anderson və van Vinkup sərhədlərin effektinin ölçüsünün empirik qiymətləndirilməsi üçün nəzəri qravitasiya modelini, riyazi nəticəni çıxarırlar, hansı ki, bunlar MDB ölkələrinin arasında ticarət potensialını əsaslandırır. Ticarətə institutların təsirinin qiymətləndirilməsi üçün bu modeldən istifadə etmək olar, çünki o ticarətə təsir edən müxtəlif amilləri maksimal nəzərə almağa icazə verir. Ancaq, 1990-cı ildə integrasiya tendensiyalarının inkişafı, həm də integrasiya proseslərinin izahına ənənəvi yanaşmaların adekvatlığı bu sxemi şübhə altına qoydu.

Beləliklə, beynəlxalq integrasiyanın mövcud nəzəriyyələrinin tətbiqi keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin arasında cari integrasiya proseslərinin analizi vaxtı müəyyən çətinlik yaradır, çünki onlar bazarın əsas prinsiplərini qurmurlar, yalnız bu qaydaların

quraşdırmasına cəhd edirlər. Buna görə bu və ya digər nəzəriyyədən istifadə vaxtı müəyyən düzəlişləri yaratmaq və ya tətbiq etmək lazımdır. Keçid prosesləri hələ tamamlanmadan uzaqdır. Əlbəttə ki, bazara keçidin məqsədi əhalinin həyat səviyyəsinin sabit artmasını təmin edən effektiv bazar iqtisadiyyatının yaradılmasıdır.

1.3 Xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük-tarif tənzimlənməsi və tariflərin müəyyən edilməsinin əsas prinsipləri

Xarici ticarətin tənzimlənməsinin ən mühüm vasitəsi gömrük rüsumları olduğundan onları müəyyən edilərkən ilk növbədə bu rüsumların iqtisadi xarakteri, onların yerinə yetirməli olduğu funksiyalar və eləcə də idxal olunan malların xarakteri, texniki səviyyəsi ciddi nəzərə alınmalıdır. Xüsusilə bazar iqtisadiyyatı şəraitində XİF-in tənzimlənməsində gömrük rüsumlarının rolu əvəzedilməzdir. Onların köməyi ilə dövlət müəyyən malların idxalı və ya ixracını stimullaşdırır, məhdudlaşdırır, XİF sahəsində müəyyən iqtisadi, elmi- texniki, ekoloji, valyuta-maliyyə siyasətini həyata keçirir, XİF iştirakçılarının fəaliyyətini mühüm dövləti, milli maraqlar istiqamətində yönəldə bilir. Gömrük rüsum normaları müəyyən olunarkən iki yanaşma əsas götürülür – fiskal yanaşma və tənzimləyici yanaşma. XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində gömrük rüsum normalarının müəyyən olunmasında fiskal yanaşmaya üstünlük verilirdi və rüsumlar dövlət gəlirlərinin mühüm mənbəyi kimi baxılırdı. XX əsrin ortalarından başlayaraq gömrük rüsum normalarının azalması meyli üstünlük təşkil etməyə, tənzimləyici yanaşma ön plana çıxmağa başladı. Belə şəraitdə gömrük rüsum normalarının mal qrupları və konkret məmulatlar üzrə differensiasiyasına tələbat artdı.

Ümumilikdə, xarici ticarətin tənzimlənməsi metodları iki qrupa - iqtisadi və inzibati tənzimləmə metodlarına bölünür¹. İqtisadi tənzimləmə metodları ticarət siyasətinin iqtisadi alətlərinin – gömrük tariflərinin, vergilərin tətbiqinə əsaslanır. Bu vasitələrdən istifadə etməklə dövlət xarici iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin iqtisadi

¹ Heydərov K.F. "Gömrük işinin əsasları, gömrük işinin təşkili və texnologiyası" 1-ci cild, Bakı, 1998

maraqlarına və müvafiq olaraq, onların davranışına təsir edir. Eyni zamanda onların tam operativ müstəqilliyi saxlanılır. Bu tədbirlər bazar münasibətlərinin təbiətinə daha çox uyğun gəlir və bu səbəbdən də bazar iqtisadiyyatı şəraitində XİF-in tənzimlənməsində əsas rol oynayır. Tarif tənzimləmə metodunda dövlət xarici ticarət dövriyyəsinə idxal olunan malların qiyməti vasitəsi ilə təsir göstərir. Belə ki, tariflərin tətbiqi idxal mallarının qiymətini yüksəldir, amma alıcılarda bahalı xarici mal, yaxud ucuz yerli mal almaq seçimini saxlayır. Tarif tənzimləmə metodu əsas etibarilə daxili bazarın xarici rəqabətin zərərli təsirindən mühafizə olunmasına yönəlib. Gömrük tarifləri XİF-in ən mühüm iqtisadi tənzimləyicisi olub, onun vasitəsi ilə dövlətin xarici iqtisadi mübadilə sahəsindəki siyasəti reallaşdırılır. Xarici ticarətin tənzimlənməsinin tarif metodu xarici ticarətin ÜTT tərəfindən müəyyən edilmiş prinsiplərinə də uyğundur. Bu tənzimləmə metodunun əsasında, adından da göründüyü kimi, gömrük tarifləri durur.”Gömrük tarifi haqda AR qanununa görə, gömrük tarifi – gömrük sərhəddindən keçirilən mallara tətbiq edilən gömrük rüsum dərəcələrinin XİF ƏN-na uyğun olaraq sistemləşdirilmiş məcmusudur.

UNKTAD tərəfindən işlənmiş “Ümumi preferensiya sistemi”nə daxil olan ölkələrin mallarına, eləcə də ölkənin daxil olduğu inteqrasiya birliyinin digər üzvlərinin mallarına daha aşağı rüsum normaları –preferensial rüsumlar tətbiq olunur. Gömrük tariflərinin əsasını gömrük rüsumları təşkil edir¹. ”Gömrük tarifi haqqında” AR qanununa görə gömrük rüsumu – mallar AR ərazisinə gətirilərkən və ya bu ərazidən çıxarılarkən gömrük orqanları tərəfindən tutulan haqq olub bu cür idxal və ixracın mühüm şərtidir.

Tətbiq olunduğu obyektə görə rüsumlar idxal, ixrac və tranzit rüsumlarına bölünür. İdxal rüsumları əsasən, idxal olunmuş mallar daxili bazarda sərbəst dövriyyə üçün buraxıldığı hallarda tətbiq olunur. Bu rüsumlar demək olar ki, bütün ölkələr tərəfindən daxili bazarın xarici rəqabətin zərərli təsirindən qorunması məqsədi ilə tətbiq olunur. İxrac rüsumları nisbətən az, əsas etibarilə strateji əhəmiyyətli məhsulların ixracı zamanı tətbiq olunur. ABŞ da ixrac rüsumlarının tətbiqi konstitusiya ilə

¹ Əliyev A.Ə. “Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının inkişafı”, 2002, Bakı: Cəfəoğlu, 236 s.

qadağan olunur. Transzit rüsumları nadir hallarda, əsasən ticarət müharibəsi vasitəsi kimi tranzitlərə tətbiq olunur. Spesifik rüsumlar malın vahid miqdarına görə konkret məbləğ şəklində müəyyən edilir. Bu rüsumların müsbət cəhəti hesablanmasının sadəliyi və sui –istifadə hallarının mümkün olmamasıdır. Ancaq bu halda müdafiə səviyyəsi malın qiymətinin dəyişməsindən çox asılı olur. Malların idxal qiymətlərinin artması daxili bazarın spesifik rüsumlarla müdafiəsi səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur və əksinə, idxal qiymətlərinin enməsi ilə müdafiə səviyyəsi yüksəlir. Kombinə edilmiş rüsumlarda əvvəlki iki üsulun qarışığı istifadə olunur.

Rüsum normasının növünə görə rüsumlar – daimi və dəyişən rüsumlara bölünür. Daimi rüsumlar –dövlət tərəfindən birdəfəlik müəyyən olunur və şəraitdən asılı olaraq dəyişmir. Dəyişən gömrük rüsumları – dövlət tərəfindən müəyyən olunmuş şərtlər daxilində (dünya qiymətlərinin dəyişməsi, dövlət subsiyalarının səviyyəsindən asılı olaraq) dəyişən rüsumlardır. Bu rüsumlar çox nadir hallarda, məsələn, Aİ da vahid kənd təsərrüfatı siyasəti çərçivəsində tətbiq olunur. Cədvəl 1.2-də gömrük rüsumlarının müxtəlif əlamətlərinə görə təsnifatı verilmişdir:

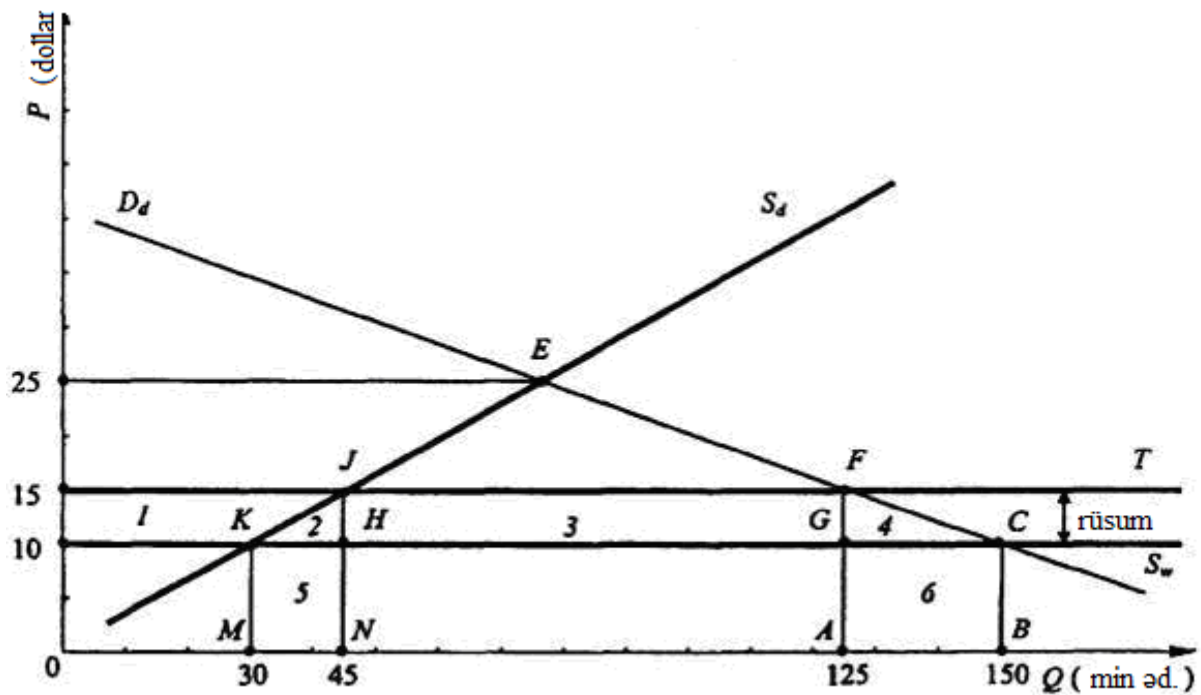
Cədvəl 1.2

Gömrük rüsumlarının təsnifatı

Hesablama üsuluna görə	Advalor	Spesifik	Kombinə edilmiş
Tətbiq obyektinə görə	İxrac	İdxal	Tranzit
Xarakterinə görə	Mövsümi	Antidempinq	Kompensasiya
Mənşəyinə görə	Avtonom	Konvension	Preferensial
Rüsum normasının növünə görə	Daimi	Dəyişən	
Təsirinin qiymətləndirilməsinə görə	Nominal	Effektiv	

Yuxarıda qeyd olunan rüsum növləri içərisində idxal rüsumları mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu rüsumlar xarici ticarətin tənzimlənməsinin əsas vasitəsi olub, ölkə iqtisadiyyatına çox ciddi təsir göstərir. Bu səbəbdən də idxal rüsum normaları müəyyən edilərkən bu normaların ölkə iqtisadiyyatına təsiri mütləq nəzərə alınmalıdır. İdxal rüsumlarının ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatına təsiri müxtəlif olub ölkənin dünya təsərrüfatındakı iqtisadi çəkisi ilə müəyyən olunur. Qeyd etmək

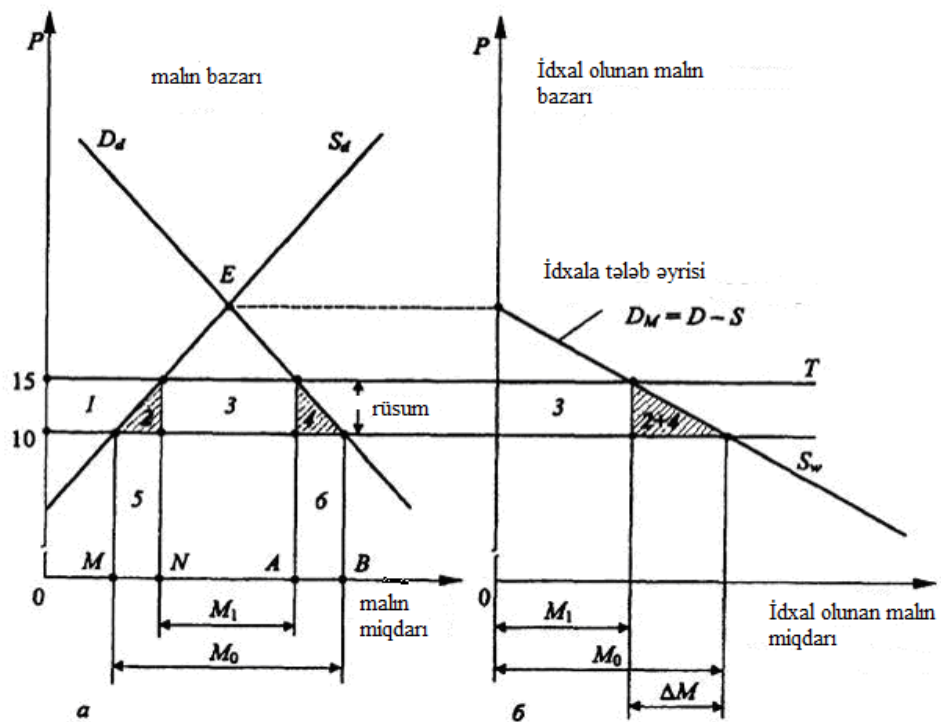
lazımdır ki, o ölkələrin iqtisadiyyatı kiçik hesab olunur ki, bu ölkədə idxal mallarına tələbin dəyişməsi dünya qiymətlərinin dəyişməsinə səbəb olmur. Azərbaycan iqtisadiyyatının da kiçik iqtisadiyyat olduğunu nəzərə alaraq idxal rüsumlarının kiçik iqtisadiyyatlara təsirini araşdıraraq. Məlumdur ki, idxal mallarına rüsumların tətbiqi daxili bazarda bu malların qiymətini artıracaq. Nəticədə həmin malların ölkə daxilində istehsalı artacaq, idxal mallarına tələb isə azalacaq. Bu idxalın həcmi azalmasına səbəb olacaq, çünki, daxili təkliflə daxili tələbin həcmi arasındakı fərq azalır. Yığılan gömrük rüsumları dövlət büdcəsinə daxil olur və nəticədə gəlirlərin istehlakçılardan istehsalçılara yenidən bölüşdürülməsi baş verir. Qrafik 1.1-də idxal rüsumlarının iqtisadi sistemin tarazlığına təsirinin qrafik təsviri verilmişdir.

Qrafik 1.1 İdxal rüsumunun iqtisadi sistemin tarazlığına təsiri

D_d - xətti mala daxili bazarda tələb əyrisidir. S_d -xətti isə malın daxili bazarda təklifini əks etdirir. Malın tarazlıq qiymətini 25 \$-ə bərabər götürək. Tutaq ki, daxili bazarda malın 1 ədədinin qiyməti 10 \$-dır. Sərbəst ticarət halında malın daxili bazardakı qiyməti dünya bazarındakı qiymətə qədər (10 \$) düşər və tələbin həcmi 150 min ədəd təşkil edər (C nöqtəsi). Daxili istehsalın həcmi isə 30 min ədəd təşkil edəcəkdir (K nöqtəsi). Nəticədə idxalın həcmi $150 - 30 = 120$ ədəd olacaqdır. İndi

qəbul edək ki, ölkədə 5\$-yəni malın qiymətinin 50%-qədər idxal rüsumları tətbiq olunur. Kiçik iqtisadiyyatdan söhbət getdiyinə görə idxal rüsumlarının tətbiqi dünya qiymətinə təsir etməyəcək. Bu o deməkdir ki, ölkənin ticarət şəraiti dəyişməyəcək, yalnız daxili bazarda qiymətlər 15\$-a qədər yüksələcək. Bu hal qrafikdə daxili tələbin S_w xəttində T xətti ilə kəsişmə nöqtəsinə F -ə qədər azalmasına səbəb olacaqdır (125 min ədəd). Daxildə istehsal olunan malların da qiyməti 15 \$ -a qədər artdığından daxili istehsal da N nöqtəsinə qədər, $M-N$ parçası, yaxud $K-H$ parçası qədər, yəni 15 min artacaq. Uyğun olaraq, idxalın həcmi 120 mindən 80 minə qədər azalar. Beləliklə, rüsumların tətbiqi qrafik 1.2-də əks olunmuş nəticələrə gətirib çıxarır:

Qrafik 1.2 Rüsumların tətbiqinin iqtisadi nəticələri

1. İstehlak effekti – malın daxili bazar qiymətinin artması nəticəsində istehlakın həcmi aşağı düşəcək.

2. İstehsal effekti – Rüsumların tətbiqi nəticəsində malın qiymətinin artması yerli istehsalçıların istehsalı 15 min ədəd artırmasına səbəb olur. Beləliklə idxal rüsumlarının tətbiqi başqa sahələrdən resursların müdafiə olunan sahəyə cəlb olunmasına səbəb olur. Əgər istehlakçıların bu miqdarda mal üçün xərcləri rüsumların

tətbiqindən əvvəl 5 fiqurunun sahəsinə uyğun gəlirdisə, indi bu xərclər 2 fiqurunun həcmi qədər artacaqdır. Beləliklə 2 fiquru istehlakçıların rifahının aşağı düşməsinə əks etdirir. Məhz istehlakçıların bu əlavə xərci istahsal effektini əks etdirir.

3. Ticarət effekti. Bu effekt idxalın həcmində azalmasında ifadə olunur. Əgər rüsumların səviyyəsi E nöqtəsinə uyğun gələn 25 -la dünya bazarındakı qiymət (10) arasındakı fərqdən yəni 15-dən yüksək olarsa idxalın həcmi 0-a bərabər olar. Bu halda rüsumlar qadağanedicilərlə olacaq, yəni idxal ümumiyyətlə baş vermir.

4. Gəlir effekti. Bu effekt idxal rüsumlarının yığılması nəticəsində dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artmasında əks olunur. Bu effekt idxalın həcmi ilə idxal rüsumlarının miqdarının hasilinə bərabər olub qrafikdə 3-dörd bucağı ilə ifadə olunur. Gəlir effekti istehlakçıların itkiləridir, belə ki, onların gəlirlərinin bu hissəsi dövlət büdcəsinə alınır.

5. Yenidən bölüşdürülmə effekti. Bu effekt istehlakçıların gəlirlərinin məhsulun istehsalçılarına yenidən bölüşdürülməsini əks etdirir. Göründüyü kimi, idxal rüsumlarının tətbiqindən ilk növbədə istehlakçılar zərər çəkir. Belə ki, qiymətlərin yüksəlməsi nəticəsində onlar daha çox pul xərcləyir, ya da az məhsul alır. Beləliklə idxal rüsumlarının tətbiqi istehlakçıların imkanlarının pisləşməsinə səbəb olur.

İdxal rüsumlarının istehsalçı, istehlakçı və dövlətə təsirini ümumiləşdirsək bu rüsumların ölkə iqtisadiyyatına ümumi təsirini qiymətləndirmək mümkündür. Bu halda onu da qeyd etmək lazımdır ki, rüsumların tətbiqi yalnız idxalçı ölkə üçün deyil, ümumilikdə dünya təsərrüfatı üçün itkilərə səbəb olacaqdır. İdxalçı ölkə üçün itkilərin təhlili aşağıdakı qrafik model əsasında həyata keçirilə bilər. Burada Məsələ 1 ticarət zamanı idxalın həcmi, M_1 - isə rüsumların tətbiqindən sonra idxalın həcmidir. Sol tərəfdəki şəkil (a) göstərir ki, istehlakçıların itkiləri ümumilikdə istehsalçıların gəlirləri ilə dövlətin gəlirlərinin cəmindən çoxdur. Rüsumların tətbiqi nəticəsində idxalçı ölkənin itkilərini sağ tərəfdəki (b) idxal məhsullarının bazarı modeli ilə də ifadə etmək mümkündür. Bu qrafikdə DM xətti alıcıların konkret qiymətə nə qədər idxal malı almağa hazır olması ilə yerli istehsalçıların bu qiymətə nə qədər məhsul istehsal etməyə hazır olduğunu əks etdirir. $2 + 4$ üçbucağının hündürlüyü rüsumların səviyyəsini, oturacağı isə idxalın ümumi azalmasını göstərir.

2+4 üçbucağı idxal rüsumlarının tətbiqi nəticəsində beynəlxalq ixtisaslaşma və ticarətdən əldə oluna biləcək gəlirlərdəki itkiləri əks etdirir. Belə ki, 2 fiquru yerli istehsalçıların 15 min əlavə mal istehsal etmək üçün xərclərini ifadə edir. Bu miqdar rüsumların tətbiqindən əvvəl idxal olunurdu və onun dəyəri 5 fiqurunun sahəsinə bərabər idi. İdxal rüsumlarının tətbiqindən sonra bu miqdar ölkə daxilində istehsal olunur və ümumi dəyəri 2+5 -ə bərabərdir. Dövlətin ümumi itkiləri isə 4 fiqurunun sahəsi ilə ifadə olunur. Belə ki, AB parçasına uyğun miqdarda mal (25 min ədəd) xaricdən idxal olunurdu və bu halda idxalın ümumi istehlak dəyəri 4 və 6 fiqurlarının sahələrinin cəmi ilə ifadə olunurdu. Dövlət bu miqdarı almağa 6 fiqurunun sahəsi qədər vəsait sərf edirdi. Beləliklə, istehlakçıların uduşu 4 fiqurunun sahəsinə bərabər idi. Rüsumların tətbiqi nəticəsində istehlakçılar bu uduşdan məhrum olur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, idxal rüsumları əsas etibarilə daxili bazarın xarici rəqabətdən müdafiəsi məqsədi ilə istifadə olunur. Daxili istehsalçıların müdafiəsi səviyyəsi rüsum normalalarının səviyyəsindən asılıdır. Ancaq, dövlət tərəfindən müəyyən olunmuş rüsum normaları – nominal rüsumlar heç də həmişə daxili istehsalçıların müdafiəsinin real səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan vermir. Səbəb ondadır ki, nominal rüsumlar idxal olunan məhsulların ümumi dəyəri ilə müəyyən olunur. Ancaq real müdafiə səviyyəsi yerli malların əlavə dəyəri ilə müəyyən olunur. Yalnız böyük ölkələr idxal rüsumları tətbiq etməklə dünya qiymətlərinə təsir edə və özü üçün daha əlverişli ticarət şəraiti təmin edərək müsbət iqtisadi effektlə nail ola bilər. Ancaq bu halda da müsbət effekt yalnız o halda müşahidə olunur ki, ticarət şəraitinin yaxşılaşmasından əldə edilmiş gəliridxalın istehlakının azalmasından yaranan itkilərdən çox olsun. Optimal rüsum normaları – rüsumların milli iqtisadi rifahın maksimum səviyyəsini təmin edən səviyyəsidir. Optimal rüsum normalalarının aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır¹:

- optimal rüsum normalalarının səviyyəsi həmişə nisbətən aşağı olur və onun mümkün qədər böyük hissəsi idxal mallarının dünya qiymətlərinin aşağı düşməsi

¹ Свиных В.Г. Таможенно-тарифное регулирование внешнеэкономической деятельности и таможенная стоимость. Издательство: Homo faber. 2005 г., 271 стр.

nəticəsində xarici ixracçıların üzərinə düşür; optimal rüsum normaları həmişə müsbət olub 0-la qadağanedici rüsum normaları arasında dəyişir;

- optimal rüsum normaları bir ölkə üçün əlverişli olsa da ümumilikdə beynəlxalq iqtisadiyyat üçün itkilərə gətirib çıxarır;

optimal rüsum normaları idxalın elastikliyi ilə tərs mütənasibdir. İdxalın həcmi qiymətlərin dəyişməsi ilə nəqədər az dəyişirsə optimal rüsum normaları bir o qədər yüksək olur.

Gömrük tariflərinin tətbiqi tarixən iqtisadiyyatçılar arasında mübahisə mövzusu olmuşdur. Tariflərin tətbiqinin tərəfdarları tariflərin müsbət cəhətlərini, əleyhdarları isə mənfi cəhətlərini əsaslandıran arqumentlər gətirirlər. Bu arqumentləri nəzərdən keçirək. İdxal rüsumlarının tərəfdarlarının arqumentləri aşağıdakılardır:

- tariflər gənc sahələrin müdafiəsi üçün zəruridir. Bu arqumentə görə ölkədə yeni yaradılan sənaye sahələrinin dövlətin müvəqqəti gömrük müdafiəsinə ehtiyacı var. Bu müdafiə olmazsa ucuz xarici malların ölkəyə axını sahəni məhv edə bilər.

- tariflər milli sənayenin stimullaşdırılması vasitəsidir. Bu arqumentin tərəfdarlarının fikrincə inkişaf etməkdə olan ölkələrin yerli sənayesi xaricdə daha qabaqcıl texnologiyanın köməyi ilə istehsal olunan daha ucuz mallarla rəqabət apara bilmədiyinə görə bu sahələrin idxal rüsumları ilə müdafiəyə ehtiyacı var. Bu cür müdafiənin olmaması həm də iş yerlərinin azalması ilə nəticələnə bilər.

- rüsumlar büdcə gəlirlərinin mühüm mənbələrindəndir. Bu arqument inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə daha çox yayılıb. Bu ölkələrdə maliyyə intizamının aşağı səviyyəsi əhalidən və müəssisələrdən vergilərin dövlət büdcəsinə yığılmasını təmin etməyə imkan vermədiyinə görə, daha asan yığıla bilən gömrük rüsumları və vergilərinə üstünlük verilir.

- tariflər ölkənin milli təhlükəsizliyinin, beynəlxalq nüfuzunun, mədəniyyətinin və ənənələrinin qorunmasına imkan verir. Bu arqumentləri siyasi çəkiyə malik, aşağı rəqabət qabiliyyətli məhsulların inhisarçı istehsalçıları irəli sürürlər.

Tariflərin əleyhdarları öz mövqelərini əsaslandırmaq üçün aşağıdakı arqumentləri gətirirlər:

- tariflər iqtisadi artımı zəiflədir. Ümumi tarazlıq nəzəriyyəsi əsasında təhlil göstərir ki, kiçik ölkələrin rifahı istənilən halda idxal rüsumlarının tətbiqindən pisləşir. Böyük ölkələr üçün yalnız optimal tariflərin tətbiqi rifahın yaxşılaşmasına səbəb olur. Bu halda da ölkədə rifahın yaxşılaşması digər ölkələrdə rifahın pisləşməsi hesabına əldə olunur.

- birtərəfli qaydada tətbiq olunmuş tariflər tez-tez ticarət müharibələrinə səbəb olur, bu isə öz növbəsində beynəlxalq ticarətin və ümumilikdə beynəlxalq iqtisadiyyatın inkişafına mane olur. Belə ki, qarşı tərəf də cavab tədbirləri tətbiq etməyə məcbur olur.

- rüsumlar istehlakçıların xərclərinin artmasına səbəb olur, belə ki, onlar həm yerli, həm də xarici malları daha yüksək qiymətə almağa məcbur olurlar. Nəticədə istehlakçıların gəlirlərinin bir hissəsi dövlət xəzinəsinə cəlb olunur və onların rifahı aşağı düşür.

- idxal mallarına rüsumların tətbiqi ölkənin ixracının dolayı olaraq azalmasına səbəb olur, bu isə öz növbəsində ölkənin tədiyyə balansına mənfi təsir göstərir. Bu onunla əlaqədardır ki, bir çox ölkələrdə ixrac mallarının istehsalında xarici detallar, komponentlər istifadə olunur ki, onlara gömrük rüsumlarının tətbiqi son nəticədə ixrac mallarının qiymətini artırır və rəqabət qabiliyyətini aşağı salır.

- tariflərin tətbiqi ümumi məşğulluğun səviyyəsini aşağı salır. Bu onunla əlaqədardır ki, idxal malları ilə daxili bazarda rəqabət aparan malları istehsal edən yerli müəssisələrdə iş yerlərini müdafiə etsə də, ixrac malları istehsal edən və əlaqədar sahələrdə məşğulluğun səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Dünya ölkələrinin çoxunda tariflərin strukturu ilk növbədə hazır məhsulların yerli istehsalçıların müdafiəsini təmin edir, amma xammal və yarımfabrikatların idxalına mane olmur.

Əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi rüsum normaları müəyyən olunarkən malların emal dərəcəsi nəzərə alınmalıdır və rüsum dərəcələri emal dərəcəsinin artması ilə artmalıdır. Malların emal dərəcəsinin artması ilə tətbiq olunan gömrük rüsum normalarının yüksəlməsi tarif eskalasiyası adlanır. Xammaldan hazır məhsula doğru rüsum normalarının faizlə artımı nə qədər yüksəkdirsə, hazır məhsulların xarici

rəqabətdən müdafiə dərəcəsi də bir o qədər yüksəkdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə tarif eskalasiyası inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xammal istehsalını stimullaşdıraraq bu ölkələrin texnoloji cəhətdən geridə qalmasına səbəb olur. Belə ki, bu ölkələr dünya bazarına ancaq aşağı rüsumlar tətbiq olunan xammalla çıxı bilirlər.

Bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsi sistemində ümum iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi kimi gömrük siyasəti mühüm yer tutur. Gömrük siyasəti iqtisadiyyatın daxili və xarici dinamik müvazinətini təmin etmək, ölkənin cari və strateji məqsədlərinə uyğun olaraq hökumətin həyata keçirdiyi tədbirlərin məcmusunu özündə əks etdirir. Hər bir siyasətdə olduğu kimi gömrük siyasətinin də əsas istiqamətləri, başlıca vəzifələri, məqsədi və təyinatı vardır. Gömrük siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir¹:

- Azərbaycan Respublikasının daxili bazarının qorunması;
- milli iqtisadiyyatın inkişafını stimullaşdırmaq;
- Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasətindən irəli gələn vəzifələri yerinə yetirməsinə kömək edilməsi.

Gömrük siyasəti dedikdə bazar münasibətlərinin formalaşması şəraitində siyasi və sosial iqtisadi dəyişikliklərin dinamik həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə dövlətin daxili və xarici iqtisadi maraqların qorunmasına yönəldilmiş geniş miqyaslı iqtisadi, siyasi, sosial, təşkilati və hüquqi tədbirlər sistemi başa düşülür. Tərifdən göründüyü kimi gömrük siyasəti daxili və xarici siyasətlə bağlı olub dövlətin maraqlarını əks etdirir. Bu siyasət bir sıra iqtisadçı alimlərin fikirlərinə rast gəlmək olar. «Klassik burjua məktəbinin görkəmli nümayəndəsi olan Adam Smit dövlətin gömrük siyasətinin xarici iqtisadi əlaqələrdə rolunu qeyd edərək göstərmişdir ki, bir ölkə digər ölkə ilə ticarət əlaqələrində həmin ölkələrin mallarına qoyulan gömrük rüsumlarını ləğv etsə və üçüncü ölkələrlə münasibətdə gömrük rüsumlarını tətbiq etməkdə davam etsə istehsalçılar bu siyasətdən fayda əldə edə bilərlər»

Gömrük siyasətinin mərkəzində idxal, ixrac siyasəti, tarif və vergi siyasəti durur. Bu siyasət dövlətin iqtisadi maraqlarının qorunmasına yönəldilmiş əsas

¹ Nuriyev C.Q. "Gömrük Hüququ", Bakı, 2002

istiqamətlərdən biri kimi xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının idxal və ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsini özündə cəmləşdirir.

Gömrük siyasətinin başlıca vəzifəsi - Azərbaycan Respublikasının iqtisadi maraqlarının və səlahiyyət çərçivəsində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi, qaçaqmalçılıq, gömrük qaydalarının və vergi qanunvericiliyinin pozulması hallarına qarşı mübarizə və s. təşkil edir. Eyni zamanda gömrük siyasəti ölkə iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənmə sisteminin əsas tərkib hissələrindən biridir. Gömrük siyasətinin məqsədi və təyinatı - Azərbaycan Respublikasının strateji milli dövlət mənafeələrinin təmin edilməsindən, milli iqtisadiyyatın sosial iqtisadi səmərəliliyini və rəqabətə davamlılığını stimullaşdırmaqdan, ölkənin milli təhlükəsizliyinin lazımı səviyyədə saxlamaqdan, xarici iqtisadi fəaliyyət sahələri üçün əlverişli şəraitin təmin edilməsindən ibarətdir.

Azərbaycan dövlətinin gömrük siyasəti onun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xidmət edir. Respublikanın gömrük siyasəti, onun həyata keçirilməsi üçün başlıca zəmin olan gömrük fəaliyyətinə arxalanır. Gömrük siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsi mürəkkəb proses olub, hakimiyyətin hər üç qanadının - qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətinin və həcminin bu işdə maraqlı olan sahibkarlar dairələrinin bilavasitə iştirakı ilə reallaşır.

Azərbaycan dövləti müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra özünün müstəqil gömrük siyasətini yeridir, gömrük işinin təşkili Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Gömrük Məcəlləsi və müvafiq qanunvericilik aktlarına əsaslanır.

«Gömrük siyasətinin dəqiq hüquqi əsaslandırılmaları ilk növbədə ona görə vacibdir ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin bu və ya digər istiqamətini imperativ tənzimləyərək onun həyata keçirilmə vasitələri istər-istəməz mülkiyyət münasibətləri sferasına müdaxilə etmiş olur¹». Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsi və daxili istehsalçıların beynəlxalq rəqabət qabiliyyətindən asılı olaraq və daxili istehsalçıların beynəlxalq rəqabət qabiliyyətindən asılı olaraq gömrük siyasəti, proteksionizm, yumşaq proteksionizm, yumşaq sərbəst ticarət, sərbəst ticarət istehsalçıların beynəlxalq rəqabət qabiliyyətindən asılı olaraq gömrük

¹ Nuriyev C.Q. "Gömrük Hüququ", Bakı, 2002

siyasəti, proteksionizm, yumşaq proteksionizm, yumşaq sərbəst ticarət, sərbəst ticarət (fritrederçilik) istiqamətində həyata keçirilir. Belə ki, bu istiqamətlər, eyni zamanda ölkə iqtisadiyyatının xarici iqtisadi müdaxilələrə açıqlıq dərəcəsini nümayiş etdirir.

Proteksionist gömrük siyasəti yerli istehsalın inkişafı üçün daha əlverişli şərait yaradılmasına yönəldilib. Onun əsas məqsədləri idxal edilən mallara gömrük vergi qoymasının daha yüksək səviyyəsini tətbiq etməklə əldə edilir. Proteksionist siyasətdən fərqli olaraq sərbəst ticarət siyasəti gömrük rüsumlarının daha aşağı minimum səviyyəni nəzərdə tutur və daxili bazara xarici malların daha çox cəlb edilməsini təhrik edir.

Gömrük siyasətinin həyata keçirilməsinin əsas vasitələri gömrük rüsumları, yığımları (tarif və ya iqtisadi tənzimlənmə), gömrük rəsmiləşdirilməsi və gömrük nəzarəti əməliyyatları, xarici ticarətin lisenziyalaşdırılması və kvotalaşdırılması (qeyri-tarif və ya inzibati tənzimlənmə) təcrübəsi ilə bağlı olan müxtəlif gömrük məhdudiyyətlidir. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra dünya iqtisadiyyatı ilə sıx əlaqədə olan xarici ölkələrlə əməkdaşlıq etməsi onun milli təsərrüfatının inkişafına böyük təkan vermişdir. Bu zərurət Azərbaycanın xarici iqtisadi ticarət fəaliyyətini, onun idxal və ixrac əməliyyatlarını və bütün bununla bağlı olan gömrük siyasətini təkmilləşdirməyi tələb edir.

İdxal və ixrac olunan məhsullarının qiymətinə və bununla bağlı xarici ticarətin səmərəli fəaliyyətinə həlledici təsir göstərən amillərdən əsası dövlətin gömrük siyasəti və gömrük tarifləridir. Azərbaycan kimi keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin gömrük siyasətində yerli istehsalçıların qorunması, xüsusilə kənd təsərrüfat bazarının müdafiəsi çox aktualdır. Belə ölkələr yerli kənd təsərrüfatı bazarının xarici rəqabətdə qorunması sahəsində də dövlət əməli tədbirlər həyata keçirməli, bu sahədə fəaliyyət göstərən istehsalçıları gömrük tarifləri və rüsumları vasitəsilə müdafiə etməlidir. Gömrük tarifləri və bu tariflərin nəticəsi olan gömrük rüsumları əmtəələr gömrük sərhədini keçərkən ona tətbiq olunan vergi funksiyasını yerinə yetirir. Bundan başqa gömrük rüsumları idxal və ixrac olunan məhsulların qiymətini qaldıraraq xarici ticarət dövriyyəsinin həcminə və strukturuna təsir göstərir. Beləliklə, gömrük siyasətinin tərkib hissəsi olan gömrük tarif və rüsumları bir tərəfdən xarici ticarətin

tənzimlənməsinə, digər tərəfdən isə büdcənin vəsaitlərinin artmasına səbəb olur. Bundan başqa dövlət yerli kənd təsərrüfatı və həmçinin sənaye istehsalçılarını rəqabətdən qorumaq üçün təkcə antidempinq, kompensasiya rüsumlarını deyil, mövsümi rüsumların, kvota və embarqoların tətbiqini həyata keçirilməlidir.

Gömrük siyasəti ölkənin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla yanaşı bütün dünyada aparılan gömrük siyasətindən, onun forma və üsullarından bilavasitə asılıdır. Lakin gömrük siyasətinin məqsədi, ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq müəyyən edilir. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında gömrük siyasətinin məqsədi bir-birindən fərqlənir. Yəni, İEOÖ-də gömrük siyasəti əsas etibarilə iki məqsədə - birinci, nəyin bahasına olursa olsun dövlət büdcəsini maksimum həcmdə gömrük vergi və rüsumlarla təmin etməkdən; ikinci, milli istehsalı hər cür xarici rəqabətin hər cür mənfi təsirindən qorumaq istiqamətində tədbirlər görməkdən ibarətdir. İEO-in təcrübəsi göstərir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalın taleyini gömrük tariflərinin artıb-azaldılması deyil, sağlam rəqabət müəyyən edir. İEO-in gömrük siyasəti əsasən gömrük idxal rüsumlarının azaldılmasına və ixrac rüsumlarının götürülməsinə yönəldilməklə daxili vergilərdə onlara daha çox güzəştlərin verilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edir¹. Azərbaycan kimi ölkələrdə, yəni bazar iqtisadiyyatı, tam təşəkkül tapmayan ölkələrdə isə gömrük siyasətinin əsas vəzifəsi büdcə gəlirlərində yaxından iştirak etmək və milli iqtisadiyyatı hər cür mənfi xarici təsirlərdən qorumaqdan ibarətdir. Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiya olunmasında və xarici ticarətdə maksimum faydalanmaqda gömrük siyasəti əhəmiyyətli rol oynayır. Çəvik gömrük siyasəti yeritməklə tez bir zamanda iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək mümkündür. Fikrimizcə, gömrük siyasətinin effektivliyini artırmaq məqsədilə aşağıdakıların həyata keçirilməsi məqsədə müvafiq sayılır.

1. Rüsum normaları müəyyən olunarkən ölkənin idxal siyasəti, sosial siyasəti, oxşar malların yerli istehsalçılarının mənafeyi nəzərə alınmalıdır;

2. Yüksək elmi-texnoloji nailiyyətlərin tətbiqini tələb edən və idxalında Azərbaycan Respublikasının maraqlı olduğu mallara aşağı rüsum normaları tətbiq

¹ Əliyev A.Ə. "Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının inkişafı", 2002, Bakı: Cəşoğlu, 236 s.

edilməlidir;

3. Əmək tutumlu məhsullara yüksək rüsumlar tətbiq olunmalıdır.
4. İxrac yönümlü istehsalı stimullaşdırmaq. Bunun üçün ilk növbədə ixrac yönümlü istehsalı təşkil etmək, onlara dövlət tərəfindən güzəştlər verilməsi lazımdır;
5. Gömrük işinin hüquqi bazasını təkmilləşdirmək;
6. Qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi məqsədilə başqa ölkələrə və beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrin genişləndirilməsi.

Gömrük siyasəti ölkənin ümumi iqtisadi siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bazar münasibətlərinin formalaşması və inkişafı şəraitində gömrük siyasəti daxili iqtisadi vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, gömrük siyasəti milli iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafını stimullaşdırmaqla yanaşı, formalaşmaqda olan Azərbaycan iqtisadiyyatını xaricdən daxil ola biləcək destruktiv elementlərdən və ədalətsiz rəqabətin zərərli təsirlərindən qorumaq vəzifəsini də yerinə yetirir.

Gömrük siyasətinin yerinə yetirilməsi vasitələri gömrük işinin əsasını təşkil edir. Azərbaycanda gömrük işinin hüquqi bazasının təşkil edən "AR Gömrük Məcəlləsi"nin 2-ci maddəsinə görə "Gömrük işi- malların və nəqliyyat vasitələrinin AR-nın gömrük sərhəddindən keçirilməsinin qayda və prinsipləri, gömrük ödənişlərinin alınması, gömrük rəsmiləşdirilməsi, gömrük nəzarəti və gömrük siyasətinin həyata keçirilməsinin digər vasitələrindən ibarətdir". İlk baxışda gömrük işi mahiyyət etibarını ilə çox sadə görünür. Əslində isə sadə göründüyü qədər mürəkkəb və kompleks xarakterli olan gömrük işi, həm də elementlərinin həmcins olması ilə diqqəti cəlb edir. Bu isə, gömrük işinin müxtəlif məqsədli məsələlərin həlli yolları ilə əlaqədə olması ilə bağlıdır. Gömrük Məcəlləsinin 2-ci bəndində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasında dövlətin daxili və xarici siyasətinin tərkib hissəsi olan vahid gömrük siyasəti həyata keçirilir. Bu siyasətin tələb və vəzifələri Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, Azərbaycan respublikasının prezidenti və Nazirlər Kabineti tərəfindən Gömrük Məcəlləsi və gömrük hüququnun digər mənbələri əsasında müəyyən edilir və respublikanın gömrük ərazisində mal mübadiləsinin tənzimlənməsi və gömrük nəzarəti vasitələrindən effektiv istifadə edilməsilə daxili

bazarın müdafiəsi üçün ticarət-siyasi məsələlərin həlli, milli iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılması, dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas məsələlərinin həllinə təkan vermək məqsədi güdür. Gömrük siyasəti ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin vacib bir sahəsidir.

Gömrük siyasətinin başlıca vəzifəsi – Azərbaycan dövlətinin İqtisadi maraqlarının və təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir ¹. Qaçqıncılıq, gömrük qaydalarının və vergi qanunvericiliyinin pozulması hallarına qarşı mübarizə aparılması, narkotik vasitələrin, silahların, Azərbaycan xalqının bədii və arxeoloji sərvətlərinin, eləcə də intellektual mülkiyyətin, nadir fauna və flora nümunələrinin qeyri-qanuni daşınmasının qarşısının alınması hüquq-mühafizə fəaliyyətinin prinsipial müddəalarını əsas tutan gömrük orqanlarının ən ümdə vəzifəsidir.

Gömrük siyasəti ölkənin iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, respublikanın gömrük ərazisində mal mübadiləsinin tənzimlənməsi və gömrük nəzarəti vasitələrindən effektiv istifadə edilməsi ilə daxili bazarın müdafiəsi üçün ticari-siyasi məsələlərin həlli, milli iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılması, dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas məsələlərinin həllinə təkan vermək məqsədi güdür. Gömrük siyasətinin mahiyyəti öz əksini gömrük-tarif qanunvericiliyində, müxtəlif istiqamətli beynəlxalq gömrük birlikləri və münasibətləri yaradılmasında, sərbəst gömrük və ticarət zonalarının təşkil edilməsində tapır. Gömrük siyasəti dövlətin iqtisadi və xarici ticarət siyasətinin ayrılmaz hissəsidir və buna görə də hökumətin ümumi iqtisadi strategiyasının məqsəd və vəzifələrindən asılıdır.

Müasir mərhələdə gömrük siyasətinin əsas xüsusiyyəti yeni iqtisadi münasibətlərə keçidlə əlaqədar olaraq onun forma və məzmununda yeniliklər edilməsi, tarixən qazanılmış müsbət keyfiyyətlərin qorunub saxlanması və beynəlxalq təcrübənin nailiyyətlərindən istifadə olunması əsasında təkmilləşdirilməsidir. Gömrük siyasətinin inkişafı xarici iqtisadi fəaliyyəti tənzimləmə mexanizminin beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması və milli iqtisadiyyatın maraqlarının dünyəvi qaydalar nəzərə alınmaqla müdafiəsi ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikasında gömrük işini

¹ Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə., Atakişiyev M.C. "Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi", 2009, Bakı, Şərq-Qərb, 452 s.

və gömrük siyasətini Dövlət Gömrük Komitəsi həyata keçirir. Bakı Gömrüyü ilk dəfə Rusiya İmperiyası Senatının 25 yanvar 1807-ci il tarixli fərmanı ilə 1809-cu ildə təsis edilmiş, Həştərxan gömrük dairəsinin tərkibinə daxil edilmişdi. “Zaqafqaziya ölkəsində gömrük idarəetməsi barədə Əsasnamə”yə görə o, 31 iyul 1831-ci il tarixdən Zaqafqaziya gömrük dairəsinin tabeliyinə verilmiş və 1832-ci ildən etibarən “Bakı anbar gömrükxanası” adını almışdır. 4 may 1847-ci ildən Bakı Gömrüyü Zaqafqaziya Karantin-Gömrük dairəsinin tabeliyində olan Bakı Karantin-Gömrük idarəçiliyinə çevrilir. Qafqaz canişini tərəfindən 31 mart 1861-ci il tarixdə təsdiq edilmiş “Qafqaz və Zaqafqaziyada Karantin-gömrük hissəsinin yenidən təşkili barədə Əsasnamə”yə görə bu idarə Bakı Karantin – Gömrük Kontoruna çevrilmiş və yeni yaradılmış Bakı Karantin-Gömrük dairəsinin idarəçiliyinə tabe edilmişdi. 1897-ci il dekabr ayının 8-də “Rusiyanın Avropa hissəsi və Qafqazda gömrük təşkilatlarının ştatları” barədə qanuna əsasən Bakı Karantin-Gömrük Kontoru Bakı Gömrük Dairəsi idarə heyəti tabeliyində Bakı Gömrükxanasına çevrilir və 1 iyun 1911-ci ildə Tiflisdəki Qafqaz Gömrük Dairəsinin idarəçiliyinə tabe edilir. 1911-ci ildən 1918-ci ilə qədər Bakı Gömrüyü Senat tərəfindən 21 yanvar 1911-ci ildə təsdiq edilmiş “Rusiya İmperiyası Gömrüklərinin Nizamnaməsi” əsasında fəaliyyət göstərmişdir.

”Gömrük tarifi haqda AR qanununa görə, gömrük tarifi – gömrük sərhəddindən keçirilən mallara tətbiq edilən gömrük rüsum dərəcələrinin XİF ƏN –na uyğun olaraq sistemləşdirilmiş məcmusudur. Gömrük Məcəlləsinin 218-ci maddəsində göstərilir ki, malların idxalı və ixracı üzrə gömrük rüsumları gömrük tarifinə əsaslanır. Malların idxalı və ixracı ilə bağlı qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər tədbirlər bu malların tarif təsnifatına uyğun olaraq tətbiq olunur.

Gömrük tarifi aşağıdakılar əsasında müəyyən edilir:

1. tamamilə və ya qismən xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturasına əsaslanan və malların ticarəti ilə bağlı tarif tədbirlərinin tətbiqi məqsədilə xüsusi sahələri tənzimləyən qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş digər nomenklatura;
2. xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturasının əhatə etdiyi mallara tətbiq olunması nəzərdə tutulan avtonom və ya konvensiya idxal gömrük rüsumları;
3. xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturası;

4. müəyyən ölkələrlə, yaxud beynəlxalq təşkilatlarla bağlanmış beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş preferensial tarif tədbirləri;

5. müəyyən ölkələrə, yaxud beynəlxalq təşkilatın üzv ölkələrinə münasibətdə birtərəfli qaydada qəbul edilən preferensial tarif tədbirləri;

6. müəyyən mallar üzrə gömrük rüsumlarının azaldılmasını, yaxud gömrük rüsumlarından azad edilməni təmin edən tədbirlər;

7. müəyyən malların xüsusiyyətləri, yaxud son istifadəsi ilə əlaqədar olaraq, bu Məcəllə və müvafiq qanunvericiliklə müəyyən edilmiş güzəştli tarif rejimi;

8. kənd təsərrüfatını, ticarəti və başqa sahələri tənzimləyən qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər tarif tədbirləri.

Gömrük Məcəlləsinin 219-cu maddəsində malların tarif təsnifatından bəhs olunur. Qeyd edilib ki, malların tarif təsnifatı gömrük rüsumları, vergilər, malların idxalı və ixracı üzrə qadağalar və məhdudiyyətlər barədə məlumat toplusundan ibarətdir. Gömrük orqanları gömrük rüsumlarının və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş vergilərin tətbiqində malların tarif təsnifatından istifadə edirlər. "Gömrük tarifi haqda AR Qanunu"nın 3-cü maddəsində gömrük rüsum dərəcələri və onların müəyyən edilməsi qaydaları əks olunmuşdur:

1. Bu Qanunda nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, gömrük rüsum dərəcələri Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən mal keçirən hüquqi və fiziki şəxslərdən, sövdələşmə növlərindən və digər amillərdən asılı olaraq dəyişdirilə bilməz.

2. İdxal gömrük rüsumlarının dərəcələri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təyin edilir. Azərbaycan Respublikasının əlverişli ticarət rejimi tətbiq etdiyi ölkələrin malları üçün idxal gömrük rüsumları dərəcələrinin son həddi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən müəyyən olunur. Bu Qanunun müddəalarına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası tərəfindən tarif imtiyazları verildiyi hallar istisna olmaqla, əlverişli ticarət rejimi tətbiq olunmayan ölkələrin mallarına və mənşə ölkəsi müəyyənləşdirilməyən mallara idxal gömrük rüsumlarının dərəcələri iki dəfə artırılır.

3. İxrac gömrük rüsumlarının dərəcələri və onların tətbiq olunduğu malların siyahısı, həmçinin xarici iqtisadi tənzimlənmənin qeyri-tarif tədbirləri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən olunur. Azərbaycan Respublikasının əlverişli ticarət rejimi tətbiq etdiyi ölkələrin malları üçün ixrac gömrük rüsumları dərəcələrinin son həddi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təyin olunur.

Ayrı-ayrı mallar üzrə gömrük rüsum normaları müəyyən edilərkən malın dünya qiyməti ilə daxili qiyməti arasındakı fərq əsas götürülür¹. Konkret mala tətbiq olunan gömrük rüsumunun hansı funksiyanı yerinə yetirməsi malın dünya qiyməti ilə daxili qiyməti arasındakı fərqlə rüsum normaları arasındakı münasibətlə müəyyən olunur. Əgər rüsum norması bu fərqdən yüksək olarsa belə rüsumlar proteksionist funksiyanı yerinə yetirir, belə ki, bu rüsumlar xarici malların qiymətini artırır və yerli mallar üçün daha əlverişli şəraiti təmin edir. Rüsum normaları bu fərqlə bərabər olarsa belə rüsumlar stabilizasiya funksiyasını yerinə yetirir. Bu rüsumlar yerli və xarici istehsalçıların malları üçün bərabər rəqabət şəraiti yaradır. Nəhayət, rüsum normaları malın dünya qiyməti ilə daxili qiyməti arasındakı fərqdən aşağı olduqda bu rüsumlar stimullaşdırıcı funksiyasını yerinə yetirir. Bu rüsumlar xarici malların idxalı üçün əlverişli şərait yaradır və eyni zamanda yerli istehsalçıları rəqabətə davam gətirmək üçün istehsalı təkmilləşdirməyə, istehsal xərclərini azaltmağa sövq edir. Bu deyilənlərdən aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar:

1. Rüsum normalarının öz –özlüyündə hansı funksiyanı yerinə yetirdiyi dünya qiymətləri ilə milli qiymətlərin səviyyələri nəzərə alınmadan xarakterizə oluna bilməz.

2. Müxtəlif mallara müəyyən edilmiş eyni rüsum normaları bütün hallarda eyni funksiyaları yerinə yetirmir.

3. Gömrük rüsum normaları dünya bazarının konyunkturasının dəyişməsi ilə əlaqədar korrektə olunmalıdır.

¹ Nuriyev C. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin hüquqi tənzimlənməsi, Bakı, 2000

4. Müxtəlif ölkələrdə eyni mallara eyni rüsum normalalarının müəyyən olunarsa bu rüsumlar hər bir ölkə üçün daxili və dünya qiymətləri arasındakı fərqdən asılı olaraq müxtəlif funksiyaları yerinə yetirəcəkdir.

Beynəlxalq təcrübədə rüsum normaları müəyyən olunarkən bir sıra amillər nəzərə alınır:

- Gömrük rüsum normaları müəyyən olunarkən ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi əsas götürülməlidir.
 - Rüsum normalalarının orta qiyməti ayrı-ayrı mal qrupları üçün müəyyən olunur və sonra konkret mal mövqeləri üçün dəqiqləşdirilir.
 - Rüsum normaları müəyyən edilərkən dünya qiymətləri ilə daxili qiymətlər arasındakı fərq əsas götürülür.
 - İdxal mallarına gömrük rüsum normaları malların emal dərəcəsi artdıqca artmalıdır- xammala aşağı rüsum normaları, hazır məhsullara isə yüksək rüsum normaları tətbiq olunmalıdır.
 - Rüsumların orta səviyyəsi ümumilikdə ölkənin xarici ticarətinin strukturunda müsbət dəyişikliklər üçün şərait yaratmalıdır.
 - Rüsum normaları müəyyən edilərkən idxal və sosial siyasətin prioritetləri, daxili bazarın reallıqları və anoloji malların ölkədə istehsal perspektivləri nəzərə alınmalıdır.
 - Gömrük rüsum normaları müəyyən edilərkən əməkdaşlıq səviyyəsi və ticarət və istehsal kooperasiyasının perspektivləri nəzərə alınmalıdır.
- Yuxarıda göstərilən amillər nəzərə alınmaqla tətbiq olunan gömrük rüsum normalalarının səviyyəsinə görə malları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:
- Sənaye xammalı, eləcə də ölkədə istehsal olunmayan, yaxud az miqdarda istehsal olunan zəruri istehlak malları rüsumsuz idxal olunmalıdır.
 - Əsas ərzaq növləri, ölkədə az istehsal olunan materiallar, eləcə də yüksək texnoloji avadanlıq, elmi və nəzarət ölçmə cihazlarına ən aşağı rüsum normaları tətbiq olunmalıdır,
 - Seriyalı istehsal avadanlığı, nəqliyyat vasitələri, elektrotexniki avadanlıq, dəftərxana ləvazimatı kimi mallara yüksək rüsumlar tətbiq olunmalıdır.

- Ölkə daxilində kifayət qədər istehsal olunan xammal və materiallar, metallar, onların yarımfabrikatları, telekommunikasiya avadanlığı nisbətən aşağı rüsumlarla idxal olunmalıdır.

- Tikinti materiallarına, ticarət avadanlığına, teleradio, kino, foto aparatlara, minik avtomobillərinə, istehlak sənaye mallarına, elektrik məişət avadanlıqlarına, musiqi alətlərinə daha yüksək rüsum normaları tətbiq olunmalıdır.

- Ən yüksək rüsum normaları zinət əşyalarına, tütün və tütün məmulatlarına, spirtli içkilərə, parfümeriyaya, xəz-dəri məmulatlarına, xalçalara tətbiq olunmalıdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda deyilənlər heç də əhkam deyil və sadəcə olaraq beynəlxalq təcrübədə gömrük rüsum normaları müəyyən edilərkən daha çox istifadə olunan meyarlardır. Təcrübədə hər bir ölkə gömrük tarif tənzimləmə tədbirlərini işləyərkən öz xarici iqtisadi siyasətinin prioritetlərini nəzərə alaraq ölkənin iqtisadi maraqları mövqeyindən çıxış etməli, gömrük tarif tənzimləməsinin nəzəri aspektləri və beynəlxalq təcrübədən istifadə etməklə ölkə üçün optimal normaları müəyyənləşdirməlidir.

İqtisadiyyat daim inkişaf etməkdə olan vahid orqanizm olduğundan, onun tənzimlənməsi də kompleks xarakter daşmalıdır. İnkişaf prosesinin nəticələrindən asılı olaraq milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatında yeri labüd olaraq dəyişir. Gömrük-tarif tənzimlənməsinin əsasını gömrük tarifi təşkil edir. Gömrük tarifi hər hansı ölkənin dünya bazarı ilə qarşılıqlı əlaqələrində onun daxili əmtəə bazarının dövlət tənzimlənməsinin və xarici ticarət-iqtisadi siyasətinin əsas vasitəsidir. Dünya təcrübəsində tənzimlənməyən bazar münasibətləri mövcud deyil. Dövlət həmişə bu və ya digər dərəcədə bu prosesi tənzimləyir. Belə tənzimlənmənin intensivliyi konkret milli şərtlər daxilində müxtəlif olur. Milli iqtisadiyyatın xarici rəqabətdən müdafiəsi məqsədi ilə həyata keçirilən ən mühüm tənzimlənmə formalarından biri də gömrük-tarif tənzimlənməsidir.

Gömrük tarifinin bir-birini tamamlayan bir neçə müəyyənliyi mövcuddur:

- əmtəələrə tətbiq edilən, gömrük sərhədindən keçirilən, xarici iqtisadi fəaliyyətin əmtəə nomenklaturasına uyğun olaraq sistemləşdirilən gömrük rüsumları dərəcələri toplusu;

- ölkənin gömrük sərhədindən müəyyən əmtəənin aparılması və ya gətirilməsi zamanı ödənişə məruz qalan gömrük rüsumunun konkret dərəcəsi.

Gömrük-tarif tənzimlənməsi mexanizminin yaradılması Azərbaycan iqtisadiyyatının keçid halında olması və milli bazarın formalaşdırılması zərurətindən irəli gəlir. Yeni iqtisadi münasibətlərə keçirilməsi, gömrük tarif siyasətində islahatlar bu vasitədən milli iqtisadiyyatın və isehsalçıların mənafeləri naminə istifadə etməyə şərait yaradır.

Fəaliyyət sahəsi Azərbaycan Respublikasının vahid gömrük ərazisi olan gömrük tarifinin tətbiq edilməsi aşağıdakı əsas məqsədləri güdür:

1. İdxalın əmtəə strukturunun səmərəliləşdirilməsi;
2. Əmtəələrin ixrac və idxalının, valyuta gəlirlərinin və xərclənmələrinin optimal vəziyyətinin saxlanılması;
3. İstehsal strukturunda və əmtəə istehlakında mütarəqqi dəyişikliklər üçün şərait yaradılma;
4. Milli iqtisadiyyatı xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorumaq;
5. Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat əlaqələri sistemində səmərəli integrasiyası üçün lazımi şəraitin təmin edilməsi.

Gömrük-tarif tənzimlənməsi öz hüquqi mahiyyətini gömrük-tarif qanunvericiliyində tapır. Gömrük-tarif qanunvericiliyinə iki müstəqil blok daxildir:

Birinci blok: ölkənin dövlət sərhədindən keçirilən əmtəələrə və nəqliyyat vasitələrinə gömrük vergisi qoyulmasını tənzimləyən, gömrük vergisi metodologiyasını və bununla bağlı xarici iqtisadi əlaqə subyektlərinin hərəkətlərini müəyyən edən qanun («Gömrük tarifi haqqında» qanun);

İkinci blok: gömrük xidmətlərin fəaliyyətini, onların hüquq və vəzifələrini, gömrük nəzarəti qaydasını və bu xarakterdə olan digər məsələləri, məsələn, gömrük nəzarəti sahəsində qanunverici və icraedici funksiyaların bölgüsünü tənzimləyən qanun («Gömrük Məcəlləsi»). İki müstəqil, lakin bir-birilə əlaqəli qanunvericilik aktlarının mövcudluğu bir sıra şərtlərlə diktə olunur. Hər şeydən əvvəl, bu qanunların müxtəlif təsir sahələridir: birinci qanunun tənzimlədiyi obyekt gömrük tarifi, onun «arxitekturası», rüsumların təyin edilmə və tutulma metodları, gömrük güzəştlərinin

verilməsidir; ikinci qanun, başlıca olaraq, milli gömrük nəzarəti xidmətinin fəaliyyəti ilə bağlı məsələləri tənzim edir. Gömrük məəcəlləsinin tənzim etdiyi məsələlər ölkənin milli qanunlarının təsir sahəsinə aiddir. Bu məsələlər, bir qaya olaraq, beynəlxalq danışıqların predmeti olmur. Bununla yanaşı, müxtəlif ölkələrin gömrük xidmətləri işinin milli qaydalarının unifikasiya olunması və onların gömrük prosedurlarını sadələşdirən çoxtərəfli dövlətlərarası və digər sazişlərə əsaslanması imkanı istisna olunmur. Gömrük tarifi (gömrük məəcəlləsindən fərqli olaraq), onun tətbiqi qaydaları, rüsum dərəcələri səviyyəsi, tarif pozisiyalarının strukturu, siyahısı çox tez-tez beynəlxalq danışıqların obyektinə çevrilir. Bu sahə çoxtərəfli dövlətlərarası sazişlərlə tənzimlənir¹.

Deyilənlərə onu da əlavə etmək olar ki, gömrük məəcəlləsi sabit hüquqi vasitə olmalı, gömrük tarifi isə daxili və xarici iqtisadi vəziyyətdə baş verən dəyişikliklərə operativ reaksiya verməlidir. Gömrük tarifində konkret rüsum normaları olur ki, bu da idxal olunan malların qiymətinə, ölkədə daxili qiymət səviyyələrinə birbaşa təsir edir. Ona görə də qanunverici hakimiyyət tərəfindən müəyyən edilən rüsum normaları, onların təyin olunma və hesablanma metodikası mümkün qədər aydın, sabit və səlis olmalıdır.

Qanunverici hakimiyyət inkişaf etmiş dövlətlərdə gömrük sistemlərinin formalaşmasına və inkişafına həmişə həlledici təsir göstərmişdir. Lakin son on illiklərdə tariflərin tətbiqində çox funksiyaların, qismən dəyişdirilməsi, rüsum dərəcələri ilə manevretməni icra orqanlarının əlində cəmləşdirilməsi meyli müşahidə olunur. Tarifin «aparıcı konstruksiyası» - onun əmtəə siyahısı (nomenklatura), idxal malların gömrük dəyərini təyinetmə və rüsumların tutulma metodları, rüsumları tətbiq etmə, dəyişmə və ya ləğv etmə mexanizmi, malın mənşə ölkəsinin təyini qaydaları, icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyət çərçivəsidir. Başqa sözlə desək idxal gömrük tarifinin aktiv hissəsi - gömrük rüsumları norması, xarici malı ölkəyə idxal etmək hüququna görə vergilərdir. İdxal gömrük tarifi adətən aşağıdakı əsas funksiyaları yerinə yetirir:

¹ Nuriyev C. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin hüquqi tənzimlənməsi, Bakı, 2000

Birinci, müxtəlif malların idxalına normaların differensiasiyası yolu ilə idxalın optimal əmtəə strukturunu formalaşdırır;

İkinci, qiymət əmələgəlmə mexanizminin tərkib hissəsi olaraq, müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyəti nəticələrinə və sosial vəziyyətə təsir göstərir;

Üçüncü, xarici rəqabətin çox ziyan yetirə biləcəyi ayrı-ayrı milli iqtisadiyyat sahələrini müdafiə edir;

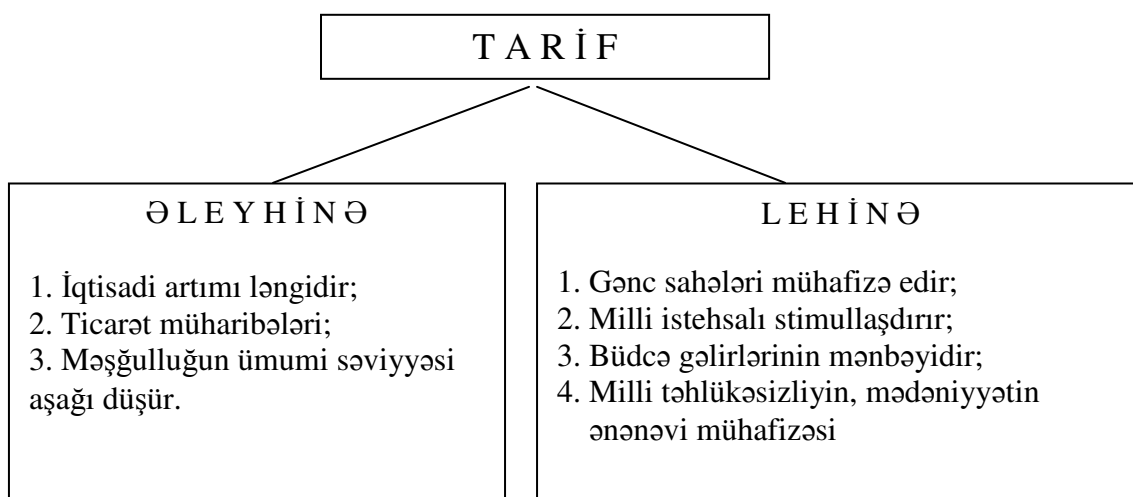
Dördüncü, fəal xarici ticarət siyasəti yürütməyə, milli əmtəələrin bazara çıxarılmasını yaxşılaşdırmaq haqqında ticarət danışıqları gedişində tərəfdaşlara təzyiq göstərməyə, azad ticarət zonaları, gömrük birlikləri yaratmağa imkan verir;

Beşinci, ölkənin ixrac və idxal nisbətini optimallaşdırmağa və beləliklə, valyuta xərclənmələri və gəlirləri nisbətini optimallaşdırmağa, əlverişli ticarət balansına nail olmağa kömək edir. Hər bir ölkənin iqtisadiyyatında yaranmış vəziyyətə uyğun olaraq gömrük tarifi yenidən nəzərdən keçirilir. Bu və ya digər tarif normaların və növlərinin tətbiqinin məqsədyönlülüüyü üzə çıxır. Yalnız elmi cəhətdən əsaslandırılmış tarif differensiasiyası (bir qrup sahələrə lazımi dayaq verilməsi) ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün şərait yaradır.

Gömrük təcrübəsində əsasən «üç tarif sistemi tətbiq edilir: tək sütunlu, qoşa sütunlu və üç sütunlu tarif sistemləri». Tək sütunlu tarif sistemləri avtonom mahiyyət daşıyır və ölkələrə fərq qoymur. Qoşa sütunlu tarif sistemlərində hər mal üçün iki vergi dərəcəsi qoyulur. Əgər hər iki vergi qanun ilə qoyulmuşsa burada «maksimum-minimum» anlayışından istifadə edilir. Əgər «maksimum» vergi dərəcəsi qanun ilə qoyulmuşsa, «minimum» isə beynəlxalq müqavilələrlə qoyulmuşsa belə bir vəziyyətdə qismən «avtonom», qismən də «razılaşdırılmış» tarif sistemləri tətbiq edilmiş olur. ÜTT üzvləri ölkələrinin tarif sistemləri iki sütunludur. Yüksək tariflər ÜTT üzvü olmayanlara tətbiq edilir. Minimum tariflər isə ikitərəfli müqavilələr bağlanaraq qarşılıqlı güzəştlər verilməsini təmin edir. Üç sütunlu (çox sütunlu) tarif sistemlərində üç müxtəlif vergi dərəcəsi olur. Bu sistem qoşa sütunlu tarif sistemindən daha aşağı bir vergi dərəcəsinin əlavə olunması ilə yaranır. Bu sistem «üstünlük sistemi» adlanır və bir çox ölkələr arasında ticarəti təşviq etmək məqsədi daşıyır. Hal-hazırda dünya ölkələrinin demək olar ki, hamısı çox sütunlu tarif tətbiq edirlər.

Bu gün Azərbaycanda iki sütunlu, Rusiyada isə üç sütunlu tarif tətbiq edilir. Hazırda dünyanın 100-dən çox ölkəsi gömrük tarifləri tətbiq edir. Dünya ölkələrinin inkişaf xüsusiyyətini və tətbiq etdikləri gömrük tariflərini nəzərə alaraq onları aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar.

- sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin (İEO) tarifləri;
- inkişaf etməkdə olan ölkələrin (İEOÖ) tarifləri. İnkişaf etmiş ölkələrdə tarif eskalasiyası İEOÖ-də xammal istehsalını stimullaşdırır və texnoloji geriliyi konservləşdirir, belə ki, məhz gömrük vergisi minimal olan xammal məhsulları ilə real olaraq onların bazarına girə bilərlər. Gömrük-tarif tənzimlənməsinin əsasını təşkil edən tarifiñ lehinə və əleyhinə olan arqumentlərə nəzər salaq¹:

Sxem 1.2 Tarifiñ lehinə və əleyhinə olan arqumentlər

Hal-hazırda İEO ən aşağı rüsum səviyyələrindən istifadə edirlər. Belə ki, bu ölkələrin istehsal etdiyi mallar yüksək keyfiyyətə və müvafiq olaraq yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik olduğuna görə bu ölkələrdə daxili bazarı qorumaq o qədər də aktual deyil. Sənayecə İEO sənayesi bir sıra əmək tutumlu məhsullar istehsal edən sahələrinin məhsullarına yüksək gömrük rüsumları tətbiq edirlər. Bura ilk növbədə tekstil, dəri, ayaqqabı, maşınqayırma sənayesinin məhsulları, müəyyən maşın və avadanlıqlar aiddir.

¹ Свиных В.Г. Таможенно-тарифное регулирование внешнеэкономической деятельности и таможенная стоимость. Издательство: Homo faber. 2005 г., 271 стр.

İEO-də gömrük tarifləri vasitəsilə tənzimlənmə qaydası ilk növbədə «tariflər və ticarət üzrə baş satış» (QATT - ÜTT) əsasında tənzim edilir. Hal-hazırda bu saziş əsasında dövlətlər arasında ticarətdə müəyyən gömrük rüsumları tətbiq edilir. ÜTT dünya ticarətinin 90% əhatə edən 100-dən çox ölkəni birləşdirən bir qurumdur. ÜTT-nin fəaliyyətində gömrük rüsumlarının ixtisarı və ya ləğvi üzrə görülən işlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, 1945-ci ildə İEO-ə gömrük rüsumlarının orta səviyyəsi 40-60% təşkil etdiyi halda (bəzi mal növləri üzrə 70-90%) 90-cı illərin əvvəllərində 3-5% qədər aşağı salınmışdır¹. İEOÖ-in tarifləri isə idxalın tənzim edilməsində əsas rol oynayır. Bu ölkələrin gömrük tarifləri sənayecə İEO-in tarif dərəcəsiindən bir qədər yüksəkdir. Bildiyimiz kimi gömrük tarifləri İEOÖ-in dövlətlərin mühüm gəlir mənbələrindən birini təşkil edir. İEOÖ ənənəvi olaraq beynəlxalq ticarətdə xammal istehsalı və satışı ilə iştirak edirlər. Bu ölkələr ilk növbədə ixracat yönli xarici ticarət siyasəti yeritməklə yanaşı ixracat üçün məhsul istehsalının çoxaltmaq tədbirlərini həyata keçirirlər. Belə ölkələrdə bir qayda olaraq tariflər və miqdar məhdudiyyətləri vasitəsilə yeni sənaye sahələrini xarici rəqabətdən qoruyar və inkişaf etdirilir. İEOÖ-də ixracatı artırmaq məqsədilə dövlət tərəfindən birbaşa maliyyə yardımları, ixracata vergi güzəştləri, ixracat üçün ucuz kredit verilməsi, xarici bazarda əmtəələrin və xidmətlərin satışına dövlət yardımı edilir.

Ölkələrin bir çoxunda gömrük tarifləri idxala, idxal məhsullarının qiymətlərinin artırılması və bununla da daxili bazarın müdafiəsi məqsədilə qoyulur. Ona görə də, aşağıda bir daha çox idxal tariflərini, onların hesablanması, iqtisadiyyata təsirini və gəlirlərinin səviyyəsini təhlil edəcəyik. Bundan başqa beynəlxalq iqtisadiyyat nöqtəyi nəzərindən, əsas şərt hər bir konkret vəziyyətdə tarifi aldıği forma və hətta, ayrı-ayrı əmtəələr üzrə faiz səviyyəsi deyil, ölkənin gömrük müdafiəsinin ümumi səviyyəsidir. Əgər nəzərə alsaq ki, bütün ölkələrdə tarif dərəcələri hansı əmtəənin idxal olunduğundan asılı olaraq differensiallaşdırılır, onda tarif müdafiəsinin nominal səviyyəsi deyil, effektiv, yəni həqiqi səviyyəsinin müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu haqda aşağıdakı cədvəlin məlumatlarından daha aydın təsəvvür yaranır:

¹ Бондаренко Н.П. Таможенно-тарифное регулирование ВЭД. Издательство: MapT, 2007 г.240 стр.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdən inkişaf etmiş ölkələrə
idxal (idxal tarif dərəcəsi %-lə)¹

	Xammal	Yarımfabrikatlar	Hazır məhsul
Bütün sənaye məhsulları (neftdən başqa)	2,1	5,3	9,1
Tropik sənaye məhsulları	0,1	6,3	6,6
Təbii resurslardan istifadə olunan məhsullar	3,1	3,5	7,9

Xammaldan hazır məhsula doğru hərəkətdə tarif dərəcəsinin artma faizi nə qədər yüksəkdirsə, hazır məhsul istehsalçılarının xarici rəqabətdən müdafiə səviyyəsi bir o qədər yüksək olar. İstehsal zənciri prinsipi üzrə düzülən, dəridən olan məhsullara xəz-dəri məhsulları gömrük vergisinin səviyyəsi xəzin emalı səviyyəsinin artması üzrə çoxalır. ABŞ-da tarif eskalasiyasının şkalası 0,8 - 3,7 - 9,2%, Yaponiyada 0 - 8,5 - 12,4, Avropa İttifaqında 0 - 2,4 - 5,5% təşkil edir. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrində səmərəli fəaliyyəti, ən əvvəl milli hökumətin aktiv və iqtisadi maraqlarımızı qoruya biləcək səviyyədə çalışmasına əsaslanmalıdır. Xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi və milli iqtisadi maraqların müdafiəsi istiqamətində müvafiq hüquqi-normativ baza - qanunlar və s. yaradılmalı və olanlar daha da təkmilləşdirilməlidir, milli ixracatçıların və onların maraqlarının müdafiəsi, onların professional birliklərinin yaradılması və s. dövlətin əsas prioritetlərinə çevrilməlidir. Eyni zamanda Azərbaycan hökuməti və milli sahibkarlar isə mütərəqqi və zəruri beynəlxalq praktikadan yararlanmağı bacarmalıdırlar.

Tarif tənzimlənməsi xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin həm ənənəvi, eyni zamanda aktiv istifadə edilən vasitələrindən hesab edilir. Tarif tənzimlənməsi mallara idxal və ixrac rüsum dərəcələrinin müəyyən edilməsi yolu ilə həyata keçirilir və dövlət həmin rüsum dərəcələrini qaldıraraq-endirməklə xarici iqtisadi fəaliyyəti, bir sözlə xarici ticarəti tənzimləyir. Tarif tənzimlənməsi milli iqtisadi təhlükəsizliyin

¹ Бондаренко Н. Таможенно-тарифное регулирование ВЭД. Издательство: МарТ Издательский центр, Ростов-на-Дону, 2007 г. 224 стр.

müdafiəsini, ictimai qaydaların, insanların həyat və sağlamlığının, cəmiyyətin əxlaqi və mənəvi dəyərlərinin qorunmasını, həmçinin ölkənin gömrük sərhədlərindən malların keçirilməsi zamanı gömrük ödənişləri alınması yolu ilə dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin doldurulmasını təmin edir.

Müasir dövlətin gömrük tarifi – ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsinin əsas vasitəsidir. Tarif təşkil edilməsində bir neçə əsas istiqamətlər vardır ki, onlar tarifi kəsərli olmasına təsir edir. Bunlar əsasən tətbiq edilən gömrük rüsumları növlərinin seçilməsi, tariflərin strukturunun formalaşdırılması, tarif təsnifatı sisteminin işlənilməsi, gömrük rüsumu tutulması məqsədilə idxal olunan malların mənşə ölkəsinin müəyyənləşdirilməsi metodikasının hazırlanması istiqamətləridir. Gömrük tarifi iqtisadi rolunu onunla bağlıdır ki, rüsumlar, malın qiymətinə təsir edərək və milli bazarı qoruyaraq, kapital yığılmasına, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində mənfəətin normasına və yaranma templərinə aktiv təsir göstərir, istehsalın milli və beynəlxalq şəraitlərindəki fərqləri tarazlaşdırır.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA GÖMRÜK-TARİF TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

2.1. Gömrük tarifləri və onun gömrük nəzarətində xarakterik tənzimləmə xüsusiyyəti

Azərbaycanda gömrük tarif tənzimləməsinin hüquqi əsasını 1995-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının “Gömrük Tarifi haqqında Qanunu” təşkil edir. Qanunda gömrük tariflərinin anlayışı verilir, onların məqsədləri, tətbiqi prinsipləri, gömrük rüsumlarının və digər gömrük ödənişlərinin müəyyən edilməsi qaydaları əks olunmuşdur. Qanunda həmçinin gömrük tariflərinin tətbiqi üçün zəruri olan gömrük dəyərinin hesablanması, malın mənşə ölkəsinin müəyyən edilməsi və eləcə də antidempinq və kompensasiya rüsumlarının tətbiqi qaydaları müəyyən edilmişdir.

Azərbaycanda gömrük rüsumlarının əsas hissəsi advalor qaydada hesablanır. Advalor rüsumlar malın gömrük dəyərinə görə faizlərlə hesablanır. Advalor rüsumların müsbət cəhəti ondadır ki, bazar qiymətlərinin dəyişməsindən asılı olmayaraq daxili bazarın müdafiə səviyyəsini dəyişməz saxlayır. Qiymətlərin dəyişməsi ilə yalnız büdcənin gəlirləri dəyişir. Advalor rüsumların zəif cəhəti onların hesablanması üçün malın gömrük dəyərinin müəyyən olunması zərurətinin olmasıdır.

Qeyd edildiyi kimi advalor rüsumlar malın gömrük dəyərinə görə hesablanır. Malın gömrük dəyərinin hesablanması gömrük rüsumlarının düzgün hesablanması üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Tutaq ki, malın ixracçı ölkədəki qiyməti 100, müqavilə qiyməti 80, idxalçı ölkənin daxili bazarındakı qiyməti isə 130-dur. Bu halda hansı qiymət gömrük rüsumlarının hesablanması üçün əsas kimi götürülməlidir.

Aydındır ki, gömrük dəyərinin müəyyən olunmasının dəqiq sisteminin olmaması bu məsələdə sui-istifadələr üçün geniş imkan açır. Məhz bu səbəbdən beynəlxalq səviyyədə malların təsnifatı sisteminin yaradılması ilə paralel malların gömrük qiymətləndirilməsi qaydaları da işləndi. Bu gün dünya ölkələrinin əksəriyyətində gömrük dəyəri ÜTT-nin “Gömrük dəyəri Məcəlləsi” əsasında işlənmiş qaydalarla müəyyən olunur. Azərbaycanda da malların gömrük dəyərinin müəyyənləşdirilməsi qaydaları bu məcəllə əsasında işlənib və “Gömrük Tarifi

haqqında AR Qanunu”-nda əks olunub. Malları gömrük məqsədləri üçün dəyərləndirən şəxs:

- onların bəyan edilməsi ilə bağlı sənədləri və məlumatları həmin malların gömrük nəzarəti altında olan mallar statusunu itirməsindən sonrakı 3 (üç) il ərzində saxlamalı;

- gömrük orqanları tərəfindən tələb olunduqda, müəyyən edilmiş gömrük dəyərinin dəqiqliyini yoxlamaq üçün bəyanetmə ilə bağlı sənədləri və məlumatları onlara təqdim etməlidir.

Malın gömrük dəyəri–maldan rüsum tutulması üçün, XIƏ və gömrük statistikasının aparılması, ticarət iqtisadi münasibətlərin dövlət tənzimlənməsi, o cümlədən xarici iqtisadi əməliyyatlara valyuta nəzarəti, bu sahədə bank hesablaşmalarının həyata keçirilməsi ilə bağlı tədbirlər üçün istifadə olunan dəyəridir.

Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən malların gömrük dəyəri aşağıdakı üsullarla müəyyən edilir¹:

- gətirilən malların sövdələşmə qiyməti ilə,
- eyni malların sövdələşmə qiyməti ilə,
- eynincinsli malların sövdələşmə qiyməti ilə,
- dəyərin toplanması üsulu ilə,
- dəyərin çıxılması üsulu ilə,
- ehtiyat üsulu ilə.

Gömrük dəyərinin gətirilən malların sövdələşmə qiyməti ilə müəyyən edilməsi üsulu gömrük dəyərinin müəyyən edilməsinin əsas üsuludur. Əsas üsuldan istifadə edilə bilmədiyi hallarda yuxarıda göstərilən üsullardan hər biri, gömrük dəyəri əvvəlki üsulla təyin edilə bilmədikdə, hər bir sonrakı üsulun ardıcıl olaraq istifadə edilməsi şərti ilə tətbiq olunur.

Ölkənin gömrük ərazisinə gətirilən malın gömrük dəyəri, həmin mal ölkənin gömrük sərhəddindən keçirilərkən bu mal üçün faktiki ödənilmiş və ya ödənilməli olan məbləğdir. Gömrük dəyəri müəyyən olunarkən sövdələşmə qiymətində nəzərə alınmayan aşağıdakı xərclər bu qiymətə əlavə olunur:

¹ "Gömrük tarifi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı 1994

1. Malın ölkənin gömrük ərazisinə daxil olduğu yerə qədər gətirilməsi xərcləri:

- nəqliyyat xərcləri,
- malın yüklənmə, boşaldılma xərcləri,
- sığorta xərcləri;

2. Alıcının çəkdiyi xərclər:

- komisyon və broker xərcləri,
- konteyner və çoxışlənən taranın dəyəri,
- qablaşdırma materialları və işlərinin də dəyəri daxil olmaqla qablaşdırmanın dəyəri;

3. Alıcı tərəfindən birbaşa və dolayı yolla pulsuz, yaxud qiymətləndirilən malların istehsalı və ya aparılma üçün satılması ilə əlaqədar istifadə üçün aşağı qiymətə təqdim olunmuş mallar və xidmətlərin müvafiq hissəsi;

4. İntellektual mülkiyyət obyektlərinin istifadəsi üçün alıcının birbaşa və dolayı yolla sərf etməli olduğu xərclər;

5. Ölkə ərazisində qiymətləndirilən malların istifadə olunmasından, verilməsindən və ya təkrar satışından satıcının əldə etdiyi gəlirin bir hissəsi.

Eyni malların sövdələşmə qiyməti üsulunda malın gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi üçün eyni malların sövdələşmə qiyməti əsas götürülür. Eyni mallar dedikdə qiymətləndirilən mallarla hər cəhətdən, o cümlədən aşağıdakı parametrlərinə görə fərqlənməyən mallar başa düşülür:

- fiziki xüsusiyyətlərinə görə;
- keyfiyyətinə və bazarda nüfuzuna görə;
- malın mənşə ölkəsinə görə;
- istehsalçısına görə.

Eyni malların sövdələşmə qiyməti o halda gömrük dəyərinin müəyyən olunması üçün əsas götürülə bilər ki, bu mallar:

- qiymətləndirilən mallarla eyni vaxtda və ya 90 gündən çox olmamaqla həmin vaxtdan əvvəl gətirilsin;
- qiymətləndirilən mallarla eyni kommersiya şərtləri ilə təxminən eyni vaxtda gətirilsin;

- ölkə ərazisinə gətirilmək üçün satılsın.

Bu metoddan istifadə olunarkən eyni malların bir neçə qiyməti aşkar olunarsa gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi üçün ən aşağı qiymət istifadə olunur. 2-ci üsuldan istifadə etmək mümkün olmadıqda gətirilən malların gömrük dəyəri eynicinsli malların sövdələşmə qiyməti əsasında müəyyən olunur. Eynicinsli mallar dedikdə bütün xüsusiyyətləri eyni olmasa da qiymətləndirilən mallarla eyni funksiyaları yerinə yetirən və kommersiya baxımından bir-birini əvəz edə bilən mallar başa düşülür. Bu üsuldan istifadə oluna bilməsi üçün də əvvəlki üsulda tələb olunan şərtlər ödənilməlidir. Bu zaman:

- qiymətləndirilən mallarla eyni ölkədə istehsal olunmayan mallar eyni və eynicinsli hesab oluna bilməz,
- malların layihələşdirilməsi, onların üzərində aparılan təcrübə- konstruktor, bədii tərtibat, dizayn, eskiz, çertyoj işləri AR ərazisində yerinə yetirilibsə belə mallar eyni və eynicinsli sayıla bilməz.

Dəyərin çıxılması üsulu ilə malın gömrük dəyərini müəyyən etmək üçün mal vahidinin o qiyməti əsas götürülür ki, mallar bu qiymətlə AR ərazisində ilkin vəziyyəti dəyişdirilmədən, qiymətləndirilən malın gətirildiyi tarixdən 90 gündən gec olmayaraq satılsın. Mal vahidinin qiymətindən aşağıdakı xərclər çıxılır:

- komissiyon ödənişləri, mənfəətə əlavələr və eyni malların satılması ilə əlaqədar ümumi xərclər,
- malların idxalı və satışı ilə əlaqədar AR-da ödənilmiş rüsumlar, vergilər yığımlar və digər ödənişlərin məbləği,
- AR- da malların daşınması, yüklənməsi, boşaldılması, sığortası üçün çəkilən xərclər.

Dəyərin toplanması metodu ilə gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi zamanı malın gömrük dəyəri aşağıdakıların toplanması yolu ilə hesablanır:

- materialların dəyəri və istehsalçı tərəfindən qiymətləndirilən malın istehsal xərcləri;
- ixrac edən ölkədən eyni növlü malların AR-na satışı üçün səciyyəvi olan ümumi xərclər (nəqliyyat, yükləmə, sığorta və s.).

-AR-na belə malların göndərilməsindən satıcının mənfəəti.

Əgər malın gömrük dəyəri ilk beş üsuldən heç biri ilə müəyyən oluna bilməzsə və ya gömrük orqanı bu üsulların tətbiq oluna bilməyəcəyini əsaslandıra bilərsə qiymətləndirilən malların gömrük dəyəri beynəlxalq təcrübəyə əsasən müəyyən olunur. Ehtiyat üsul tətbiq olunarkən AR gömrük orqanı sərəncamında olan bütün qiymət məlumatlarını bəyannaməçiyə təqdim edir.

Malların sahibi və ya bəyannaməçi malların gömrük dəyərini “AR-nın gömrük ərazisinə gətirilən malların gömrük dəyərinin bəyan edilməsinin qayda və şərtləri haqqında Əsasnamə”-də müəyyən olunmuş qaydada gömrük orqanına bəyan etməlidir. Malların ölkənin gömrük ərazisinə gətirilməsi və bu ərazidən çıxarılması-nın tarif və qeyri – tarif tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi üçün malın mənşə ölkə-sinin müəyyən edilməsi də mühüm əhəmiyyət daşıyır. AR –da malın mənşə ölkəsinin müəyyən edilməsi beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla hazırlanmış “Gömrük tarifi haqqında AR Qanunu”na əsasən həyata keçirilir.

Gömrük tənzimləməsi dedikdə - gömrük sərhəddindən mallar və nəqliyyat vasitələrini keçirmək hüququndan istifadə edən şəxslərin riayət etməli olduğu norma və qaydaların müəyyən olunması başa düşülür¹. Azərbaycan Respublikasında gömrük tənzimləməsi AR-nın gömrük qanunvericiliyinə, xarici ticarətin dövlət tənzimləmə-sinə dair digər qanunvericiliyə, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilə-lərinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Gömrük tənzimləməsi vasitələri içərisində göm-rük işinin mühüm tərkib hissələri olan gömrük nəzarəti, gömrük rəsmiləşdirilməsi, gömrük prosedurları, gömrük statistikasına və XİF ƏN aparılması mühüm əhəmiyyət daşıyır. AR Gömrük Məcəlləsinin 82.3 maddəsinə görə, AR-nın gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən aparılan bütün mallar və nəqliyyat vasitələri istisnasız olaraq gömrük nəzarətindən keçməlidir. Gömrük nəzarəti dedikdə gömrük orqanları tərəfindən gömrük işi haqqında AR qanunlarına, həmçinin icrasına nəzarət AR gömrük orqanlarına həvalə edilmiş AR –nın digər qanunvericiliyinə və AR –nın dövlətlərarası müqavilələrinə riayət edilməsinin təmin edilməsi məqsədi ilə həyata keçirilən tədbirlər toplusu başa düşülür. Gömrük nəzarətinin anlayışından göründüyü

¹ Şəkəriyev A. Ş. Dünya təsərrüfatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı, 1998

kimi, gömrük nəzarətinin məqsədi – AR nın Gömrük məcəlləsi, AR Gömrük Tarifi haqda Qanunu, AR-nın digər qanunları, normativ sənədləri və eləcə də AR-nın qoşulduğu beynəlxalq ticarətin və ümumiyyətlə xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi üzrə beynəlxalq müqavilələrin normalarına əməl olunmasının təmin edilməsidir.

Gömrük nəzarətinin obyektlərinə AR-nın gömrük sərhəddindən keçirilən mallar və nəqliyyat vasitələri, onlar haqda sənəd və məlumatlar, bu mallara aiddiyyəti olan fiziki və hüquqi şəxslər- mal sahibləri, onların adından fəaliyyət göstərən şəxslər, gömrük brokerləri, bəyannaməçi, gömrük daşıyıcısı və s., onların sənədləri, faktiki vəziyyətin malların gömrük sərhəddindən keçirilməsi qaydalarına uyğunluğu, bəyannaməçi tərəfindən mallar və nəqliyyat vasitələri barəsində seçilmiş gömrük prosedurlarına riayət olunması aiddir. Mallar və nəqliyyat vasitələrinə gömrük nəzarəti Azərbaycan Respublikasının bütün gömrük ərazisində, hər şeydən əvvəl isə, gömrük nəzarəti zonalarında, sərbəst anbarlarda və sərbəst zonalarda təşkil olunub həyata keçirilir.

Gömrük nəzarəti malların hərəkətinin aşağıdakı mərhələlərini əhatə edir: istehsal, saxlanma, alınma, satılma, yüklənmə, boşalma, qablaşdırılma, daşınma, sığorta, istifadə və s. Bu, malın mənşə ölkəsi, gömrük dəyəri, keyfiyyəti haqda məlumatların yoxlanmasında əks olunur. Göstərilən məlumatlar gömrük qanunvericiliyi, beynəlxalq müqavilələrə əməl olunub olunmaması məsələlərinin həlli üçün zəruridir.

Gömrük nəzarətinin subyektləri AR-nın gömrük orqanları sistemi, mallar və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhəddindən keçirilməsi ilə əlaqədar XİF iştirakçıları, eləcə də gömrük sərhəddindən keçən və şəxsi əşyalarını keçirən sərnəşinlərlə münasibətdə hakimiyyət nümayəndələri funksiyalarını yerinə yetirən gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləridir¹. Gömrük nəzarətinin subyektlərinə, XİF iştirakçıları və digər şəxslər tərəfindən gömrük qanunvericiliyinin tələblərinin yerinə yetirilməsinin yoxlanılması, bu yoxlama prosesində müəyən olunmuş faktlar üzrə qərarların hazırlanması, qəbul olunması və reallaşdırılması üzrə müvafiq hüquq və səlahiyyətlər verilir. Gömrük nəzarətinin subyektlərinin fəaliyyəti gömrük nəzarəti obyektlərinin müşahi-

¹ Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi, 2009, Bakı, Qanun, 256 s.

dəsi, gömrük qanunvericiliyinə faktiki riayət olunmasının yoxlanılması, vəziyyətdən asılı olaraq müvafiq tədbirlərin görülməsini əhatə edir. Bu tədbirlər konkret situasiyadan asılı olub gömrük nəzarətinin təşkili və həyata keçirilməsi idarəedici tədbirlərdir. Gömrük nəzarəti aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin edir:

1. Xarici ticarət dövriyyəsinin sürətlənməsi üçün şərait yaradılması.
2. Mallar və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhəddindən keçirilməsinin icazəli qaydalarına riayət olunmasının təmin olunması;
3. Qaçqamalçılıq, gömrük qaydalarının və valyuta qanunvericiliyinin pozulmasına, gömrük sərhəddindən narkotikvasitələrin, silah, sursat, partlayıcı və psixotrop maddələrin, xalqların bədii, tarixi və arxeoloji sərvətlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə aparılması;
4. Gömrük rüsumları, vergilər və digər gömrük ödənişlərinin vaxtında və tam həcmdə yığılmasının təmin edilməsi;
5. Gömrük statistikasını və xüsusi gömrük statistikasının aparılması üçün şərait yaradılması;
6. Gömrük orqanlarının kompetensiyası daxilində valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsi;
7. XİF –in əmtəə nomenklaturasının aparılması.

Gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsi üzrə tədbirlərin effektivliyi gömrük nəzarətinin lazımi səviyyədə təşkilindən asılıdır. Gömrük nəzarətinin təşkili – gömrük orqanları tərəfindən mallar və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhəddindən keçirilməsi ilə əlaqədar, effektiv gömrük nəzarətinin təmin edilməsi üçün lazım olan şəraitin yaradılması üzrə həyata keçirilən tədbirlər kompleksidir. Bu kompleksə gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan gömrük və gömrükətrafi infrastrukturun yaradılması da daxildir. Gömrük nəzarətinin təşkili aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur:

- gömrük sərhəddindən keçirmənin yeri və vaxtının müəyyən edilməsi,
- gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsi yeri və vaxtının müəyyən edilməsi,
- XİF iştirakçıları tərəfindən idxal –ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsi niyyəti haqda məlumat verilməsi qaydalarının müəyyən edilməsi,

- Mallar, nəqliyyat vasitələri və onların sənədlərinin gömrük orqanlarına təqdim edilməsinin yeri, vaxtı və çatdırılma üsullarının müəyyən edilməsi,
- Mallar və nəqliyyat vasitələrinin gömrük nəzarətinə götürülməsi, müvəqqəti saxlama anbarına yerləşdirilməsi qaydalarının müəyyən edilməsi,
- Gömrük nəzarətinin texnoloji sxeminin hazırlanması və s.

Ölkəyə gətirilən mallar və nəqliyyat vasitələri ölkənin gömrük sərhəddini keçdiyi andan gömrük nəzarəti altında hesab olunur, çıxarılma halında isə mallar və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhəddini faktiki keçməsinə nəzarət olunur. Gömrük sərhəddindən keçirilən mallar və nəqliyyat vasitələri üzərində gömrük nəzarəti bunun üçün müəyyən olunmuş vaxtda və yerlərdə həyata keçirilir. AR-nın Gömrük Məcəlləsinə görə gömrük ərazisinə gətirilən mallar və nəqliyyat vasitələri gömrük sərhəddini keçdiyi andan başlayaraq aşağıdakı hallardan biri baş verənədək gömrük nəzarəti altında olur:

- sərbəst dövriyyəyə buraxılana qədər;
- məhv edilənə qədər;
- dövlətin xeyrinə maldan imtina olunana qədər;
- mallar üzərində qanuna müvafiq olaraq sərəncam verilənə qədər;
- mallar və nəqliyyat vasitələri gömrük ərazisindən faktiki çıxarılanə qədər.

Əvvəllər gömrük ərazisindən çıxarılmış mallar və nəqliyyat vasitələrinin, yaxud emal məhsullarının gömrük qanunvericiliyinə əsasən mütləq qaydada geri qaytarılmasının nəzərdə tutulduğu hallarda gömrük orqanları həmin mallar və nəqliyyat vasitələrinin, yaxud emal məhsullarının geri qaytarılmasına dair öhdəliklərin şəxslər tərəfindən qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada gömrük prosedurlarının şərtlərinə uyğun olaraq yerinə yetirilməsinə nəzarəti həyata keçirir.

Gömrük nəzarəti I k növbədə gömrük nəzarət zonalarında həyata keçirilir. Bu zonalar gömrük sahəsində, gömrük sərhəddi boyunca, bu sərhəddin keçid məntəqələrində, gömrük rəsmiləşdirilməsi yerlərində, sərbəst zonalarda, gömrük anbarlarında, malların yüklənmə, boşalma və saxlanma yerlərində, gömrük nəzarəti altında olan malların daşınmasını həyata keçirən nəqliyyat vasitələrinin dayanacaqlarında, gömrük orqanlarının yerləşdiyi yerlərdə və AR DGK –nin müəyyən etdiyi digər

yerlərdə gömrük orqanları tərəfindən yaradılır. Bu zonalar rejim zonaları hesab olunur. Beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulan hallarda gömrük nəzarəti gömrük ərazisindən kənarda da həyata keçirilə bilər. Qanunda nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, gömrük nəzarət zonasında istehsal və digər kommersiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə, malların, nəqliyyat vasitələrinin, şəxslərin bu zonanın sərhədlərini keçməsinə və zona daxilində hərəkətinə yalnız gömrük orqanlarının icazəsi ilə və gömrük nəzarəti altında yol verilir. Gömrük nəzarəti müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər. Gömrük nəzarətinin tətbiq oluna bilən formaları AR-nın GM ilə müəyyən olunur. Bu formalar aşağıdakılardır¹:

- mallar və nəqliyyat vasitələrinin yoxlanması;
- şəxsi yoxlama;
- gömrük məqsədləri üçün lazım olan məlumatların, elektron və digər kağız üzərində yazılı formada sənədlərin, o cümlədən keçirilən malların baytarlıq, sanitariya, fitosanitar və digər sertifikatlarla müşayiət olunmasının yoxlanması;
- gömrük auditi;
- şəxslərin sorğu sual edilməsi;
- gömrük nəzarətindən keçməli olan mallar və nəqliyyat vasitələrinə, onların yerləşdiyi ərazilərə və binalara, müvəqqəti saxlama anbarlarına, gömrük anbarlarına, sərbəst zonalaradakı ərazilərə və binalara, həmçinin icrasına nəzarət gömrük orqanlarına həvalə edilmiş fəaliyyətin həyata keçirildiyi digər yerlərə gömrük baxışının həyata keçirilməsi;
- keşik çəkmə və gömrük müşahidəsinin aparılması.

Gömrük nəzarətinin formaları milli və beynəlxalq səviyyədə işlənib hazırlanmış meyarlar əsasında risklərin müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi və qarşısının alınması üzrə zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədi ilə risklərin idarə olunması təcrübəsinə əsaslanmalıdır. Gömrük işində risklərin idarə edilməsi (risk menecmenti) məlumatların toplanması, məlumat bazasının genişləndirilməsi, risklərin təhlili, müvafiq proseslər və onların nəticələrinin müntəzəm monitorinqi yolu ilə risklərin müəyyən edilməsi, onların təhlükəlilik ehtimalı, dövlətin iqtisadi,

¹ Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi, 2009, Bakı

sosial və digər maraqlarına dəyə biləcək ziyanın dərəcəsinin qiymətləndirilməsi və riskə məruz qalmanın azaldılması və qarşısının alınması məqsədi ilə gömrük orqanları tərəfindən sistemativ işlənilib hazırlanan və həyata keçirilən tədbirlər toplusudur.

Fiziki şəxslərin gömrük sərhəddindən keçməsi zamanı şəxslər və onların əl yüklərinə gömrük nəzarəti bilavasitə gömrük sərhəddinin keçilməsi zamanı həyata keçirilir. Bu halda əl yükünə gömrük nəzarəti texniki vasitələrin köməyi ilə həyata keçirilir. Gömrük orqanının vəzifəli şəxsinə gömrük sərhəddini keçən və ya gömrük nəzarəti zonasında, eləcə də beynəlxalq hava limanının tranzit zonasında olan şəxsin üzərində gömrük qanunvericiliyinin pozulması obyektini olan predmetləri gizlətməsi haqda şübhələnməyə kifayət qədər əsas olduqda gömrük nəzarətinin müstəsna forması olan şəxsi yoxlama həyata keçirilir.

Şəxsi yoxlama başlamazdan əvvəl gömrük orqanının vəzifəli şəxsi, gömrük orqanının rəisi və ya onu əvəz edən şəxsin şəxsi yoxlama aparılması haqda qərarını şəxsə bildirməli, bu cür yoxlama zamanı onun hüquq və vəzifələri haqda məlumat verməli, gizlətdiyi mal və ya əşyaları könüllü olaraq təqdim etməyi ona təklif etməlidir. Şəxsi yoxlama sanitariya gigiyenik tələblərə cavab verən, təcrid olunmuş yerdə yoxlanılan şəxslə həmcins iki hal şahidinin iştirakı ilə eyni cinsdən olan gömrük orqanının vəzifəli şəxsi tərəfindən, şəxsin bədəni müayinə olunmalı olduqda isə tibb işçisinin iştirakı ilə həyata keçirilir.

Beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq gömrük nəzarətinin müəyyən formalarından azad etmə, bu sazişlər təsdiq edildikdən sonra həyata keçirilir. AR GM-nin 307-316-cı maddələrində xarici dövlətlərin nümayəndəlikləri və onların əməkdaşları, habelə digər qeyri rezidentlər üçün nəzərdə tutulmuş gömrük güzəştləri verilmişdir. Bu maddələrə görə, xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndəliklərinin başçıları, diplomatik heyətin üzvləri, onlarla birlikdə yaşayan ailə üzvlərinin şəxsi baqajı gömrük yoxlamasından azaddır. Əgər bu şəxslərin baqajında şəxsi istifadə üçün nəzərdə tutulmayan, AR gömrük ərazisinə gətirilməsi və bu ərazidən aparılması qadağan olunmuş malların olması barədə kifayət qədər əsas olarsa, gömrük orqanları həmin şəxsin və onların səlahiyyətli nümayəndələrinin iştirakı ilə gömrük baxışı

keçirilir. Gətirmə zamanı gömrük nəzarətinin başlanması mallar və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhəddini faktiki keçməsi ilə üst-üstə düşür. Bundan əvvəl malları keçirən şəxs və ya onun səlahiyyətli nümayəndəsi gömrük orqanına mallar və nəqliyyat vasitələrini gətirmə niyyəti haqda məlumat verməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük nəzarətinin həyata keçirilmə xüsusiyyətləri nəqliyyat vasitələrinin növlərindən asılı olaraq fərqlənir.

AR-nın Gömrük Məcəlləsinə görə ölkənin gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən aparılan bütün mallar və nəqliyyat vasitələri gömrük rəsmiləşdirilməsindən keçməlidirlər. Gömrük rəsmiləşdirilməsi – AR GM-nin tələblərinə uyğun olaraq malların və nəqliyyat vasitələrinin müvafiq gömrük proseduru altında yerləşdirilməsi və bu prosedurun başa çatdırılması üzrə həyata keçirilən hərəkətlərdir.

Mallar və nəqliyyat vasitələri AR –nın gömrük sərhəddindən yalnız gömrük orqanları tərəfindən müəyyən olunmuş yerlərdə və gömrük orqanının iş vaxtında keçirilə bilər. Bununla bərabər müstəsna hallarda mallar və nəqliyyat vasitələri gömrük sərhəddindən gömrük orqanlarının iş vaxtından kənar vaxtda və başqa yerlərdən də, ancaq gömrük orqanları ilə razılaşdırılaraq keçirilə bilər.

Mallar və nəqliyyat vasitələrinin gömrük rəsmiləşdirilməsi, malları göndərən və ya alanın, yaxud onların struktur bölmələrinin yerləşdiyi yer üzrə gömrük orqanının fəaliyyət zonasında, bunun üçün müəyyən olunmuş yerlərdə və gömrük orqanının iş vaxtında aparılır. Gömrük orqanlarının razılığı ilə gömrük rəsmiləşdirilməsi başqa yerlərdə və gömrük orqanının iş vaxtından kənar vaxtda da aparıla bilər. AR DGK ayrı-ayrı kateqoriyalı malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük rəsmiləşdirilməsinin aparılmasını AR-nın müəyyən gömrük orqanlarına həvalə edə bilər. Məsələn, Azərbaycanda avtonəqliyyat vasitələrinin gömrük rəsmiləşdirilməsi Bakı şəhərində bu sahədə ixtisaslaşmış xüsusi gömrük postunda həyata keçirilir. Aksiz vergisinə cəlb olunan malların da gömrük rəsmiləşdirilməsi “Aksiz” gömrük məntəqəsində aparılır. Mallar və nəqliyyat vasitələri barədə səlahiyyətli şəxslər və onların nümayəndələri gömrük rəsmiləşdirilməsində iştirak edə bilərlər. Gömrük orqanı göstərilən şəxslər və onların nümayəndələrinin gömrük rəsmiləşdirilməsində iştirakını tələb edə bilər. Bu halda, həmin şəxslər gömrük

rəsmiləşdirilməsinin aparılmasında gömrük orqanının vəzifəli şəxslərinə kömək etməlidirlər.

Gömrük rəsmiləşdirilməsinin əsas funksiyası - gömrük sərhəddindən keçirilən mallar və nəqliyyat vasitələri haqda tam və səhih, sənədlərlə təsdiq olunmuş informasiya əsasının formalaşdırılması, məlumatların uçotu və qeydiyyatının aparılmasıdır¹. Gömrük rəsmiləşdirilməsinin ən əsas mərhələsi mallar və nəqliyyat vasitələrinin gömrük orqanına bəyan edilməsidir. Yük dövriyyəsində malların bəyan edilməsi üçün istifadə olunan əsas sənəd Yük Gömrük Bəyannaməsidir (YGB). Yük Gömrük Bəyannaməsi – malların gömrük sərhəddindən keçirilməsi və malların yerləşdirildiyi gömrük prosedurunun dəyişdirilməsi zamanı gömrük sənədləşdirilməsinin yerinə yetirilməsi üçün istifadə olunan, qanunvericiliklə müəyyən olunmuş formalı rəsmi sənəddir.

Eyni mallar və nəqliyyat vasitələri eyni bir şəxs tərəfindən müntəzəm olaraq keçirildikdə gömrük orqanı malların və nəqliyyat vasitələrinin AR –nın gömrük sərhəddindən keçirilməsinə dair müəyyən müddət ərzində bir dövrü bəyannamə verilməsinə icazə verə bilər. Qanunvericiliklə müəyyən olunmuş hallarda gömrük orqanları gömrük rəsmiləşdirilməsinin sadələşdirilmiş qaydalarını tətbiq etmək hüququna da malikdirlər.

2.2 Gömrük rüsumları səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsinin iqtisadi-hüquqi mexanizmi

Təsərrüfat həyatının qloballaşması, dünya iqtisadiyyatında ölkələrin qarşılıqlı asılılığının güclənməsi, qlobal problemlərin yaranması və kəskinləşməsi öz növbəsində beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin məqsədyönlü tənzimlənməsini obyektiv zərurətə çevirmiş, həmçinin həmin bu proseslər beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi sisteminə də öz həlledici təsirini göstərmişdir. Müstəqillik əldə edildikdən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatında beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin

¹ Nuriyev C.Q. "Gömrük Hüququ", Bakı, 2002

oynadığı mühüm rola uyğun olaraq bu sferanın hüquqi tənzimlənməsinə də böyük əhəmiyyət verilir. Müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq Azərbaycan dünya ölkələri ilə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərinin tənzimlənməsi məqsədilə bir sıra qanun və normativ-hüquqi sənədlər qəbul edilmişdir. Müstəqillik qazanıldıqdan sonra dünyanın ən aparıcı iqtisadiyyatlarına malik ölkələri ilə strateji məqsədli hüquqi baza yaradılmışdır. Hazırda Azərbaycanda mövcud olan xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənmə sisteminin hüququ əsasını Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları Prezidentinin fərmanları, nazirlər Kabinetinin qərarları və iştirakçısı olduğumuz beynəlxalq müqavilələr təşkil edir. Azərbaycanın xarici ölkələrlə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərini və xarici ticarətini qarşılıqlı səmərəli əsasda tənzimləyən aşağıdakı qanunvericilik aktlarını sadalamaq olar:

- “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Gürcüstan Hökuməti arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında Sazişin təsdiq edilməsi barədə” AR Qanunu - 19.04.1996;
- “Azərbaycan Respublikası və Almaniya Federativ Respublikası arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında Müqavilənin və Protokolun təsdiq edilməsi barədə” AR Qanunu - 25.06.1996;
- “Azərbaycan Respublikası və Niderland Krallığı arasında hava daşımaları haqqında Sazişin təsdiq edilməsi barədə” AR Qanunu - 08.10.1996;
- “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Qazaxıstan Respublikası Hökuməti arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında” Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 15.11.1996;
- “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Ukrayna Hökuməti arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında” Sazişin təsdiq edilməsi barədə” AR Qanunu - 06.06.1997;
- “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Qırğızıstan Respublikası Hökuməti arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında” Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 26.06.1997;

- “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Qazaxıstan Respublikası Hökuməti arasında Azərbaycan Respublikası və Qazaxıstan Respublikası vətəndaşlarının vizasız gediş-gəlişi haqqında” Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu;
- “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Polşa Respublikası Hökuməti arasında investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında” Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 13.02.1998;
- “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İtaliya Respublikası Hökuməti arasında investisiyaların təşviqi və qorunması haqqında” Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 17.02.1998;
- “Azərbaycan Respublikasının Hökuməti və Amerika Birləşmiş Ştatları Hökuməti arasında sərmayə qoyuluşunun qarşılıqlı qorunması və təşviq edilməsi haqqında” müqavilənin və ona əlavənin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu;
- “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Fransa Respublikası Hökuməti arasında investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında” Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 27.11.1998;
- “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İran İslam Respublikası Hökuməti arasında investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında” Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 01.12.1998;
- “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Avstriya Respublikası Hökuməti arasında investisiyaların təşviqi və qorunması haqqında” Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 24.10.2000;
- “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə İran İslam Respublikası Hökuməti arasında beynəlxalq avtomobil daşımaları haqqında” Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 02.07.2002;
- Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Ukrayna Nazirlər Kabineti arasında "Vətəndaşların vizasız gediş-gəlişi haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 02.07.2002;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Misir Ərəb Respublikası Hökuməti arasında sərmayələrin qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 13.05.2003

- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Rumıniya Hökuməti arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 05.12.2003;
- "Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında 2004-2006-cı illər üçün humanitar sahədə əməkdaşlıq Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında AR Qanunu - 06.04.2004;
- "Azərbaycan Respublikasının Hökuməti və Niderland Krallığının Hökuməti arasında beynəlxalq avtomobil daşımaları haqqında" Sazişin və həmin Sazişə Əlavənin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 01.09.2004;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Ukrayna Nazirlər Kabineti arasında Azərbaycan Respublikası ərazisində müvəqqəti işləyən Ukrayna vətəndaşlarının və Ukrayna ərazisində müvəqqəti işləyən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının əmək fəaliyyəti və sosial müdafiəsi haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 10.09.2004;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Belçika-Lüksemburq İqtisadi İttifaqı arasında sərmayələrin qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 26.10.2004;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Yunanıstan Respublikası Hökuməti arasında sərmayələrin təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 26.10.2004;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Bolqarıstan Respublikası Hökuməti arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 01.03.2005;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Rusiya Federasiyası Hökuməti arasında Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası vətəndaşlarının vizasız gediş-gəlişi haqqında" 1997-ci il 3 iyul tarixli Sazişə Protokolun təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 05.04.2005;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı Hökuməti arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 10.05.2005;

- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Latviya Respublikası Hökuməti arasında sərmayələrin təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında " Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu- 01.03.2006;
- "Azərbaycan Respublikası və Koreya Respublikası arasında münasibətlərin və əməkdaşlığın prinsipləri haqqında" Birgə Bəyannamənin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 20.10.2006;
- Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Koreya Respublikası Hökuməti arasında hava əlaqələri haqqında Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 20.10.2006;
- «2007-2009-cu illər üzrə humanitar sahədə Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında əməkdaşlıq Proqramı»nın təsdiq edilməsi haqqında AR Qanunu - 10.04.2007;
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Litva Respublikası Prezidentinin Birgə Bəyanatının təsdiq edilməsi haqqında AR Qanunu - 10.04.2007;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Litva Respublikası Hökuməti arasında sərmayələrin təşviqi və qorunması haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 10.04.2007;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə İordaniya Həşimilər Krallığı Hökuməti arasında iqtisadi və texniki əməkdaşlıq üzrə" Sazişin təsdiq edilməsi haqqında AR Qanunu - 10.04.2007;
- 279-IIIQ Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə İordaniya Həşimilər Krallığı Hökuməti arasında Ticarət Sazişinin təsdiq edilməsi haqqında AR Qanunu - 10.04.2007;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İordaniya Həşimilər Krallığı Hökuməti arasında turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə - 10.04.2007;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Rumıniya Hökuməti arasında ticarət-iqtisadi əlaqələr və elmi-texniki əməkdaşlıq haqqında" 1995-ci il iyulun 2-də Buxarest şəhərində imzalanmış Sazişə dəyişikliklər edilməsi barədə" Əlavə Protokolun təsdiq edilməsi haqqında AR Qanunu - 10.04.2007;

- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Rumıniya Hökuməti arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında" 2002-ci il oktyabrın 29-da Bakı şəhərində imzalanmış Sazişə dəyişikliklər edilməsi barədə" Əlavə Protokolun təsdiq edilməsi haqqında AR Qanunu - 10.04.2007;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İsveçrə Federal Şurası arasında gəlirlərə və əmlaka görə vergilərə münasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında" Konvensiyanın təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 10.04.2007;
- Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İsveçrə Federal Şurası arasında Protokolun təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 10.04.2007;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İsveçrə Konfederasiyası Hökuməti arasında texniki, maliyyə və humanitar əməkdaşlıq haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 10.04.2007;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə İsveçrə Federal Şurası arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 10.04.2007;
- Azərbaycan Respublikası və Ukrayna arasında Birgə Bəyannamənin təsdiq edilməsi haqqında AR Qanunu - 10.04.2007;
- "Azərbaycan Respublikasının Hökuməti və Ukraynanın Nazirlər Kabineti arasında beynəlxalq kombinə edilmiş yük daşımaları haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 10.04.2007;
- "Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi və Ukrayna Xarici İşlər Nazirliyi arasında diplomatik əməkdaşların hazırlanması haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 10.04.2007;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri Hökuməti arasında gəlirlərə və əmlaka görə vergilərə münasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında" Konvensiyanın təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu -10.04.2007;

- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri Hökuməti arasında iqtisadi, ticarət və texniki əməkdaşlıq haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 10.04.2007;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Qətər Dövləti Hökuməti arasında sərmayələrin təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 19.10.2007;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Almaniya Federativ Respublikası Hökuməti arasında maliyyə əməkdaşlığı haqqında" Sazişin (AzDRES-İmişli elektrik veriliş xəttinin tikintisi, 2005-ci il üzrə xüsusi öhdəlik) təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 07.12.2007;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Koreya Respublikası Hökuməti arasında gəlirlərə və əmlaka görə vergilərə münasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması və vergidən yayınmanın qarşısının alınması haqqında" Konvensiyanın təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 02.10.2008;
- "Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında dostluq və strateji tərəfdaşlıq haqqında" Bəyannamənin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 02.10.2008;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İndoneziya Respublikası Hökuməti arasında diplomatik və xidməti pasportlara malik vətəndaşların vizasız gediş-gəlişi haqqında" sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 02.10.2008;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkmənistan Hökuməti arasında beynəlxalq kombinə edilmiş yük daşımaları haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 02.10.2008;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkmənistan Hökuməti arasında standartlaşdırma, metrologiya, sertifikatlaşdırma və akkreditasiya sahəsində əməkdaşlıq haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 02.10.2008;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Almaniya Federativ Respublikası Hökuməti arasında texniki əməkdaşlıq haqqında" Sazişin (2006-2007-ci illər üzrə) təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 28.10.2008;

- "Azərbaycan Respublikası hökuməti və Meksika Birləşmiş Ştatları hökuməti arasında diplomatik pasporta malik vətəndaşların vizadan azad olunması haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 02.12.2008;
- "Azərbaycan Respublikası hökuməti və Slovakiya Respublikası hökuməti arasında gömrük məsələləri üzrə əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında" sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 02.12.2008;
- "Azərbaycan Respublikası və Niderland Krallığı arasında gəlirlərə və əmlaka görə vergilərə münasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması və vergidən yayınmanın qarşısının alınması haqqında" Konvensiyanın və ona dair Protokolun təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 16.12.2008;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Özbəkistan Respublikası Hökuməti arasında dəmir yolu nəqliyyatı sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi üzrə tədbirlər və kombinə edilmiş daşımaların inkişafı haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 16.12.2008;
- "Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı və Amerika Birləşmiş Ştatlarının Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi arasında Anlaşma Memorandumu"nın təsdiq edilməsi haqqında AR Qanunu 03.04.2009;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Yunanıstan Respublikası Hökuməti arasında hava əlaqəsi haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 03.04.2009;
- "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Yunanıstan Respublikası Hökuməti arasında gəlirlərə və əmlaka görə vergilərə münasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması və vergidən yayınmanın qarşısının alınması haqqında" Konvensiyanın təsdiq edilməsi barədə AR Qanunu - 03.04.2009.

Beləliklə, göründüyü kimi kifayət qədər hərtərəfli və əhatəli hüquqi baza formalaşdırılmışdır. Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsində gömrük-tarif tənzimlənməsi mühüm yer tutur. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətlə bağlı qanunvericiliyi 1992-ci ildə təqdim edilməyə başladı və ilk öncə ölkədən malların ixracını tənzimləmək məqsədini daşıyırdı. Ticarətin tənzimləməsin-

də növbəti mərhələ 1994-cü ildə başlamışdır. Bu mərhələdə hökumət xarici ticarətə aid bütün məsələləri əhatə edən daha ətraflı qaydaları təqdim etməyə çalışırdı.

Nazirlər Kabinetinin “Azərbaycan Respublikası xarici ticarətin müvəqqəti qaydaları haqqında” 62 nömrəli, 15 fevral 1994-cü il tarixli Qərarı idxal və ixrac kvotaları və lisenziyalasdırmasını, xarici ticarətdə hesablaşma qaydalarını və bəzi digər məsələləri əhatə etmişdir. Qısa bir müddətdən sonra, 2 iyun 1994-cü il tarixində bu qaydalar daha ətraflı yanaşma ilə fərqlənən Nazirlər Kabinetinin “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin təşkili haqqında” 222 nömrəli Qərarı ilə əvəz olunmuşdu. 222 nömrəli Qərar tərəfindən təsdiqlənən xarici ticarətin təşkili haqqında qaydalarda aşağıdakı məsələlər əks olunmuşdur: ixracın müxtəlif növləri (dövlət sifarişi ilə malların ixracı, əmtəə birjalarında satış yolu ilə ixrac, kreditə ixrac, təkrar ixrac, konsiqnasiya yolu ilə ixrac, barter əməliyyatları, müvəqqəti ixrac, sərhədyanı ticarət, kooperasiya əsasında ixrac, kompensasiya əsasında ixrac) və ixracın aparılması qaydaları, idxalın növləri (Respublika Vahid Valyuta Fondunun vəsaiti hesabına maliyyələşdirilən idxal əməliyyatları, hüquqi şəxslərin öz vəsaitləri hesabına aparılan idxal əməliyyatları, konsiqnasiya ticarəti yolu ilə idxal) və idxalın aparılması qaydaları, xarici ticarətdə hesablaşmaların aparılması qaydaları və gömrük orqanlarına təqdim edilməsi tələb olunan sənədlər.

222 nömrəli Qərar 15 noyabr 1995-ci il tarixdə Nazirlər Kabinetinin “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında” 247 nömrəli Qərarı ilə əvəzlənmişdir. 247 nömrəli Qərarın adından göründüyü kimi, onun məqsədi xarici ticarəti bir qədər sərbəstləşdirməkdən ibarət idi. Nazirlər Kabinetinin 247 nömrəli Qərarı ilə təsdiqlənmiş Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin təşkili haqqında Əsasnamədə artıq dövlət sifarişi ilə malların ixracı ixracın növləri sırasında göstərilməmişdir. İdxal növlərinin siyahısı da yeniləşmişdir: dövlət büdcəsi və kreditlər hesabına idxal, sifarişçinin xammalı əsasında idxal, konsiqnasiya əsasında idxal, rezidentlərin öz vəsaitləri hesabına idxal. 1996-cı ildən etibarən xarici ticarətin tənzimlənməsi AR Prezidentin Fərmanları əsasında aparılır. Lakin bu ticarətin tənzimlənməsinə yanaşma eyni olaraq qalmışdı və bu Fərmanlarla təsdiqlənən xarici ticarətin tənzimlənməsi qaydalarında eyni məsələlər əks olunub. İdxal və ixrac

əməliyyatlarının təsnifatı da demək olar ki, eynidir. Fərqlər yalnız xarici ticarətdə hesablaşmalar və məhdudiyyətlər məsələlərində mövcuddur. Bu məsələlərdə dəyişikliklər baş verməsi yeni normativ-hüquqi aktların qəbuluna ehtiyac duyururdu. Məhz buna görə də bir il ərzində bir-birini əvəzləyən üç Fərman qəbul edilmişdir. Yenə də qeyd etmək lazımdır ki, bu dəyişikliklər ümumiyyətlə xarici ticarətin dövlət tərəfindən tənzimlənməsini liberallaşdırırdı. Hazırda bir sıra dəyişikliklərlə AR Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında” 609 nömrəli, 24 iyun 1997-ci il tarixli Fərmanı qüvvədədir. Həmin Fərmanla təsdiqlənmiş Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi Qaydaları xarici ticarət əməliyyatlarını dörd növə bölür: ixrac əməliyyatları (respublikada istehsal, emal, təkrar emal olunan malların ixracı, kreditə ixrac əməliyyatları, təkrar ixrac (reeksport) əməliyyatları, konsiqnasiya yolu ilə ixrac əməliyyatları, müvəqqəti ixrac əməliyyatları), idxal əməliyyatları (rezidentlərin öz vəsaitləri hesabına idxal), digər idxal-ixrac əməliyyatları (AR Nazirlər Kabineti tərəfindən aparılan ixrac-idxal əməliyyatları, müvafiq dövlət orqanlarından rəy və lisenziya alınmaqla aparılan idxal-ixrac əməliyyatları, barter əməliyyatları, kooperasiya əməliyyatları və sərəhəyanı ticarətlər) və Dövlətlərarası Sazişlərə əsasən ticarət əməliyyatları. 609 nömrəli Fərmanın bəzi müddəaları digər bölmələrdə daha ətraflı müzakirə ediləcək. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Xarici ticarəti tənzimləyən ümumi qanunun olmaması bir sıra problemlər yaradır. Bu baxımdan xarici ticarəti tənzimləyən qanunun olması və ondan irəli gələn məsələlərin Prezident tərəfindən qəbul edilən normativ sənədlərlə tənzimlənməsi məqsədəuyğun olardı.

Dövlət Gömrük Komitəsi Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının 15 yanvar 1992-ci il tarixli Qərarı əsasında formalaşmışdır¹. Qərarın nəticəsində keçmiş SSRİ Gömrük Komitəsinin Azərbaycan Gömrük İdarəsi bazasında yeni yaranmış dövlətin rəsmi gömrük orqanının təməli qoyulmuşdur. Qərada həmçinin Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə tövsiyə edilir ki, Azərbaycan Respublikasının Gömrük Komitəsinin yaradılması məsələsinə baxsın. Bu tövsiyəyə uyğun olaraq, 30 yanvar 1992-ci il tarixində Dövlət Gömrük Komitəsi AR Prezidentinin

¹ Nuriyev C.Q. “Gömrük Hüququ”, Bakı, 2002

Fərmanı vasitəsilə təsis edilmişdir.⁶ Gömrük Komitəsinin vəzifə və funksiyaları, onun 18 aprel 1992-ci il tarixdə təsdiq olunmuş Əsasnaməsində sadalanmışdır. Əsasnaməyə uyğun olaraq Gömrük Komitəsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında fəaliyyət göstərən Azərbaycan Respublikasının mərkəzi gömrük orqanı statusuna malik olmuşdur. Gömrük Komitəsinin qarşısında Azərbaycan Respublikasının gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi mənafeələrinin qorunması kimi vəzifələr qoyulmuşdur. Gömrük haqlarının, rüsumlarının, vergilərinin, başqa məcburi ödənişlərin yığılması və büdcəsinə keçirilməsi qaydası AR Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilməli idi. Bir qədər sonra, 1 iyun 1992-

ci il tarixdə Gömrük Komitəsinə gömrük gəlirinin, daxil olan gömrük rüsumlarının, vergilərin və s. yığılması, uçotu və sistemləşdirilməsi Azərbaycan Respublikası Gömrük Komitəsinə həvalə edilmişdir.

Nazirlər Kabineti həmçinin gömrük sisteminin inzibati strukturunu və yeddi regional gömrükxanaları təsdiqləmişdir. O, həmçinin, Gömrük Komitəsinə təbə olan elmi-informasiya hesablama mərkəzinin, gömrükxana işçiləri hazırlayan və ixtisasını artıran mərkəzin, mərkəzi gömrük laboratoriyasının və təsərrüfat hesablı xarici iqtisadi “Azərterminalkompleks”birliyinin təsis edilməsini təsdiqləmişdir. 19 yanvar 1994-cü il tarixində gömrükxanaların sayı 12-yə çatdırılmışdır.

Yeni Əsasnamə və təşkilatı struktur AR Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin strukturunun və Əsasnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında” 7 nömrəli 27 oktyabr 1998-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiqlənmişdir. Yeni qaydaların təqdim edilməsinin səbəbi Gömrük Komitəsinə əlavə vəzifələr həvalə edən Gömrük Məcəlləsinin 1997-ci ildə qəbul edilməsi və bununla əlaqədar Gömrük Komitəsinin statusunda baş verən dəyişikliklər idi. Yeni Əsasnamənin 1-ci bəndinə əsasən Gömrük Komitəsi icra hakimiyyətinin mərkəzi orqanına çevrilmişdir, yəni onun statusu nazirlik statusuna bərabərləşdirilmişdir. Bundan əlavə, yeni Əsasnamə daha təfəsilatlı idi və Gömrük Komitəsinin vəzifə, hüquq və funksiyaları daha aydın şəkildə təsvir edirdi. Gömrükxanaların sayı 14-ə çatdırılmış, hava nəqliyyatında Baş Gömrük İdarəsi təsis edilmişdir.

Yalnız “Gömrük tarifi haqqında” 1064 nömrəli, 20 iyun 1995-ci il tarixli və “Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin təsdiq edilməsi haqqında” 311-IQ nömrəli, 10 iyun 1997-ci il tarixli Qanunların qəbul edilməsindən sonra keçmiş Sovet qanunların tətbiq edilməsi dayandırıldı. 6 avqust 1997-ci il tarixdə, yəni dərc edildiyi gündən, qüvvəyə minən 10 iyun 1997-ci il tarixli Gömrük Məcəlləsi aşağıdakı məsələləri əhatə etmişdir: gömrük prosedurları, gömrük rəsmiləşdirilməsi, gömrük nəzarəti, gömrük rüsumları və yığımları, valyuta nəzarəti, gömrük rejimləri, gömrük güzəştləri, gömrük statistikas, gömrük işi sahəsində cinayətlər, gömrük orqanlarının təhqiqat, istintaq və əməliyyat-axtarış fəaliyyəti, gömrük orqanlarının vəzifəli şəxslərinin statusu, gömrük orqanlarının qərarlarına şikayət etmək qaydası, mallar və nəqliyyat vasitələri üzərində sərəncam verilməsi və əldə edilən vəsaitlərdən istifadə edilməsi, və məlumatlandırma və məsləhət vermə.

1991-ci il tarixli Gömrük Məcəlləsi ilə müqayisədə 1997-ci ilin Gömrük Məcəlləsi daha ətraflı və bazar iqtisadiyyatına daha uyğunlaşdırılmış bir sənəd idi. Sovet gömrük qanunvericiliyində gömrük işi sahəsində cinayətlər haqqında müddəalara böyük yer ayrılmışdır. Məsələn, 1991-ci ilin məəcəlləsində bu mövzuya məəcəllənin üçdə bir hissəsi həsr olunmuşdur. 1997-ci ilin məəcəlləsindən isə bu müddəalar Azərbaycan Respublikası-

nın Cinayət Məcəlləsinin və İnzibati Xətalər Məcəlləsinin təsdiq edilməsindən sonra çıxarılmışdı.

“Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa müvafiq olaraq ölkədə tarif tənzimlənməsinin məqsədləri aşağıdakı kimi müəyyən olunmuşdur¹:

- Azərbaycan Respublikası üzrə idxalın strukturunu səmərələşdirmək;
- Azərbaycan Respublikası ərazisində malların gətirilməsi və çıxarılmasının, valyuta gəlirlərinin və xərclərinin əlverişli nisbətini təmin etmək;
- Valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilməsi və bu ərazidən çıxarılması üzərində səmərəli nəzarət etmək;

¹ “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı 1994

- Azərbaycan Respublikasında malların istehsal və istehlak strukturunda mütərəqqi dəyişikliklər üçün şərait yaratmaq;
- Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı ilə səmərəli integrasiyasına şərait yaratmaq.

Respublikada aparılan iqtisadi islahatlardan Dövlət Gömrük Komitəsi də kənarda qalmamışdır, belə ki, Azərbaycan Respublikasında gömrük işinin qanunvericilik bazasının yaradılmasına başlanılmış və inkişaf etmiş ölkələrin bu sahədəki təcrübəsindən istifadə edilərək beynəlxalq standartlara cavab verən «Gömrük Tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsi və digər normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmişdir.

İlk növbədə son dövrlərdə qəbul edilmiş çox əhəmiyyətli bir normativ aktın təhlilini aparaq. Belə ki, Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılmasında «bir pəncərə» prinsipinin tətbiqi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 noyabr 2008-ci il tarixli Fərmanından sonra xarici ticarət əməliyyatlarında süni maneələr aradan qaldırılacaq, dövlət sərhədinin keçid məntəqələrinin buraxılış qabiliyyəti olduqca artmış olacaqdır. Bu Fərman son illər xarici ticarətlə bağlı dövlət tərəfindən atılmış ən ciddi addım kimi qəbul edilir.

Azərbaycan Respublikasında 1995-ci ildən iqtisadi islahatların kompleks şəkildə və sistemlik həyata keçirilməsinə başlanmışdır. Bu proses lap əvvəldən bu gün də daxil olmaqla beynəlxalq maliyyə institutları – Beynəlxalq Valyuta Fondu, Ümumdünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Ümumdünya Gömrük Təşkilatı və digərləri ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində aparılır. Ölkədə bazar münasibətlərinə keçid üçün hüquqi baza yaradılmışdır. Yeni iqtisadi sistem üçün öncül əhəmiyyətə malik olan, demək olar ki, bütün normativ-hüquqi aktlar qəbul olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında 1997-ci ildə «Gömrük Məcəlləsi» və 1995-ci ildə «Gömrük tarifi haqqında» qanunun qüvvəyə minməsi ilə gömrük işi sahəsində qanunvericiliyin hüquqi normativ bazasının əsası qoyuldu. Gömrük Məcəlləsi «Gömrük işinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını müəyyən edir, Azərbaycan Respubli-

kasının iqtisadi təhlükəsizliyinin, suverenliyinin və maraqlarının qorunmasına, Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı ilə əlaqələrinin genişlənməsinə, gömrük işi sahəsində təsərrüfat subyektlərinin, fiziki şəxslərin və dövlət orqanlarının hüquqlarının müdafiəsinin təmin olunmasına, onların öz vəzifələrini yerinə yetirilməsinə yönəldilmişdir¹». Birinci qrupa «Gömrük tarifi haqqında» qanun, habelə bundan sonra bilavasitə gömrük işi ilə bağlı olaraq qəbul ediləcək digər qanunlar daxildir. İkinci qrupa isə «Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi», «Girov haqqında», «Valyuta tənzimi haqqında», «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» və s. qanunları daxil etmək olar.

Qeyd etmək istərdik ki, 2001-ci ildə yeni Tarif sisteminin qəbul edilməsi gömrük orqanlarının iqtisadi yönümdə fəaliyyətində tamamilə yeni bir dövrün başlanğıcını qoymuşdur. Bu da onunla əlaqədar idi ki, artıq respublikada qeyri-neft sektorunun ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı baş verir və bu inkişafın normal həyata keçirilməsi üçün fiksəl sektor real sektora öz köməkliyini göstərməlidir. Bu baxımdan gömrük orqanlarının üzərinə müəyyən vəzifələr düşürdü. Bu vəzifələrdən biri respublika daxilində qeyri neft sektorunda istehsal edilən məhsulların daxili bazarda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinin təmin olunması və onların xarici bazara çıxarılmasının stimullaşdırılmasıdır. Artıq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 aprel 2001-ci il tarixli 80 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş yeni Tarif sistemi ölkə daxilində yerli istehsalçıların məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində maksimum dərəcədə yardım göstərir.

2.3. Respublikamızda gömrük və idxal-ixrac əməliyyatlarının müasir vəziyyətinin kompleks təhlili

Dövlət müstəqilliyi əldə etdikdən sonra Azərbaycan xarici əlaqələrini sərbəst müəyyən etmək və tənzimləmək imkanı qazanmışdır. Əvvəllər ittifaq tabeliyində olan və onun mənafeələrinə uyğun qurulmuş əlaqələr ölkəmizin daxili potensialı hesabına inkişaf etdirilmiş və bir çox ölkələrlə bu istiqamətdə əməkdaşlığın təməli

¹ Nuriyev C.Q. "Gömrük Hüququ", Bakı, 2002

qoyulmuşdur. Zəngin təbii ehtiyatlarını və mövcud sənaye potensialını bu məqsədlə istifadə edən Azərbaycan ötən 14-15 il ərzində dünyanın demək olar ki, bütün ölkələri ilə ticarət əlaqələri yaratmışdır. Respublikamızın son illərdə xarici ticarət əlaqələrinin strukturu aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 2.1

2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsində xüsusi çəkisi yüksək olan ölkələr¹

İxracda			İdxalda		
Milyon ABŞ dolları ilə		Faizlə	Milyon ABŞ dolları ilə		Faizlə
İtaliya	3 788,44	25,77	Rusiya	1 070,93	17,50
ABŞ	1 746,81	11,88	Türkiyə	905,98	14,80
Fransa	1 326,11	9,02	Almaniya	550,97	9,00
İsrail	1 236,20	8,41	Ukrayna	511,65	8,36
Rusiya	744,95	5,07	Çin	484,82	7,92
Tayvan	680,39	4,63	Böyük Britaniya	274,77	4,49
Kanada	660,65	4,49	ABŞ	264,22	4,32
İndoneziya	587,48	4,00	Yaponiya	146,21	2,39
Malayziya	395,01	2,69	İtaliya	142,12	2,32
Gürcüstan	387,56	2,64	Belarus	136,66	2,23
Digər	3 144,90	21,40	Digər	1 631,40	26,67
Cəmi	14 698,50	100,00	Cəmi	6 119,73	100,00

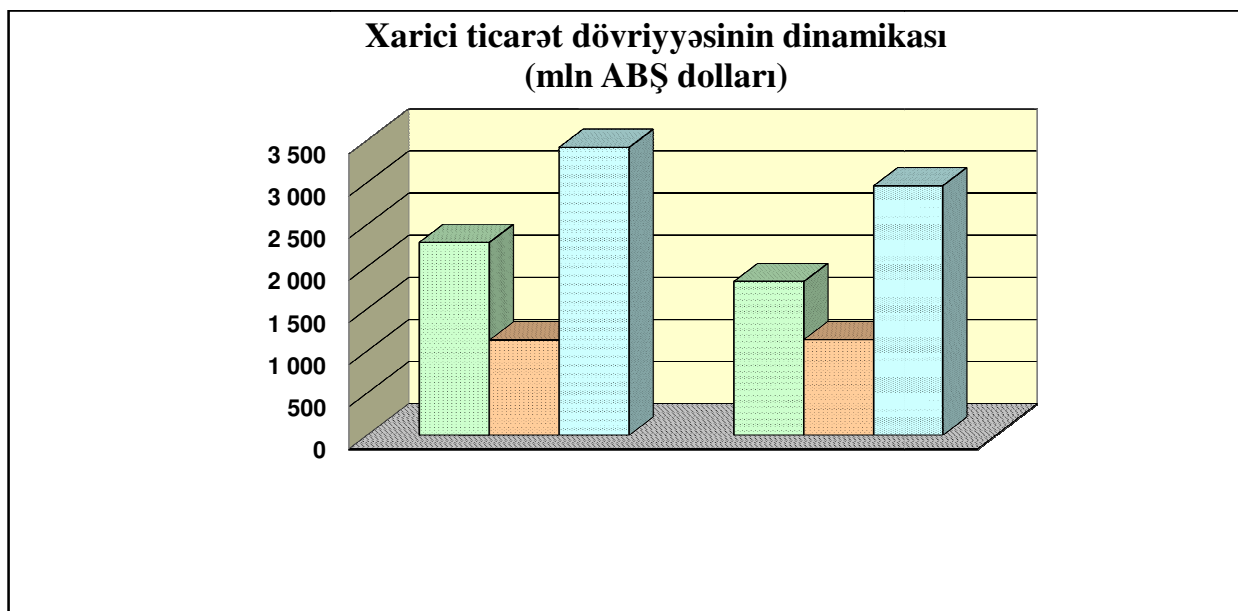
Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsindən verilən məlumata görə, müvafiq dövrdə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 20818,23 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 6119,73 mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi 14698,50 mln. ABŞ dolları təşkil etmiş, xarici ticarət saldosu isə müsbət 8578,77 mln. ABŞ dolları olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatına əsasən, 2013-cü il ərzində Azərbaycan Respublikasının MDB ölkələri ilə ümumi ticarət dövriyyəsinin həcmi 2 961,60 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 1 825,63 mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi isə 1 135,97 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir.

2013-cü il ərzində MDB ölkələrinin Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsindəki payı 14,23%, o cümlədən idxalda 29,83%, ixracda isə 7,73% təşkil etmişdir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsindən verilən məlumata əsasən, 2013-cü il ərzində Azərbaycan Respublikasının GUAM dövlətləri ilə xarici

¹ Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri, Bakı, 2013

ticarət dövriyyəsinin həcmi 1157,17 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 574,37 mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi 582,8 mln. ABŞ dolları təşkil etmiş, xarici ticarət saldosu isə müsbət 8,43 mln. ABŞ dolları olmuşdur.

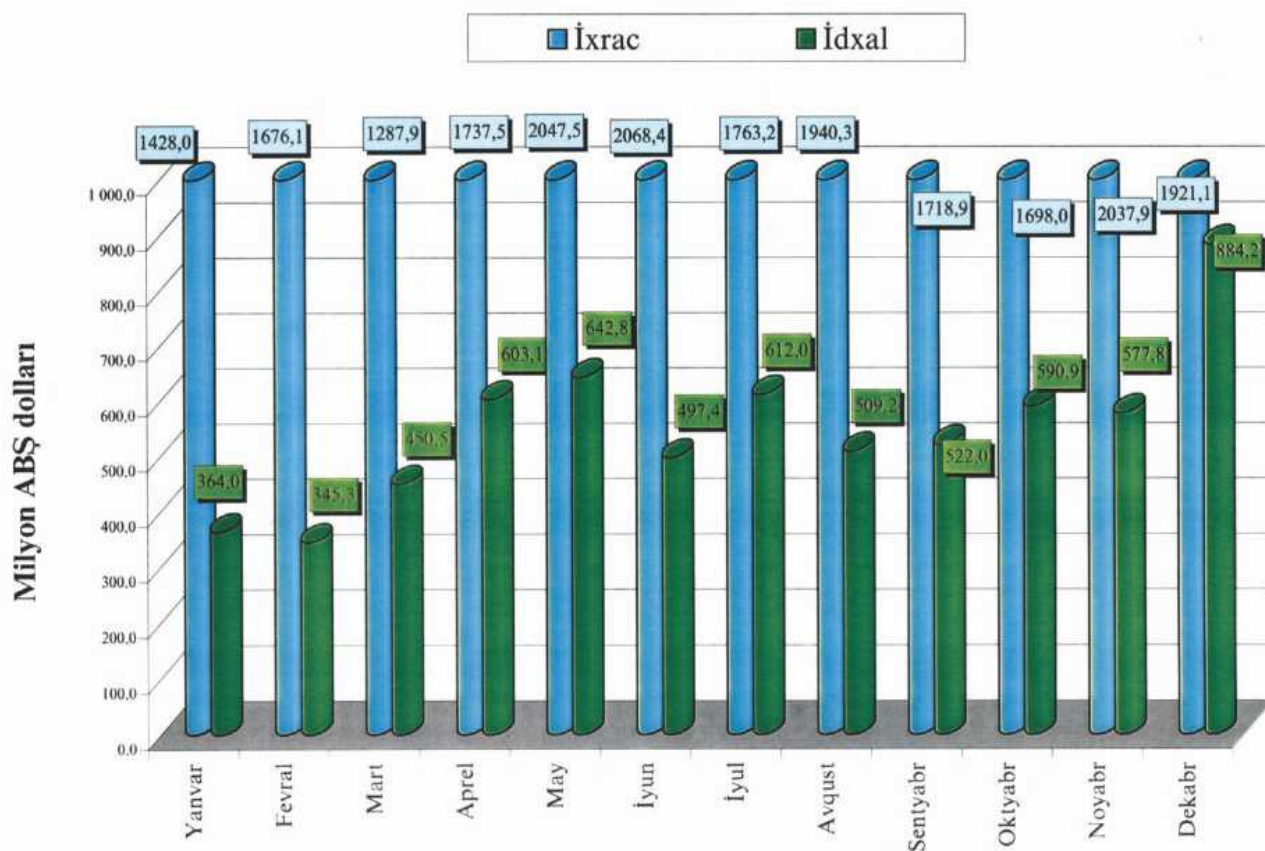
Şəkil 2.1 Azərbaycan Respublikasının MDB ölkələri ilə xarici ticarət dinamikasının səviyyəsi¹ (milyon ABŞ dolları)

2013-cü il ərzində respublikanın rezident və qeyri-rezidentləri tərəfindən 147 ölkə ilə aparılmış ticarət əməliyyatlarının həcmi 27924132,5 min ABŞ dolları olmuşdur. Bu müddət ərzində 21324777,7 min ABŞ dolları dəyərində 2186 ad-da mal ixrac, 6599354,7 min ABŞ dolları dəyərində 6057 adda mal isə idxal olunmuş, ixrac-idخال əməliyyatları üzrə müsbət saldo 14725423,0 min ABŞ dolları təşkil etmişdir. O cümlədən, respublikaya 32762,5 min ABŞ dolları dəyərində 3250,2 ton əmtəə dövlət, hökumət və beynəlxalq təşkilatların xətti ilə təmənnasız kömək, humanitar yük və texniki yardım kimi daxil olmuşdur. 2011-ci ilə nisbətən 2012-ci ildə ixrac əməliyyatlarının həcmi 45,05% (6623418,9 min ABŞ dolları), idxal əməliyyatlarının həcmi isə 7,78% (476244,3 min ABŞ dolları) artmışdır.

Müvəqqəti ixrac rejimində ölkəmizdən 332598,5 min ABŞ dolları dəyərində mal ixrac edilmiş, 509133,4 min ABŞ dolları dəyərində mal isə ölkəyə müvəqqəti idxal edilmişdir. 2012-ci il ərzində müxtəlif növ nəqliyyat vasitələrindən istifadə

¹ Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri, Bakı, 2013

etməklə 45644,5 min ton yük daşınmışdır. Bu da keçən ilin müvafiq dövrünə nisbətən 110,29% təşkil etmişdir. Bunlardan 37713,5 min ton ixrac, 7931,0 min ton isə idxal əməliyyatlarının payına düşür. İxrac əməliyyatlarında əsasən dəniz (319,1 min ton), dəmiryolu (3551,1 min ton), avtomobil (554,0 min ton), hava (195,5 min ton) və stasionar nəqlietmə (boru kəməri) (33084,3 min ton) nəqliyyat vasitələrindən istifadə olunmuşdur. İdxal əməliyyatlarında dəniz (933,5 min ton), dəmiryolu (5339,4 min ton), avtomobil (1608,4 min ton), hava (22,7 min ton) nəqliyyat vasitələrinə üstünlük verilmişdir.

Şəkil 2.2 İdxal-ixrac əməliyyatlarının 2013-cü il ərzində dinamikası¹

Qeyd etmək lazımdır ki, daşınmalarda nəqliyyat vasitələrindən istifadənin vəziyyətinin təhlili yalnız yük görmək bəyannamələri (YGB) əsasında aparılmışdır. Göstərilən müddət ərzində gömrük orqanlarında 224149 (əlavə vərəqlə birlikdə 311250) ədəd YGB rəsmiləşdirilmişdir. Bunlardan 40542 (əlavə vərəqlə birlikdə 46058) ədəd ixrac, 183607 (əlavə vərəqlə birlikdə 265192) ədəd idxal YGB-dir.

¹ Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri, Bakı, 2013

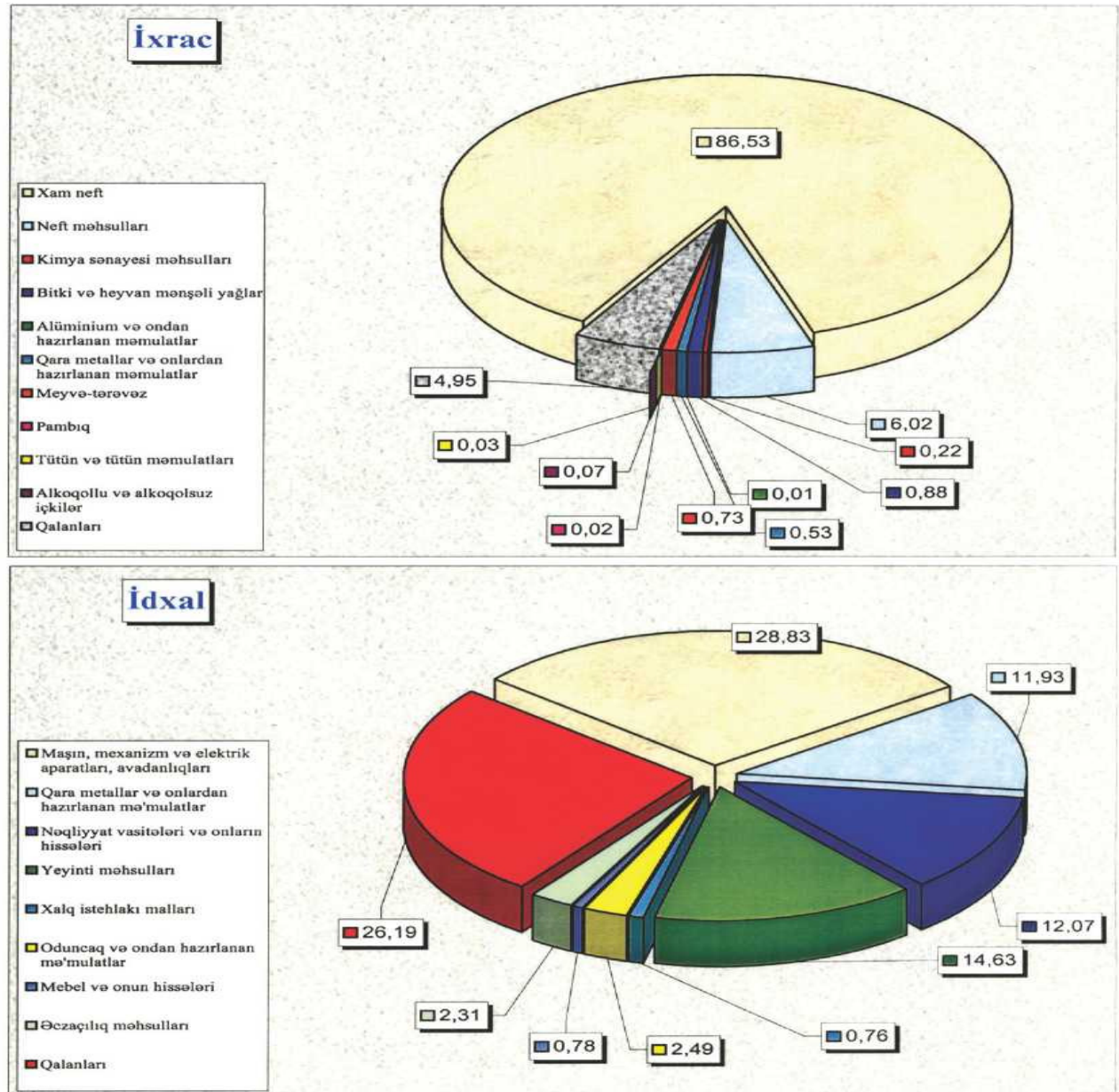
2012-ci ildə YGB-lərin ümumi sayı 2011-ci ilə nisbətən 108,55% təşkil etmiş və ya 17663 ədəd bəyannamə çox olmuşdur. Tranzit olaraq Azərbaycan Respublikası ərazisindən 9454,7 min ton yük keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikası ərazisindən daşınan tranzit yükün miqdarı keçən ilin müvafiq dövrünə nisbətən 141,50% olmuş və ya 2773 min ton çoxalmışdır. İxrac-idxal əməliyyatlarının həcmnin aylar üzrə dəyişməsi aşağıdakı kimi olmuşdur:

- ixrac əməliyyatlarının həcmnin yüksək həddi iyun ayında (2068359,6 min ABŞ dolları), aşağı həddi isə mart ayında (1287860,5 min ABŞ dolları) olmuşdur;
- idxal əməliyyatlarının həcmnin yüksək həddi dekabr ayında (884210,1 min ABŞ dolları), aşağı həddi isə fevral ayında (345306,1 min ABŞ dolları) olmuşdur;
- dekabr ayında ixrac əməliyyatlarının həcmi noyabr ayı ilə müqayisədə 116765,6 min ABŞ dolları həcmində azalmışdır;
- dekabr ayında idxal əməliyyatlarının həcmi noyabr ayı ilə müqayisədə 306369,6 min ABŞ dolları həcmində artmışdır;
- ixrac əməliyyatlarında orta aylıq artım 44827,7 min ABŞ dolları, idxal əməliyyatlarında isə 47291,8 min ABŞ dolları olmuşdur.

Hazırda bir sıra dəyişikliklərlə AR Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında” 609 nömrəli, 24 iyun 1997-ci il tarixli Fərmanı qüvvədədir. Həmin Fərmanla təsdiqlənmiş Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi Qaydaları xarici ticarət əməliyyatlarını dörd növə bölür: ixrac əməliyyatları (respublikada istehsal, emal, təkrar emal olunan malların ixracı, kreditə ixrac əməliyyatları, təkrar ixrac (reeksport) əməliyyatları, konsiqnasiya yolu ilə ixrac əməliyyatları, müvəqqəti ixrac əməliyyatları), idxal əməliyyatları (rezidentlərin öz vəsaitləri hesabına idxal), digər idxal-ixrac əməliyyatları və Dövlətlərarası Sazişlərə əsasən ticarət əməliyyatları. 609 nömrəli Fərmanın bəzi müddəaları digər bölmələrdə daha ətraflı müzakirə ediləcək.

Fiziki şəxslər tərəfindən respublikaya gətirilən 193983,3 min ABŞ dolları dəyərində əmtəə gömrük mədaxil orderləri (GMO) ilə rəsmiləşdirilmişdir. Keçən ilin müvafiq dövrünə nisbətən GMO ilə rəsmiləşdirilən yüklərin dəyəri 89,66% təşkil

etmiş və ya 22372,6 min ABŞ dolları çox olmuşdur. Ümumilikdə, müvafiq dövr ərzində əməliyyatların strukturu aşağıdakı kimi olmuşdur:

Şəkil 2.3 İdxal və ixrac əməliyyatlarında əsas yer tutan malları¹ (faizlə xüsusi çəkisi)

Ölkənin ixracında əsas tərəfdaş ölkələr içərisində ümumi ixracın 33,3%-i düşən İtaliya, 8,7% ilə Fransa, 8,2%-lə İsrail və 7,2%-lə ABŞ olmuşdur. İdxalda isə ən böyük tərəfdaş ölkə hər il olduğu kimi yenə də Rusiya olmuş və idxalın 17,35%-i onun payına düşmüşdür. İkinci isə 11,7%-lik payla Türkiyə Cümhuriyyəti olmuş, ümumi idxalın 9,2%-i Almaniyanın və 8,9%-i isə Çin Xalq Respublikasının payına

¹ Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri, Bakı, 2013

düşmüşdür. Göründüyü kimi ixracda xam neftin və neft məhsullarının ixrac edildiyi qərbi ölkələri, idxalda isə Azərbaycanın ənənəvi tərəfdaşı olan ölkələr üstünlüyü qorumuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, müvafiq dövrdə xarici ticarətlə 7772 hüquqi və fiziki şəxs məşğul olmuşdur. Bunlardan 3661-i hüquqi, 4111-i isə fiziki şəxslərdir. İxrac əməliyyatlarında dövlət sektorunun payı 20183995,6 min ABŞ dolları (94,65%), özəl sektorun 1005086,3 min ABŞ dolları (4,71%), fiziki şəxslərin payı isə 135695,9 min ABŞ dolları (0,64%) olmuşdur. İdxal əməliyyatlarında dövlət sektorunun payı 1912231,4 min ABŞ dolları (28,98%), özəl sektorun payı 4348523,5 min ABŞ dolları (65,89%), fiziki şəxslərin payı isə 338599,9 min ABŞ dolları (5,13%) olmuşdur.

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1 Azərbaycan Respublikasında xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin təşkili və formalaşmasının əsas istiqamətləri

Aparılan təhlillər göstərir ki, müasir dövrdə dünya təsərrüfat sistemində baş verən köklü keyfiyyət dəyişiklikləri nəticəsində beynəlxalq iqtisadi münasibətlər mürəkkəb və dinamik sistemə çevrilmiş və bu sistemin hər bir ölkədə milli iqtisadiyyatın inkişafına təsiri xeyli güclənmişdir. Bu baxımdan demək olar ki, müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi onun dünya təsərrüfat sistemində səmərəli inteqrasiyanı nəzərdə tutur ki, buna isə indiki şəraitdə məqsədyönlü xarici siyasət aparılması nəticəsində nail olmaq mümkündür. Başqa sözlə müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sistemində səmərəli inteqrasiyası xarici iqtisadi fəaliyyətin beynəlxalq hüquq normalarına və dünya praktikasına əsaslanan, milli iqtisadiyyatın inkişaf xüsusiyyətlərini və perspektivlərini nəzərə alan və konkret şəraitin tələblərinə cavab verən mükəmməl və çevik dövlət tənzimlənmə sisteminin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu həm də, onunla şərtlənir ki, müasir şəraitdə inkişaf etməkdə olan zəif və gənc ölkələrin sənayesi onların geridə qalmış əyalət “statusunun” saxlanılmasna xidmət edən xarici rəqabətin hücumlarından, o cümlədən, dempinq siyasətindən qorunmağa sadəcə olaraq məcburdurlar. Ən azı ona görə ki, hər hansı bir məhsulun istehsalında nisbi üstünlüyə malik olmaq üçün, həmin istehsalın yaranması və inkişafı üçün müəyyən vaxt lazımdır ki, buna azad ticarət mövcud olduğu halda müasir rəqabət şəraitində əldə etmək mümkün deyildi.

Azad ticarət tərəfdarlarının məhz proteksionist siyasətin köməyi ilə formalaşma dövrünü keçirərək inkişaf etmiş və dünya bazarında rəqabət üstünlüyü qazanmış sənaye istehsalçılarını artıq yaratmış ölkələr olması da bu fikirin doğruluğunu təsdiqləyir. Hazırda dünyanın bütün ölkələrində xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi sistemləri mövcuddur ki, iqtisadi müstəqilliyini yenidən qazanmış respublikamızda da dünya ölkələrinin aparıcı təcrübəsindən irəli gələn prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərən tənzimlənmə sistemi formalaşmaqdadır. Bu sistemlər ayrı-ayrı ölkələrdə müəyyən fərqli cəhətlərə malik

olmalarına baxmayaraq, onların aşağıdakı kimi ümumi fəaliyyət prinsiplərini ayırmaq olar¹:

1. Dövlət suverenliyi prinsipi. Bu prinsip aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- milli iqtisadi maraqlar (milli iqtisadiyyatın və daxili bazarın tarazlı inkişafı, mütərəqqi struktur dəyişikliklərinin stimullaşdırılması, milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli inteqrasiyası və s.) nəzərə alınmaqla müstəqil xarici iqtisadi siyasət həyata keçirmək;

- beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sahəsində bağlanmış müqavilə və sazişlərdən irəli gələn öhdəliklərə qeyd-şərtsiz əməl etmək;

- xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsini həyata keçirən milli dövlət orqanları sistemini formalaşdırmaq (milli gömrük orqanları və s.);

2. Xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmağın azadlığı prinsipi. Bu prinsip xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçıları üçün aşağıdakı kimi hüquqların təmin edilməsini nəzər də tutur. Ölkə qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olunmaqla, ölkənin bütün şəxslərinin xarici iqtisadi fəaliyyətin istənilən növü ilə məşğul olmaq hüququ;

- xarici iqtisadi əlaqələrə (məşğuliyyət formasından və digər əlamətlərindən asılı olmayaraq) könüllü daxil olmaq hüququ;

- xarici iqtisadi fəaliyyətdən əldə olunmuş vasitə sahib olmaq, sərəncam vermək və istifadə etmək hüququ;

- başqa dövlətlərin ərazisində həmin dövlətlərin qanunlarına uyğun olaraq öz nümayəndəliklərini açmaq hüququ;

- milli və beynəlxalq qeyri -hökumət iqtisadi təşkilat və birliklərdə iştirak etmək hüququ;

3. Xarici iqtisadi fəaliyyətin iştirakçılarının hüquqi bərabərliyi və onlara münasibətdə ayrı-seçkilik qoymama prinsipi. Bu prinsip aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- xarici iqtisadi fəaliyyətin bütün subyektlərinin (mülkiyyət formasından və digər əlamətlərindən asılı olmayaraq) hüquq bərabərliyi;

¹ Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения, Москва, 2001

- dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin hüquqların məhdudlaşdırmağa və ayrı -seçkilik qoymağa yönəldilmiş hər hansı bir hərəkətin qadağan edilməsi;

- xarici iqtisadi fəaliyyətin hər hansı bir subyekti tərəfindən məhdudlaşdırıcı siyasətin yol verilməzliyi:

4. Qanunun aliliyi prinsipi. Bu prinsip aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- xarici iqtisadi fəaliyyətin yalnız dövlətin qanunları ilə tənzimlənməsi;
- xarici iqtisadi fəaliyyətin bütün iştirakçılarının öz fəaliyyətini həyata keçirərkən dövlət qanunları ilə müəyyən olunmuş qaydalara riayət etmək vəzifəsi;

- xarici iqtisadi fəaliyyətin subyektlərinə dövlət qanunlarının müəyyən etdiyindən əlverişsiz şərait yaradan qanunun qüvvəli aktlardan və yerli idarəetmə orqanlarının aktlarından istifadə edilməsinin qadağan edilməsi;

- xarici iqtisadi fəaliyyətin subyektlərinin hüquqlarının və qanuni maraqlarının dövlət tərəfindən müdafiəsi.

5. Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsində iqtisadi vasitə və üsullara üstünlük verilməsi prinsipi. Bu prinsip bazar münasibətlərinin təbiətindən irəli gəlir. Son onillikdə dünyada baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklər dünya təsərrüfat sisteminin bütövlənməsi və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərinin vahid hüquqi, inzibati və təşkilati texniki əsaslanmış yaradılmasına zəmin yaratmışdır ki, bu da ayrı-ayrı dövlətlərdə xarici iqtisadi fəaliyyətin milli tənzimlənmə sistemlərinə öz təsirini-göstərir.

Aparılan təhlil göstərir ki, müasir dövrdə xarici iqtisadi fəaliyyətin milli tənzimlənmə sistemləri bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlər malikdir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin müasir milli tənzimlənmə sistemlərinin ən mühüm xüsusiyyəti onların möhkəm hüquqi baza əsasında formalaşmasıdır. Belə ki, demək olar ki, bütün ölkələrdə xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi bu sahədə dövlətin icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyət hədlərini və xarici iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin hüquqi və vəzifələrini dəqiq müəyyən edən qanunlara əsaslanır. Müasir dövrdə xarici iqtisadi fəaliyyətin milli tənzimlənmə sistemlərinin ən

mühüm xüsusiyyətlərindən biri də əksər dövlətlərində bu sistemlərin hüquqi, inzibati və təşkilati-texniki əsaslarının uyğunlaşdırılması və enerjiləşdirilməsi həmçinin tənzimləmənin həyata keçirilmə mexanizminin uzlaşdırılmasıdır. Xarici iqtisadi fəaliyyətin müasir milli tənzimlənmə sistemlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də bu sistemlərin yüksək səviyyədə texniki təchizatıdır. Xarici iqtisadi fəaliyyətin müasir milli tənzimlənmə sistemlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də onların kompleks xarakter daşınmasıdır. Bu özünün bir-birini tamamlayan və qarşılıqlı əlaqədə olan çoxsaylı tənzimlənmə vasitələrindən kompleks şəkildə istifadə olunmasını göstərir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənmə sistemində istifadə olunan vasitələri aşağıdakı kimi quraşdırılır¹:

1. İqtisadi vasitələr: gömrük rüsumları, yığımlar bərabərləşdirici sərhəd verçiləri, milli əmtəə istehlakçılara maliyyə yardımları və s.

2. Texniki vasitələr: texniki norma və standartlar, standartlara uyğunluğu təyinetmə üsulları təhlükəsizlik qaydaları və normaları, əmtəələrin sertifikatlaşdırma sistemləri, sanitar- baytar normaları, ətraf mühitün mühavizəsi ilə bağlı tədbirlər və s;

3. Milli ixracatçılara və ixrac üçün əmtəə istehsal edən istehsalçıları yardım tədbirləri;

4. Valyuta-maliyyə tədbirləri: bank uçot dərəcəsi və borc faizi ilə manaver etməklə milli valyuta tənzimlənməsinə təsir göstərmək, valyuta məhdudiyyətləri və s. Dünya təcrübəsinin təhlili göstərir ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin inzibati tənzimlənmə vasitələri yalnız fəvqəladə şəraitdə effektivdir, normal iqtisadi inkişaf şəraitində isə inzibati vasitələrə iqtisadi vasitələr arasındakı nisbət iqtisadi vasitələrin xeyrinə dəyişir. Lakin bu hal da xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənmə vasitələrindən konkret şəraitin tələbləri baxımından kompleks şəkildə istifadə olunması daha məqsədə uyğun sayılır.

¹ Бондаренко Н.П. Таможенно-тарифное регулирование ВЭД. Издательство: МарТ, 2007 г.240 стр.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük-tarif və valyuta-maliyyə tənzimlənməsi əsasən aşağıdakı məqsədlərə xidmət edir: ixracın və idxalın əmtəə tərkibinin optimallaşdırılması;

- ixrac və idxalın, valyuta gəlirləri və xərclərin optimal nisbətinin qərarlaşması;
- istehsalın və istehlakın strukturunda mütləq dəyişikliklər üçün şərait yaradılması;
- milli istehsalın sahiblərinin xarici rəqabətini mənfi təzyiqindən qorunması;
- milli valyutanın məzənnəsinin sabit saxlanması;
- ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sistemində səmərəli inteqrasiyası üçün əlverişli şərait yaradılması və s.

Hazırda Azərbaycanda xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük tarif tənzimlənməsində əsas yeri idxal gömrük tarifləri tutur. Gömrük tarifi daxili vergi sistemi ilə birlikdə ölkədə iqtisadi mühiti (qiymətlər, mənfəət, müəssisələrin rentabelliyi, milli valyutanın vəziyyəti) tənzimləyir. Gömrük tarifinin aktiv hissəsi gömrük rüsum dərəcələridir. İdxal gömrük tarifi aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir.

- idxal olunan müxtəlif mallara fərqli gömrük rüsum dərəcələri tətbiq etmək yolu ilə idxalın optimal əmtəə tərkibini formalaşdırmaq;
- qiymətməhləgətirmə mexanizminin tərkib hissəsi olmaqla müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə və sosial vəziyyəti təsir göstərmək;
- rəqabətin ziyan vura biləcəyi ayrı-ayrı milli istehsal sahələrini qorumaq;
- fəal xarici ticarət siyasəti yürütmək (milli əmtəələri xarici bazarlara çıxarılması şəraitini yaxalaşdırmaq məqsədi ilə aparılan ticarət danışıqlarında tərf müqabillərə təzyiq göstərməyə azad ticarət zonaları və gömrük ittifaqları yaradılmasında iştirak etməyi imkan verir);
- ölkənin ixrac və idxalının nisbətini, beləliklə də valyuta gəlirləri və xərclərinin nisbətini optimallaşdırmaq nəticədə əlverişli ticarət balansına nail olmağa kömək etmək;

- büdcə gəlirlərini artırmaq və s. Valyuta- maliyyə milli əmtəə istehsalçılarına maliyyə yardımları, milli ixracatlara və ixrac və idxal üçün əmtəə istehsalçılarına yardım tədbirləri (vergi, kredit və s.) və milli valyutanın məzənnəsinə təsir göstərmək üçün bank uçot dərəcələrinin və borc faizlərinin dəyişdirilməsi üzrə həyata keçirilən tədbirləri əhatə edir.

Azərbaycan Respublikasının gömrük xidməti, XİF-in tənzimlənməsi və gömrük siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm institutdur. Ölkə iqtisadiyyatının idarə edilməsi və inkişafında gömrük-tarif tənzimlənməsi vacib rol oynayır və çoxşaxəli funksiyalara malikdir. Gömrük-tarif tənzimlənməsi daxili bazarı qoruyur, iqtisadi təhlükəsizlik baxımından lazımi məhsulların istehsalı stimullaşdırılır, valyuta ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunur və ona nəzarət edilir, dövlət büdcəsinə gəlir gətirilir. Gömrük tarifi və rüsumları dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin, eləcə də xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsinin təmin edilməsində mühüm faktora çevrilir. İdxal gömrük tarifi, XİF-in mərkəzə gömrük tarif tənzimlənmə vasitəsidir¹. İdxal gömrük tarifi adətən ayrı-ayrı milli iqtisadiyyat sahələrini müdafiə edir və fəal xarici ticarət siyasəti yürütməyə, milli əmtəələrin ixracının formalaşmasına imkan verir.

İdxal-ixrac siyasətinin konseptual əsasları gömrük siyasətini, idxalın və ixracın tənzimlənməsində gömrük orqanlarının vəzifələrini və mexanizmlərini müəyyən edir. Belə ki, daxili bazarın və istehlakçıların hüquqlarının qorunmasında optimal qərar qəbulu məhz elmi proqnozlara əsaslanan və səmərəli inkişaf baxımından seçilən düzgün gömrük vergiləri və rüsumları ilə tənzimlənir. Bilavasitə gömrük rüsumları və ödəmələri ölkədə qiymət siyasəti ilə həmçinin istehsal xərcləri və yerli sahibkarlarla xarici investorlar arasında bərabər şəraitin tənzimlənməsi ilə mümkün olur.

Hər bir dövlətin özünün inkişafında müəyyən mərhələlər var ki, bu mərhələyə uyğun iqtisadi siyasət həyata keçirilir. Bu baxımdan gömrük siyasəti də həmin dövrün iqtisadi siyasətinə uyğunlaşdırılır. Azərbaycan Respublikasında gömrük tarif tənzimlənməsinin formalaşmasında 1997-ci ildən tətbiq olunan vahidləşdirilmiş tarif sistemi və 2001-ci ilin aprelin 16-da qəbul olunmuş differensiallaşdırılmış tarif sistemi mühüm rol oynayır. 1997-ci ildə vahidləşdirilmiş tarif sisteminə keçilmişdir.

¹ Heydərov K.F. "Gömrük işinin əsasları, gömrük işinin idarə edilməsi və inkişafı" 4-cü cild, Bakı, 2000

Bu sistemə keçməkdə qarşıda duran əsas məqsədlər - gömrük rüsumlarından iqtisadiyyatın idarə edilməsinin bir elementi kimi istifadə etmək, dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsini təmin etməkdən ibarət idi.

Bildiyimiz kimi 1997-ci ilin yanvarın 1-dən başlayaraq ölkəyə idxal edilən xarici mallara vahid unifikasiya edilmiş 15%-lik gömrük idxal rüsumu tətbiq edildi. Bu üst dərəcə idi. Konkret desək respublikaya idxal olunan mal ya idxal rüsumundan azad idi, ya da 15 faizlik gömrük idxal rüsumuna cəlb olunurdu. Sonradan bəzi mal qruplarına 10 faizlik, 5 faizlik, 3 faizlik gömrük idxal rüsumları tətbiq olundu. Amma maksimum 15 faizlik səviyyə saxlandı. Belə bir gömrük tarif sisteminin fəaliyyəti daxili istehsalın inkişafı üçün normal şərait yarada bilmirdi. 1997-ci ildə belə bir sistemin qəbul edilməsini normal qarşılamaq lazım idi. Çünki o zaman qarşıda dayanan əsas məsələ özəlləşdirmə prosesini başlamaq və onun birinci mərhələsini uğurla başa çatdırmaqdan ibarət idi. Sırr deyil ki, özəlləşdirmə prosesinin gedişində özəlləşdirilən müəssisələrin çoxu müəyyən dövrə bağlana işsizlərin sayı arta biləcəkdə, belə olan təqdirdə əgər yenə də idxal olunan mallara yüksək rüsumlar tətbiq olunsaydı, o zaman sosial vəziyyət mənfi nəticələr verə bilərdi. Ona görə də özəlləşdirmə prosesinin az mənfi sosial effektlə müşayiət olunması üçün hökumət unifikasiya edilmiş, vahidləşdirilmiş gömrük tariflər sisteminə keçdi və bu 1997-ci ilin 1 yanvarından tətbiq olunmağa başladı. Eyni zamanda gömrük ixrac rüsumları ləğv edildi ki, həm manatın kursunun dəyişməsi, həm də idxalın təmin olunması üçün ixracdan gələn vəsaitdən kifayət qədər istifadə oluna bilsin.

Qeyd edirəm ki, 1997-ci ilin 1 yanvarından bütün mallar üçün gömrük ixrac rüsumları tamamilə sıfıra endirilmiş, eyni zamanda bütün tarif və qeyri-tarif maneələri ləğv edilmişdi. Burada əsas məqsəd ölkədə valyuta ehtiyatlarının normal həddini təmin etmək üçün ixracın qarşısında olan bütün maneələri aradan qaldırmaq idi. Bu əsas götürülərək ixrac üçün tam real şərait yaradıldı. Ölkədə kifayət qədər valyuta ehtiyatları yaratmaq üçün ixracın artırılması labüd idi. Daxildə müxtəlif ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının istehsalının həcmi çox kiçik olmaqla, bu məhsullara tələbat əsasən idxal hesabına ödənilirdi. Ona görə elə addımlar atılmalıydı ki, ixracdan gələn vəsait idxalın maliyyələşdirilməsindən artıq olsun və bu hesaba

ölkənin maliyyə ehtiyatı yaradılsın. Artıq 2008-ci ilin əvvəllərinə ölkədə qızıl ehtiyatları ilə birlikdə valyuta ehtiyatlarının həcmi 8 milyard dolları ötüb. 1996-cı ildə bu rəqəmləri yalnız arzu etmək olardı. Gömrük işinin mühüm istiqamətlərindən biri də Azərbaycan Respublikasında gömrük orqanları tərəfindən həyata keçirilən valyuta nəzarətidir. Qeyd edim ki, valyuta nəzarəti dövlətin istər valyuta tənzimlənməsinin və istərsə də XİF-in gömrük tarif tənzimlənməsinin vacib elementlərindənir. Yəni valyuta nəzarətini qurmadan, onu təkmilləşdirmədən və onun iqtisadi səmərəliliyini artırmadan dövlətin gömrük-tarif tənzimlənməsi tədbirlərini həyata keçirmək səmərəsiz olar. Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanları Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən mövcud valyuta əməliyyatlarından əldə edilmiş valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasına qaytarılmasına nəzarəti təmin edir.

Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatı tam təşəkkül tapmayan bir ölkədə gömrüyün əsas vəzifələri büdcə gəlirlərindən yaranmasında bilavasitə iştirak etmək, imkan düşdükcə milli iqtisadiyyatı xarici rəqabətin hər cür mənfəəti təsirindən qorumaqdır. Bu gün Azərbaycanın gömrük siyasətində hər iki istiqamətdə iş aparılır. Əgər 2001-ci ilin aprel ayının 16-na qədər Azərbaycanda gömrük orqanlarının həyata keçirdiyi iqtisadi fəaliyyət birmənalı şəkildə yalnız dövlət büdcəsi gəlirlərinin doldurulmasına xidmət edirdisə, aprel ayında Azərbaycanın yeni gömrük-tarif sistemi qəbul edildi. Bu gömrük-tarif sistemi gömrük orqanları üçün yalnız fiskal funksiyaları deyil, eyni zamanda tənzimləyici və qoruyucu funksiyaları həyata keçirmək imkanı yaratdı. Beləliklə, 2001-ci ildə, yeni tarif sisteminin qəbul edilməsi, gömrük orqanlarının iqtisadi yönümlü fəaliyyətində tamamilə yenibir dövrün başlanğıcını qoydu.

Differensiallaşdırılmış tarif sistemi heç də dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsinin artırılmasını nəzərdə tutmurdu. 1997-ci ildə qəbul olunmuş vahidləşdirilmiş tarif sistemi bu məqsədə xidmət edirdi. Ölkə daxilindəki istehsalçıların maraqlarını qorunması üçün cəmi 5 dərəcədən (0,3,5,10,15) ibarət olan differensiallaşdırılmış tarif sistemi qəbul edilmişdir. Bu ölkə daxilində istehsal edilən və ya istehsalını təşkil etmək mümkün olan mallara yüksək gömrük rüsumları, əksinə yerli istehsalı mümkün olmayan mallara isə aşağı gömrük rüsumları müəyyənləşdirilir.

Amma bu uzun müddətli olmamalıdır. Hər bir ölkədə milli istehsalın inkişafının bir «uşaqlıq dövrü» və müdafiə tədbirləri var. Bu tariflər sistemi özəlləşdirmənin birinci mərhələsindən sonra yaranmış yeni milli istehsalımızın «ayağa durması» onun müdafiəsi üçün vacibdir. Proteksionist tarif sistemi dünyanın hər yerində əgər uzun müddət davam edərsə artıq mənfi nəticələrə gətirib çıxarır. Misal üçün qonşu Türkiyə Respublikasında vaxtı ilə avtomobil sənayesini «ayağa qaldırmaq» üçün proteksionist tarif siyasəti həyata keçirməklə avtomobil sənayesini inkişaf etdirmək məqsədilə xarici avtomobillərin Türkiyəyə gətirilməsi zamanı dəyərin 100%-ə qədər gömrük idxal rüsumu tətbiq edilməyə başladı. Amma bu siyasətin əhatə etdiyi dövr uzandı. Nəticədə son vaxtlar buraxılan Türkiyə avtomobilləri öz keyfiyyətinə görə xarici ölkə avtomobillərinə uduzmağa başladılar. Proteksionist siyasət yalnız 3-5 il üçün nəzərdə tutulmalıdır. Başqa sözlə proteksionist siyasət total xarakter daşımali, ölkənin iqtisad təhlükəsizliyi baxımından xarici ticarət siyasəti aşağıdakı prinsiplər əsasında qurulmalıdır: təcridilik, differensiallaşdırma və müddətlilik.

Beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq XİF-in gömrük-tarif tənzimlənməsi tədbiri kimi differensiallaşdırılmış tarif sisteminə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının gömrük tarifi müəyyən edilmiş, Nazirlər Kabineti ilə «Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən mallar üzrə gömrük idxal rüsumlarının dərəcələri», «Azərbaycan Respublikasından ixrac zamanı ixrac gömrük rüsumuna cəlb olunan malların siyahısı və ixrac rüsumlarının dərəcələri» və «Gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınan gömrük yığımlarının miqdarı» təsdiq edilmişdir.

Differensiallaşdırılmış tarif sisteminə uyğun olaraq bu gün bəzi məhsullara ixrac rüsumlarının tətbiq edilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Müxtəlif istehsal sahələrinin yaranması, həm də belə müəssisələrin ölkə daxilindəki xammalla təmin edilməsi problemini ortaya qoyur. Məsələn, bu gün poladəritmə - «Bakı Steel Company», əlvan metallardan məmulatların hazırlanması istiqamətində müəyyən istehsal sahələri qurulmuşdur. Bunların isə yerli xammalla təmin olunması daha çox effekt verə bilər. Bütün bunlar nəzərə alınmaqla Nazirlər Kabinetinin qərarında yeni tarif sistemində ixrac rüsumlarının tətbiqi də nəzərdə tutulub. Bu iki adda məhsulu -

qara metal qırıntıları və xammalını, əlvan metalları əhatə edir. Ölkədən ixrac ediləcək qara metalın hər tonuna 5ABŞ dollarının manat ekvivalentində, əlvan metallar üçündə həm onların xammalı, həm də onlardan istehsal olunan məmulatlar üçün ixrac edilən zaman 15ABŞ dollarının manat ekvivalenti həcmində gömrük ixrac rüsumları nəzərdə tutulmuşdur. Hələlik bu 2 qrup məhsullara gömrük ixrac rüsumu tətbiq ediləcəkdir. Zaman keçdikdə və müəyyən istehsal sahələrində normal istehsal və rəqabət qabiliyyətinə malik müəssisələr yarandıqca, ölkədə daxili bazarın tələbatını təmin etdikcə digər xammal növlərinin də ixracına belə rüsumların tətbiqi problemi aktuallaşa bilər.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətindən, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyindən, «Azərkimya» Dövlət Şirkətindən layihəyə münasibət bildirilmiş, rəy verilmişdir. Layihənin müzakirəsi zamanı beynəlxalq ekspertlər iştirak etmişdir. Beynəlxalq ekspertlər əvvəlki 15 faizin maksimum rüsum dərəcələrindən yuxarı çıxmamaq şərti ilə, yəni 0-la 15 faiz arasında variasiya etmək şərtilə bu dərəcələrdə dəyişiklik aparılmasının məqsədəuyğunluğu qəbul olundu. Bu prosesin başlanğıcında bir sıra hallarda beynəlxalq təşkilatların ekspertləri maksimum dərəcəsinin 15 faizdən 12 faizə salınması məsələsini qoyurdular. Bu gömrük tarif sistemi qəbul olunmandan sonra Azərbaycanın gömrük idxal rüsumlarının orta dərəcəsi 7,8 faizlə bərabər oldu. Əlbəttə, bu rəqəm əvvəlki, yəni 6,7 faizə nisbətən irəliyə doğru bir addımdır. Lakin onu son hədd kimi qəbul etmək düzgün olmazdı. Ona görə də yaxın dərəcədə, təbiidir ki, gömrük siyasətinin həyata keçirilməsində bir sıra parametrlərə yenidən baxılması zərurəti ortaya çıxacaqdır.

3.2 Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin normativ-hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Hər bir dövlətə iqtisadi əlaqələr vasitəsilə dünya təsərrüfat sistemində fəal surətdə qoşularaq bir tərəfdən özlərinin müvafiq təbii ehtiyatları olmadığı halda cəmiyyətin tələbatını tam ödəmək, iqtisadiyyatın səmərəli quruluşunu təmin etmək, digər tərəfdən isə iqtisadiyyatda qazandıqları əlverişli üstünlükləri dünya təsərrüfatı

sistemində reallaşdırmaq üçün imkan yaradılmışdır. Suverenlik əldə etmiş respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda istər daxili iqtisadi əlaqələrin, istərsə də xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafına real zəmin yaradılmışdır. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkələrin hər hansı bir sahədə üstünlüklərinə baxmayaraq, hər bir ölkə ərazisində mövcud olan təbii əmək ehtiyatlarından səmərəli və müştərək istifadə etməklə, qarşılıqlı anlaşma şəraitində iqtisadi inkişafa təkan verməklə bərabər, iqtisadi əlaqələrin daha geniş formada inkişafına səbəb olur. İqtisadiyyatın qlobalaşdığı yeni minillikdə Azərbaycan dünyanın universal iqtisadi sisteminə müvəffəqiyyətlə integrasiya olunur, Avropa İttifaqı, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı və başqa qurumlarla hərtərəfli əməkdaşlıq edir.

Gömrük sistemi hər bir ölkədə büdcənin formalaşmasında mühüm rol oynayan mənbələrdən biridir. Bu sistemin fəaliyyətinin qanunla tənzimlənməsi üçün normativ-hüquqi aktlar hazırlanır, təkmilləşdirilir. Azərbaycanda yeni Gömrük Məcəlləsinin layihəsi hazırlanır. Layihə Milli Məclisin iqtisadi siyasət, hüquq siyasəti və dövlət quruculuğu komitələrinin birgə iclasında müzakirə olunub. Gömrük Məcəlləsi ölkədə gömrük işinin hüquqi, iqtisadi, təşkilatı əsaslarını, gömrük ərazisinə gətirilən və aparılan, tranzit keçirilən mallara və nəqliyyat vasitələrinə tətbiq edilən ümumi qaydaları müəyyənləşdirəcək.

Azərbaycanın xarici ticarətində dəqiq ifadə olunmuş qanunauyğunluqlar və meyllər meydana gəlmişdir. Bu meyllərin həm statik, həm də dinamik təhlili, ölkənin xarici ticarətinin coğrafiyasının inkişafında ümumi qanunauyğunluqları və regional xüsusiyyətləri müəyyən etməyə imkan verir. Ölkənin xarici ticarətində, həm ixracda, həm də idxalda Avropa Birliyi ölkələrinin, xüsusilə də İtaliya, Böyük Britaniya, Almaniya və Niderlandın xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Eyni zamanda, ölkənin ənənəvi ticarət tərəfdaşları Rusiya, Türkiyə və İran da mövqelərini qorumaqdadırlar. Bundan əlavə, son illərdə bir sıra Asiya, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələri aktivləşmişdir. Belə güman etmək olar ki, yaxın illərdə bu ölkələr və həmçinin ABŞ Azərbaycanın əsas perspektiv ticarət tərəfdaşları olacaqlar. Bu ölkələrin neft və qaz yataqlarının istismarında, neft məhsullarının dünya bazarlarına nəqli layihələrində və TRASECA kimi digər iri layihələrdə iştirakı,

ölkənin əsasən Qərb ölkələri ilə integrasiyanı prioritet istiqamət kimi seçməsi, ÜTT-yə üzv qəbul olunmaq vəzifəsi, adıçəkilən dövlətlərlə ticarət-iqtisadi münasibətlərin daha da təkmilləşdirilməsi, dərinləşdirilməsi və genişləndirilməsi üçün real əsas rolunu oynayacaqdır. Integrasiya birlikləri və ticarət blokları ilə münasibətdə isə Avropa Birliyi ölkələri və OPEC-in xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə artsa da, MDB, QDİƏT və İƏT ilə ticarət əlaqələri zəifləmişdir. Müstəqillik atributlarına malik olan Azərbaycan dövlətinin xarici iqtisadi əlaqələr üzrə coğrafiyası daha da genişlənməli və bu sahədə bir sıra əsas aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilməlidir:

- Siyasi və iqtisadi müstəqillik atributlarını daha da möhkəmləndirmək məqsədilə Azərbaycan potensial imkanlarını artırmalıdır;
- Dünya iqtisadi sistemində ölkənin mövqeyi, fəaliyyəti və verdiyi məhsulun xüsusi çəkisi artmalıdır;
- İstehsalın beynəlxalq standartlara uyğun formalaşması və idarə olunması strategiyasına nail olunmalıdır;
- Makroiqtisadi səviyyə ilə beynəlxalq inkişaf səviyyəsi arasında bazar uyğunluğu meylinə nail olunmalıdır;
- Beynəlxalq və milli iqtisadi mənafehlərin əlaqələndirilməsi təmin edilməlidir;
- İdxal və ixrac əməliyyatlarının tarazlı nisbəti əldə olunmalıdır;
- İş qüvvəsinin və kapitalın beynəlxalq miqrasiyası prosesi tənzimlənəlməlidir;
- Xarici ölkələrin investisiya qoyuluşunun sahələr üzrə səmərəli bölgüsü və ondan məqsədəuyğun istifadə olunması tənzimlənəlməlidir.

Yeni Gömrük Məcəlləsinin layihəsi ən müasir tələb və standartlara cavab verir. Bu sənədin qəbulu respublikamızın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olması istiqamətində də mühüm addım olacaqdır. Bu məcəllə həm də ölkəmizin iqtisadi təhlükəsizliyinə xidmət edəcək.

İlk dəfə 1997-ci ildə qəbul edilən Gömrük Məcəlləsi Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin davamlı inkişafında, dünyaya integrasiyasında böyük rol oynayıb. Qısa zamanda ölkəmiz 140-dan çox dövlətlə iqtisadi əməkdaşlıq əlaqələri qurub. Azərbaycan bərabər tərəfdaş kimi iri layihələrdə iştirak edir, Dünya Gömrük Təşkilatının fəal üzvlərindəndir. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini qoruyan

formalaşmış gömrük sistemimiz var. Amma Azərbaycanın dünyada artan nüfuzu, ölkəmizin özünün iqtisadi maraqlarını qorumaq imkanlarının genişlənməsi və cərəyan edən proseslərin inkişafı Gömrük Məcəlləsinin yenilənməsi zərurətini yaradıb.

Yeni layihə barədə məlumat verən Dövlət Gömrük Komitəsinin sədri Aydın Əliyev deyib ki, ilk gömrük məəcəlləsinin qəbulundan sonra ölkədə bu sahədə xeyli iş görülüb. Onun sözlərinə görə, ölkəmiz Dünya Ticarət Təşkilatına üzv qəbul olunması ilə bağlı bir sıra qanunları, o cümlədən gömrük qanunvericiliyini təkmilləşdirməlidir: “2007-ci ildə Gömrük Xidmətinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı İnkişaf Proqramı qəbul olunub. Ölkəmiz gömrük sahəsində bir neçə konvensiyaya qoşulub. Bütün bunlar, eləcə də Azərbaycan-Avropa İttifaqı arasında fəaliyyət proqramına uyğun gömrük qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinə dair tədbirlər yeni məəcəllənin hazırlanması zərurətini yaradıb. Layihənin hazırlanması prosesində müxtəlif ölkələrdən tanınmış mütəxəssislər iştirak edib. Yeni məəcəllənin layihəsi 2 hissə, 22 fəsil və 358 maddədən ibarətdir. Onun sözlərinə görə, layihənin hazırlanmasında Azərbaycanın, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Kanada və Türkiyənin tanınmış ekspertləri iştirak ediblər. fevralın əvvəlində Milli Məclisin komitələrinin birgə iclasında sözügedən sənəd müzakirəyə çıxarılaçaq. Müzakirələr nəticəsində qərar verilərsə, Məcəllə yaz sessiyasına çıxarılaçaq”. Ölkənin iqtisadi inkişafının yeni sənədin qəbuluna ehtiyac yaratdığını deyən A.Əliyev bildirib ki, Azərbaycanla Avropa İttifaqı arasında imzalanmış Şərq Tərəfdaşlığına dair Fəaliyyət Planına görə yeni gömrük və iqtisadi qanunların qəbulu zəruridir.

Ümumiyyətlə ekspertlərin fikrinə görə, hazırda Azərbaycanda gömrük sahəsində tətbiq olunan idarəetmə sistemi dünyada qabaqcıllardan biridir və yeni məəcəllənin layihəsi Avropa İttifaqı və digər qabaqcıl ölkələrin qanunvericiliyindən fərqlənmir. Bu layihə qəbul olunandan sonra gömrük qanunvericiliyinin 70 faizinə yenidən baxılmalıdır. Məcəllə xarici ekspertlərin iştirakı ilə kifayət qədər yüksək səviyyədə hazırlanıb. Yeni Gömrük Məcəlləsinin qəbulu Azərbaycanın ÜTT-yə daxil olmaq üçün qəbul etdiyi öhdəliklərin yerinə yetrilməsi nöqtəyi-nəzərindən vacibdir. Bundan qabaqkı məəcəllə ilə müqayisədə hazırkı sənəd daha geniş formada və

beynəlxalq standartlar nəzərə alınmaqla tərtib edilib. Məcəllədə gömrük sistemində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi nəzərdə tutulur ki, bu da Azərbaycanla əməkdaşlıq etmək istəyən ölkələrə qısa müddət ərzində sənəd dövriyyəsinin sayını və sürətini artırmağa imkan verir. "2013-cü ilə qədər Azərbaycan qanunvericiliyi Avropa standartlarına uyğunlaşdırılmalı idi. Yeni Gömrük Məcəlləsi bu standartlara tam uyğunlaşdırılıb. Layihədə şikayətlərə baxılması normaları aydın göstərilib. Vətəndaşlar Dövlət Gömrük Komitəsinin yuxarı instansiyasına və ya məhkəməyə müraciət edə bilər. Şikayətçilərə imkan yaradılır ki, məsələni istədikləri formada mübahisələndirsinlər. Bu layihə gömrük orqanlarının daha şəffaf işləməsi üçün qanunvericilik bazası yaradır".

Yeni Gömrük Məcəlləsinin qəbulu gömrük sisteminin maddi-texniki bazasının daha da möhkəmləndirilməsinə, gömrük infrastrukturunun müasir tələblərə uyğun şəkildə qurulmasına, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artmasına, idxal-ixrac əməliyyatlarında müasir tarif və qeyri-tarif tənzimlənməsi tədbirlərinin daha geniş tətbiq olunmasına, Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvolma prosesinin sürətlənməsinə, gömrük sistemində avtomatlaşdırılmış idarəetmənin tam tətbiq edilməsinə, gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsinin səmərəliliyinin artırılmasına, gömrük tarif siyasətinin təkmilləşdirilməsinə və inkişaf etdirilməsinə, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsində gömrük sisteminin rolunun artırılmasına, gömrük işi sahəsində hüquqpozmalara qarşı mübarizənin gücləndirilməsinə, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında gömrük sisteminin rolunun artmasına, gömrük tənzimlənmə vasitələrinin beynəlxalq miqyasda qəbul edilən tənzimlənmə vasitələrinə uyğunlaşmasına, ticarət-iqtisadi münasibətlərdə idxal və ixrac əməliyyatlarının rəsmiləşdirilməsinin sadələşdirilməsinə əlverişli şərait yaradacaq.

Müasir dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının bugünkü vəziyyəti XİF sahəsində aşağıdakı proqramların işlənməsini zəruri edir:

1. İxrac potensialının inkişaf etdirilməsi, ixracın artımı və onun struktur tərkibinin optimallaşdırılması iqtisadi artımın əsas mənbələrindən və hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi səciyyələyə bilər. İxrac olunan məhsulların artım tempi, onun xüsusi çəkisinin artması yeni sosial problemlərin həllinə, iş qüvvəsinin istifadəsi və

yerli resurslardan intensiv istifadə üçün stimül yaradır. Aydındır ki, ölkənin ixrac etdiyi məhsul və xidmətlər hansı isə mücərrəd məkana deyil, konkret xarici ölkə bazarına yönəldilir. Deməli ənənəvi tərəfdaşı olan ölkələrdə baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklər ixracatçı ölkənin milli mənafeyinə birbaşa təsir göstərmək iqtidarında olacaqdır.

Azərbaycanın ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi proqramı ixracın mövcud sahə və coğrafi quruluşunun əsaslı dəyişdirilməsi şərti ilə mal və xidmətlərin ixracının həcmnin kəskin artırmağı nəzərdə tutmalıdır. İxracın sahə quruluşunun optimallaşdırılması, ixracda yüksək elm tutumlu məhsulların, aqrar-sənaye məhsullarının, xidmət sahələrinin xüsusi çəkisi daim yüksək olmalıdır. Hazırda ixracın strukturunda neft və neft məhsulları, pambıq, tütün, şərab və s. əsasən xammal üstünlük təşkil edir. Birinci növbədə xammal ixracını yarımfabrikat, hazır məhsul ixracına çevirmək üçün, yəni xarici bazarlara emal sənayesinin məhsulları və eyni zamanda rəqabətqabiliyyətli məhsullarla çıxmaq üçün əlverişli şərait təmin edilməli, bir sözlə ixrac stimullaşdırılmalıdır.

Ölkənin başlıca valyuta gəlir mənbəyi olan ixracın təşviq olunması siyasəti müasir dünya dövlətlərinin xarici iqtisadi siyasətinin aparıcı istiqamətlərindəndir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu siyasət xüsusən böyük əhəmiyyətə malikdir və ixrac yönü xarici ticarət siyasəti adlanır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə yeridilən iqtisadi siyasətin əsas məqsədi iqtisadi inkişafı sürətləndirmək və sürətli inkişafı təmin etməkdir. Müxtəlif ölkələrdə ixracın təşviq tədbirləri özünü müxtəlif şəkildə göstərir və əsasən aşağıdakı qruplara bölmək olar:

a) ixracata mükafat sistemi. Bu sistemin əsasını ixrac malı istehsal edən firmalar və ixracatçılara dövlət tərəfindən birbaşa maliyyə yardımları verilməsi təşkil edir;

b) ixracatda vergi güzəştləri. İxracat üçün istehsal olunan malların bəzilərinin istehsalında istehsal amili kimi idxalat malı istifadə olunur. İxracatçılar, qiymət baxımından dünya bazarında rəqabət apara bilmələri üçün bu ağır təsirlərdən azad olunurlar.;

v) ixracatçı firmalara mal satışında dövlət yardımı. Bu tədbirlər xarici bazarlar haqqında məlumat toplanılması, xaricdə sərgilərin təşkil olunması, ixracatçı kadrların

hazırlığı, məhsulun qablaşdırılmasının dövlət təşkilatları tərəfindən ucuz qiymətlərə təşkil olunması və s. kimi tədbirlər daxildir.

2. İdxalı əvəz edəcək istehsal sahələrinin təşkili modeli. Bu modelin zəruriliyi əsasən aşağıdakılarla şərtlənir:

- idxalda baş verən kəskin dəyişikliklər ümumi iqtisadi vəziyyətə mənfi təsir göstərir;
- idxalatın artımı milli istehsalın ixtisarına və ixracın azalmasına gətirib çıxarır;
- tarif məhdudlaşdırıcılarının tətbiqi investisiyaların ölkə daxilinə yönəltməklə milli iqtisadiyyatın simasını müəyyən edən sahələri xarici sahibkarlar tərəfindən ələ keçirilməsinə səbəb olur və s.

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən modelin sözü tam mənasında tətbiqi qeyri mümkündür. Ona görə də ölkənin xarici iqtisadi əlaqələri müqayisəli üstünlüklər prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Yəni mövcud resurslar, onlardan istifadə intensivliyi, istehsal xərclərinin səviyyəsi və məhsulların alternativ dəyəri öncə müəyyənləşdirilməli və yalnız bundan sonra müəyyən mal yaxud mal qrupu üzrə idxalatı əvəz edən istehsalat sahələri təşkil olunmalıdır.

XİF-in tənzimlənməsinin əsas məqsədi əhalinin iqtisadi təhlükəsizliyi, xüsusən ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması və iqtisadiyyatın səmərəli işləməsinə şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Ərzaq təhlükəsizliyi - dövlətin öz vətəndaşlarının ərzaq məhsullarına ehtiyaclarının heç bir kənar təsir olmadan müstəqil ödənməsi imkanlarının reallaşdırılması kimi şərtlənir. Ərzaq təhlükəsizliyi dövlətin ərzaq resurslarının ölkə əhalisinin tələbatına yetərli olmaması nəticəsində yaranır. Ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin yaranması cəmiyyətdə sosial gərginliyin baş verməsi üçün əsas amillərdəndir.

Dünya təcrübəsində o ölkənin ehtiyatı təhlükəsiz hesab edilir ki, ölkə əhalisinin illik istehlakının 17-20%-i həcmində taxıl ehtiyatı mövcud olsun. Başqa sözlə, taxıl resursu illik istehlakdan əlavə ölkə əhalisinin daha 2 ay müddətinə taxıla olan tələbatını təmin etmək imkanı versin. İqtisadi təcrübədə ərzaq təhlükəsizliyi iki aspektdən qiymətləndirilir: dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin sosial aspektləri; dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin iqtisadi aspektləri.

Dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin iqtisadi aspektləri əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının təmin edilməsi üçün mövcud daxili imkanların, o cümlədən ölkənin aqrar-sənaye potensialının səfərbər edilməsi imkanları ilə şərtlənir. Ərzaq təhlükəsizliyinin iqtisadi aspektləri dövlətin daxili bazarının xarici rəqabətin əlverişsiz təsirdən qorunmasına və yerli əmtəə istehsalçılarının stimullaşdırılmasına yönəldilmiş səmərəli və çevik iqtisadi siyasəti vasitəsilə təmin edilir. Bütün bu deyilənlər baxımından respublikanın subyektlərinin həyata keçirdikləri XİF-in inkişafı üçün strateji məqsədlərə nail olunmalıdır.

3.3 Azərbaycan Respublikasında gömrük-tarif siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra sərbəst olaraq beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində qoşulmuş və xarici iqtisadi əlaqələrini genişləndirmişdir. Dünya dövlətlərinin təcrübəsi sübut edir ki, beynəlxalq əmək bölgüsündə fəal iştirak etmək, integrasiya prosesinin genişləndiyi bir şəraitdə dünyanın inkişaf etmiş ölkələri ilə əlverişli xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması, respublikanın iqtisadi böhrandan çıxarılmasının, istehsalda quruluş dəyişikliyinə aparılmasının, səmərəli fəaliyyət göstərən daxili bazarın formalaşdırılmasının, bir sözlə milli iqtisadiyyatın dirçəldilməsinin mühüm amilidir. Deməli, indiki mərhələdə iqtisadi inkişaf modelini müstəqil olaraq seçən dövlət üçün xarici iqtisadi əlaqələr mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişaf strategiyasının prioritet istiqamətlərindən biri global geoiqtisadi məkanda baş verən yeni təzahür və tendensiyalara adekvət reaksiya kimi müasir dünya təsərrüfatı proseslərinə aktiv müdaxiləsi və qoşulmasıdır. 1990-cı illərdə dünya təsərrüfatının inkişafı bir sıra tendensiyalarla müəyyən olunmuşdur. Bunlara hər şeydən öncə itehsalda, nəqliyyatda, beynəlxalq kommunikasiya sfera və əlaqələrdə yeni texniki çevrilişləri meydana çıxarmış, ETT-nin davamlı inkişafı aiddir. Azərbaycanın müstəqillik qazanması ona beynəlxalq hüququn tamhüquqlu subyektı olması üçün şərait yaratdı. Keyfiyyətə yeni şərait

bütün fəaliyyət sahələrində ölkəmizin müstəqil siyasət yeritməsini şərtləndirərək, dünyanın demək olar ki, bütün ölkələri ilə bərabər hüquqlu əməkdaşlıq əsasında münasibətlər qurmağa sövq etdi. Bu zaman inkişaf etdirilməsi zəruri olan ən ümdə və vacib münasibətlərdən biri heç şübhəsiz ki iqtisadi münasibətlərdir.

Azərbaycanın digər ölkələrlə iqtisadi münasibətlərinin qurulmasında mühüm rol oynayan amillərdən biri ölkəmizin özünəməxsus geoiqtisadi mövqeyinin olmasıdır. Qeyd edək ki, geoiqtisadi və ya başqa sözlə iqtisadi-coğrafi mövqeyin əhəmiyyəti bir çox amillərdən, xüsusilə də dünyanın siyasi həyatında baş verən hadisələrdən, elmi-texniki tərəqqidən, qonşu ölkələr arasındakı münasibətlərdən asılı olaraq tez-tez dəyişir ki, bunu da respublikamızın timsalında açıq-aydın müşahidə etmək olar.

Azərbaycanın əlverişli iqtisadi mövqeyə malik olması ona Şərq- Qərb və Şimal-Cənub əlaqələrində xüsusi əhəmiyyət verilməsinə gətirib çıxarır. Azərbaycan coğrafi mövqeyindən dolayı, yəni ölkənin demək olar ki, Şərqlə Qərbin qovşağında yerləşdiyi üçün tarixən bütün mövcudluğu boyu ticarət dəhlizi rolunda çıxış etmişdir. Bu dəhliz isə hamının bildiyi kimi, Böyük İpək Yolu adlanıb. Amma 1990-cı illərdə dünyanın siyasi xəritəsində baş verən mühüm dəyişikliklər nəticəsində öz müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan geoiqtisadi mövqeyindən irəli gələn üstünlüklərini reallaşdırmaq üçün əməli işlər görməyə başladı. Böyük İpək Yolunun bərpası gündəliyə gəldi və bunun üçün xüsusi layihə – TRASEKA layihəsi hazırlandı. Azərbaycanın TRASEKA layihəsinin həyata keçirilməsindən əldə edəcəyi mənfəəti şərti olaraq bir neçə qrupa bölmək olar: sırf iqtisadi mənfəətlər (İpək Yolunun keçdiyi ölkələr üzrə mal və xidmətlər dövriyyəsinin artımı nəticəsində əldə olunacaq tranzit rüsumları, iştirakçı dövlətlər üçün nəqliyyat xərclərinin aşağı salınması nəticəsində ümumi yükdaşımaların həcmnin artması, nəqliyyat və kommunikasiya şəbəkəsinin əlaqəli şəkildə güclü inkişafı, infrastruktur sahələrin inkişafı və s.), sosial mənfəətlər (işsizlik probleminin qismən həlli, informasiya mübadiləsinin güclənməsi, elmi-texniki əlaqələrin güclənməsi və s.) və siyasi mənfəətlər (Azərbaycanın dünyanın iri ölkələrinin diqqət mərkəzində olması, Azərbaycan gerçəkliyinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında birbaşa fəaliyyət, layihənin çoxlu sayda ölkələri əməkdaşlığa cəlb

etməsi nəticəsində sağlam beynəlxalq iqlimin bərqərar olması və layihə iştirakçıları arasında mənafə birliyinə nail olunması, təhlükəsizliyin və siyasi sabitliyin təmin olunması və s.). Bu baxımdan, “Əsrin müqaviləsi” də daxil olmaqla dünyanın aparıcı şirkətləri ilə neft müqavilələrinin imzalanması, Xəzər neft ehtiyatlarının nəql edilməsi üçün “Bakı – Tbilisi -Ceyhan” boru kəməri xəttinin və Şahdəniz səmt qazının avropaya nəqlini nəzərdə tutan “Bakı – Tbilisi -Ərzurum” boru xəttinin tikintisi kimi meqa layihələrin həyata keçirilməsi, ölkə ərazisində makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi, “Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiya” və digər bu kimi sənədlərin qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, dünya iqtisadiyyatına, o cümlədən beynəlxalq nəqliyyat-rabitə-telekommunikasiya-iqtisadi əlaqələr şəbəkəsinə inteqrasiya istiqamətində həyata keçirilən məqsədyönlü və ardıcıl tədbirlər nəticəsində ölkə Avropa və Asiya, Şərq və Qərb, Şimal və Cənub arasında işgüzar mərkəz kimi körpü rolunu oynamağa başlamışdır.

Xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafını təmin edən əsas amillərdən biri ölkədə bu sahədəki mövcud və yeni formalaşdırılan normativ hüquqi aktların beynəlxalq hüquqi normalara uyğunluğunun təmin edilməsidir. Bu istiqamətdə son dövrlərdə bir çox işlər görülmüşdür. Məsələn, 1994-cü ildən başlayaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərmanlarına uyğun olaraq qiymətlərin, xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçirilmişdir ki, bu da ilkin qaydada həmin dövrdən etibarən ölkəyə xarici investisiyaların cəlb olunmasına, Azərbaycanla digər ölkələr arasında sərbəst mal mübadiləsinin həyata keçirilməsinə əlverişli şərait yaratmışdır. Ümumiyyətlə, son illərlə, xarici ölkələrlə ticarət-iqtisadi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinə əlverişli imkanlar yaradılması məsələsi mütəmadi olaraq dövlətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu proses lap əvvəldən bu gün də daxil olmaqla beynəlxalq maliyyə inistitutları – Beynəlxalq Valyuta Fondu, Ümumdünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Ümumdünya Gömrük Təşkilatı və digərləri ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində aparılır. Artıq 12 ildir ki, Azərbaycan Respublikası ÜTT-yə üzvolma prosesindədir və bu istiqamətdə zəruri işlər

görmüşdür. Belə ki, ÜTT-yə üzvolma prosesinin sürətləndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının ÜTT-yə üzv olmasına hazırlıq işləri üzrə Komissiyası və onun Katibliyi yaradılmışdır. Bu Komissiyanın 9 iclası keçirilmişdir. Bununla yanaşı, ÜTT Katibliyində Azərbaycan üzrə İşçi Qrupu fəaliyyət göstərir. Bu qrup çərçivəsində Azərbaycanın ticarət rejimi ilə bağlı çoxtərəfli danışıqlar aparılır. İşçi qrupuna 27 üzv ölkə daxildir. İndiyədək Qrupun 4 İclası keçirilmişdir. İkitərəfli danışıqlar da davam etdirilir. Belə ki, Azərbaycana idxal olunacaq mallara tətbiq ediləcək idxal rüsumlarına və eləcə də xidmətlərə dair ölkəmizin öz üzərinə götürəcəyi öhdəliklərə dair ilkin təkliflər artıq ÜTT üzvlərinə paylanmışdır. Bir sıra ölkələrlə, o cümlədən Amerika Birləşmiş Ştatları, Avropa İttifaqı, Yaponiya, Kanada, Cənubi Koreya ilə mal və xidmətlərə dair ikitərəfli danışıqlar aparılmışdır. Türkiyə ilə ikitərəfli danışıqlar artıq yekunlaşmış və ikitərəfli protokol imzalanmışdır. Gürcüstan və Moldova ilə ikitərəfli danışıqlar tamamlanmış və ikitərəfli protokolların imzalanması ilə bağlı ilkin razılıq əldə olunmuşdur.

Azərbaycan Hökuməti ÜTT-yə üzvolma prosesini əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirmək əzmindədir. Bu baxımdan olduqca vacib əhəmiyyət kəsb edən məqamlardan biri milli qanunvericiliyin ÜTT tələblərinə uyğunlaşdırılmasıdır. Bu məsələlər təkcə ÜTT – yə üzv qəbul olunması istiqamətində deyil, eyni zamanda Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsinin də zəruri hüquqi bazasını və mexanizmini formalaşdırmış olacaqdır. Bu məqsədlə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 2 avqust Sərəncamı ilə Qanunvericiliyin Təkmilləşdirilməsi Planı təsdiq olunmuşdur. Həmin Planı uyğun olaraq 40-a yaxın normativ sənədə əlavə və dəyişikliklərin edilməsi və yenilərinin hazırlanması nəzərdə tutulur. Həmin sənədlər demək olar xarici ticarətə birbaşa və dolaylı olaraq aid olan bütün sahələri əhatə edir və sənədin icraçı olan dövlət orqanlarının üzərinə konkret tapşırıqlar qoyur.

Dünyada baş verən mövcud qloballaşma prosesi şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatına inteqrasiyasında və Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlüyünə hazırlıq mərhələsində ölkənin iqtisadi maraqları və təhlükəsizliyi baxımından düzgün və səmərəli xarici iqtisadi - ticari siyasətinin formalaşdırılması və yürüdülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bildiyimiz

kimi, ölkənin iqtisadi inkişafında xarici amilin rolunun düzgün nəzərə alınmaması çox acınacaqlı neqativ nəticələrə gətirib çıxarır.

Bütövlükdə, bir sıra qanunvericilik aktlarının, normativ sənədlərin layihələri artıq hazırlanmış və daxili prosedurları keçmək mərhələsindədir. Respublikada aparılan iqtisadi islahatlardan Dövlət Gömrük Komitəsi də kənarda qalmamışdır, belə ki, Azərbaycan Respublikasında gömrük işinin qanunvericilik bazasının yaradılmasına başlanılmış və inkişaf etmiş ölkələrin bu sahədəki təcrübəsindən istifadə edilərək beynəlxalq standartlara cavab verən «Gömrük Tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi və digər normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılmasında «bir pəncərə» prinsipinin tətbiqi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 noyabr 2008-ci il tarixli Fərmanından sonra xarici ticarət əməliyyatlarında süni maneələr aradan qaldırılacaq, dövlət sərhədinin keçid məntəqələrinin buraxılış qabiliyyəti olduqca artmış olacaqdır. Bu Fərman son illər xarici ticarətlə bağlı dövlət tərəfindən atılmış ən ciddi addım kimi qəbul edilir.

Azərbaycanın təbii şəraiti və ehtiyatları da dünyanın iri ölkələri üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmizin ərazisi neft, qaz, dəmir filizi, xromit, molibden, alunit, mis, polimetallar, civə, barıt, kükürd kolçedanı, daş duz, dolomit, gips, əhəng daşı, mərmər, travertin, çınqıl, bentonit gili, sement xammalı, perlit, əqiq ehtiyatları ilə zəngindir. Məhz bu xammal ehtiyatları əsasında Azərbaycanda demək olar ki, sənayenin bütün sahələri – yanacaq-energetika kompleksi, maşınqayırma kompleksi, qara və əlvan metallurgiya, kimya və neyt-kimya sənayesi, tikinti materialları sənayesi və s. inkişaf etmişdir. Bundan başqa respublikamızın təbii şəraiti burada kənd təsərrüfatı və aqrar sənaye-kompleksinin inkişafı üçün də münbit şərait yaratmışdır. Lakin keçmiş SSRİ çərçivəsində bərqərar olmuş təsərrüfat əlaqələrinin dağılması Azərbaycan iqtisadiyyatına həddən artıq mənfi tə'sir göstərdi. Milli məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyinin aşağı olması səbəbindən onun Qərb bazarlarına çıxarıla bilinməməsi, ənənəvi bazarların itirilməsi və bununla yanaşı yeni bazarların

mənimsənilməməsi nəticəsində sənaye istehsalı sürətlə aşağı düşdü. 1995-ci ildən həyata keçirilən islahatlar nəticəsində ölkə iqtisadiyyatında bir sıra müsbət irəliləyişlərə nail olunmuşdur.

Bildiyimiz kimi Azərbaycan hökumətinin qarşısında duran əsas məqsədlərdən ən başlıcası xarici ticarətin strukturunda qeyri – neft məhsullarının payını ilbəil artırmaq və idxalı əvəzləyəcək ixrac sahələrinin inkişafını təmin etmək istiqamətində ciddi işlərin görülməsindən ibarətdir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatı hələ ki, hazır məhsul ixracında məhdud imkanlara malikdir. Demək olar ki, respublikanın sata bildiyi məhsullarının hamısı dünya bazırında kifayət qədərdir. Belə halda çevik marketinq taktikası, aşağı kontrakt qiymətləri, dünya standartlarına və yüksək keyfiyyətə malik olma kimi müəyyən şərtlər daxilində ayrı-ayrı məhsulların (maşınqayırma və yüngül sənaye, məişət texnikası məhsulları və s.) bazara çıxarılmasına stavka edilə bilər. İndiki vəziyyətdə hazır məhsul ixracının genişlənməsində əsas maneə sənayedə emal sahəsinin çox zəif olmasıdır. Beləki, hələ 1990-cı ildə maşınqayırma sahələrinin ixracının yalnız 12%-i dünya standartları səviyyəsində idi. İxracın kifayət qədər inkişaf etməməsinin səbəblərindən biri kapital yığıcı prosesinin xüsusiyyətidir. Əksər müəssisələr, o cümlədən xarici investisiyalı müəssisələr istehsal sahəsində deyil, əsasən vasitəçilik fəaliyyətinə üstünlük verirlər. Bu isə ilk növbədə onunla bağlıdır ki, bu sahələrdə kapital daha çox dınərlidir. Kifayət qədər ciddi səbəblərdən biri də respublika əhalisinin mühafizəkar mentalitetliyi. 70 illik kommunizm dövründə xüsusi sahibkarlıq təşəbbüskarlığı boğulmuş, indi onun bərpası üçün isə qüvvə və müəyyən vaxt tələb olunur.

Azərbaycanda ixracın formalaşması və inkişafı xarici ticarət tərəfdaşlarının dəyişdirilməsi ilə əlaqədar ciddi çətinliklərlə bağlıdır. Neft avadanlıqlarının ixracı əsasən hələ ki, qısamüddətli perspektivdə rəqabət üstünlüyünə malik olduğu MDB bazarlarına istiqamətlənəcək. Azərbaycan ixracının keçmiş SSRİ hüdudlarından kənara istiqamətlənməsi üçün ən azı aşağıdakı üç əsas şərtlərə görə müəyyən vaxt tələb olunur:

- Azərbaycanın sənaye strukturunun keçmiş SSRİ respublikalarından əhəmiyyətli dərəcədə asılılığı, onun ixracının bu ölkələrlə bağlılığının saxlanılması;

- əksər sənaye məhsullarının keyfiyyətinin beynəlxalq standartlardan çox aşağı olması;

- periferiya infrastrukturunun, ixracın maliyyələşdirilməsi sisteminin beynəlxalq marketing sfərasında biliklərin kifayət qədər olmaması.

Ixracın formalaşdırılması və inkişafı aşağıdakı strateji istiqamətlərdə aparılmalıdır:

- ixrac potensialının formalaşdırılması və inkişafı, bonus sisteminin (subsidiya və digər vasitələrlə hazır məhsul ixracının genişləndirilməsi) tətbiqi ilə ixrac strukturunun müntəzəm olaraq dəyişdirilməsi;

- xarici bazarlarda Azərbaycan müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi;

- texniki modernləşdirmə məqsədilə xarici birbaşa investisiyaların cəlb edilməsi;

- ixrac potensialının formalaşdırılması və inkişafının zəruriliyi ixrac strukturunda dəyişikliklər (xammal ixracından yarımfabrikatlara, sonra isə dünya bazarında rəqabətqabiliyyətli malların ixracına keçilməsi) edilməsini şərtləndirir;

- milli iqtisadiyyatın müqayisəli üstünlüklərinin stimullaşdırılması.

Bununla əlaqədar milli iqtisadiyyatın ixrac potensialının rəşional istifadəsi məqsədilə regional və sahə proqramlarının hazırlanması zərurəti meydana çıxır. Onun işlənməsi yalnız dövlət strukturları deyil, yerli sahibkarlar, xarici investorlar, texniki yardım çərçivəsində ekspertlərin, beynəlxalq təşkilatların iştirakı vacibdir. Dəqiq proqram və layihələrin mövcudluğu Azərbaycan bazarının xarici investorlar üçün cəlbedici olmasının əsas şərtlərindən biridir.

Ölkənin geosiyasi vəziyyəti nəzərə alınaraq, hərtərəfli iqtisadi və sosial inkişafın təmin olunması üçün Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq maliyyə institutları, iqtisadi təşkilatlar, regional birliklərlə əməkdaşlığı daha da genişləndiriləcək, bütövlükdə dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya prosesi sürətləndiriləcəkdir.

Milli iqtisadi maraqlardan irəli gələn şərtlər əsasında Azərbaycan Ümumdünya Ticarət Təşkilatının tam hüquqlu üzvü olacaqdır. Azərbaycanın Avropa məkanına

integrasiyasına xüsusi diqqət yetiriləcəkdir. Artıq Avropa İttifaqı ilə “Bir tərəfdən Avropa İttifaqı və onun üzvü olan dövlətlər və digər tərəfdən Azərbaycan Respublikası arasında Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi” imzalanmış, Azərbaycan Respublikası Avropa Qonşuluq Siyasətinə daxil edilmişdir. Ölkəmizin bu istiqamətdə söyləri gücləndiriləcək, bütün sahələrdə Avropa standartlarının tətbiq edilməsi üzrə məqsədyönlü tədbirlər görülcək.

Aparılan nəzəri və faktiki təhlilin nəticələrinə əsaslanaraq və konkret şəraitin tələblərini və dünya təcrübəsini nəzərə alaraq bu qənaətdə gəlirik ki, hazırda Azərbaycanda xarici iqtisadi fəaliyyətin hüquqi tənzimlənməsi sisteminin aşağıda göstərilən istiqamətlər üzrə təkmilləşdirilməsi məqsədəuyğun olardı:

- xarici iqtisadi fəaliyyətin milli tənzimlənmə sisteminin hüquqi-normativ bazasının beynəlxalq hüquq normaları və dünya praktikası, o cümlədən ÜTT-nin tələbləri əsasında tamamlanması və təkmilləşdirilməsi;

- tədiyə balansının tənzimlənməsi məqsədilə müvafiq tədbirlər görülməsi (ixrac və idxalı əvəz edən məhsul istehsalının stimullaşdırılması və s). İxrac və valyutaya nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi;

- ixrac potensialının inkişafı və ixracın stimullaşdırılması Dövlət Proqramının gömrük rüsumların əsk etdirir. Dövlətlərin gömrük siyasətində beynəlxalq ticarətdə olduğu kimi himayədarlıq və “azad ticarət” siyasəti-əsas götürülür. Hazırda dünyanın 100-dən çox ölkəsi gömrük tarifləri tətbiq edir. Dünya ölkələrinin inkişaf xüsusiyyətlərini və tətbiq etdikləri gömrük tarifbrini nəzərə alaraq onları aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin tarifləri; inkişaf etməkdə olan ölkələrin tarifləri.

Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə gömrük tarifləri vasitəsi ilə tənzimətmə qaydası ilk növbədə “Tariflər və ticarət üzrə Baş Saziş”-ə əsasında tənzim edilir. Hal-hazırda da bu saziş əsasında dövlətlər arasındakı ticarətdə müəyyən gömrük rüsumları tətbiq edirlir. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələr inkişaf etməkdə olan ölkələrdən idxal edilən əmtəə və xidmətlərə güzəştli rüsumlar tətbiq edirlər. Bu ilk növbədə BMT-nin xətti ilə (YUNKTAD) inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin inkişaf etməkdə olan, ölkələrlə idxal-ixrac əməliyyatlarında tətbiq etdikləri

gömrük rüsumlarına aiddir. Bundan başqa sənayecə inkişaf etmiş ölkələr sənayesinin bir sıra əmək tutumlu məhsullar istehsal edən sahələrinin məhsullarına yüksək gömrük rüsumları tətbiq edirlər. Bura ilk növbədə tekstil, dəri-ayaqqabı, elektrotexnika, maşınqayırma sənayesinin məhsulları, müəyyən maşın və avdanlıqlar aiddir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin tarifləri isə idxalın tənzim edilməsində əsas rol oynayır. Bu ölkələrin-gömrük tarifləri sənayecə inkişaf etmiş tarif bir qədər yüksəkdir.

Gömrük tarifləri inkişaf etməkdə olan ölkələrin dövlətlərinin mühüm gəlir mənbələrindən birini təşkil edir. Gömrük qadağanedici olmadıqda o, dövlətə cəlir gətirir və dövlətin mühüm gəlir mənbələrindən birini təşkil edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr ənənəvi olaraq beynəlxalq ticarətdə xammal istehsal və satışı ilə iştirak edirlər. Bu ölkələr ilk növbədə ixracat yönli xarici ticarət siyasəti yeritməklə yanaşı ixracat üçün məhsul istehsal edilməsini çoxaltmaq tədbirlərini həyata keçirirlər. Bu ölkələr də bir qayda olaraq tariflərə miqdar məhdudlaşdırmaları vasifəsi ilə yeni sənaye sahələri xarici rəqabətdən qorunur və inkişaf etdirilir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə ixracatı artırmaq məqsədi ilə dövlət tərəfindən birbaşa maliyyə yardımları, ixracatda vergi güzəştləri, ixracat üçün ucuz kreditlərin verilməsi, xarici bazarlarda əmtəələrin və xidmətlərin satışına dövlət yardımı edirlər.

İndiyədək Azərbaycan Respublikasının “Gömrük Məcəlləsi”nə və “Gömrük tarifi haqqında” Qanununa uyğun olaraq gömrük tarifləri mexanizminin daha da təkmilləşdirilməsi yolu ilə xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin artırılması, sahibkarlıq fəaliyyətinin ölkədə rəqabətə davamlı məhsulların istehsalının inkişafı üçün lazımi şəraitin yaradılması və daxili bazarın qorunması məqsədilə ixrac-idخال əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri, gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınan yığımların miqdarı haqqında AR Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə əlavə və dəyişikliklər qəbul edilmişdir. Bu əlavə və dəyişikliklərdə müəyyən edilib ki, Azərbaycan Respublikasının “Gömrük tarifi haqqında” Qanununa əsasən aşağıdakılar gömrük idxal rüsumuna cəlb olunmur:

- Beynəlxalq təşkilatların, xarici dövlətlərin hökumətlərinin, habelə dövlətlər-
arası və hökumətlərarası sazişlərə əsasən xarici hüquqi və fiziki şəxslərin ayırdıqları
əvəzsiz maliyyə və texniki yardımları, qrantlar, kreditlər və borclar, həmçinin bu
kreditlər və borclar hesabına həyata keçirilən layihələrdə Azərbaycan tərəfinin payı
hesabına idxal olunan mallar;

- təmənnasız paylanması üçün humanitar yardım kimi fiziki şəxslər tərəfindən
gətirilən mallar;

- fəvqəladə halların qarşısının alınması və bu halların nəticələrinin aradan
qaldırılması məqsədilə maddi-texniki təchizat sisteminin yaradılması, seysmik-
müşahidə məntəqələrinin və qəza-xilasetmə dəstələrinin yerləşdiriləciyi bazaların
təşkili və onların fəaliyyəti üçün AR-nın Fəvqəladə Hallar üzrə Dövlət Komissiya-
sının təsdiqedicisi sənədi əsasında idxal olunan xüsusi texniki vasitələr, avadanlıqlar,
cihazlar, alətlər, komplektləşdirici məmulatlar, ehtiyat hissələri, ləvazimatlar və
materiallar;

- Azərbaycan Respublikasına, o cümlədən onu təmsil edən hüquqi şəxslərə
neft-qaz ehtiyatlarının kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü, ixrac boru
kəmərləri haqqında və bu qəbildən olan digər sazişlərə uyğun olaraq verilməsi
nəzərdə tutulan əsas fondların, daşınar əmlakın və digər aktivlərin AR Dövlət Neft
Fonduna hər hansı şəkildə təqdim edilməsi üzrə əməliyyatlar və s.

Məlumdur ki, nomenklatura – elm, texnika, praktiki fəaliyyətin müəyyən
sahələrində işlədilən terminlər, adlar sistemidir. Əmtəə nomenklaturası – gömrük
orqanlarının vəzifəli şəxslərinin və bəyannaməçilərin öz professional fəaliyyəti
zamanı rastlaşdıqları malların adlarının məcmusudur.

Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən mallara tətbiq olunan gömrük
rüsüm dərəcələri 0-15% arasında dəyişir. Bəzi qruplar üzrə tətbiq olunan gömrük
rüsüm dərəcələrini nəzərdən keçirək. Bundan əlavə elə məhsullar da var ki, ölçü
vahidinə görə ABŞ dolları ilə hesablanır.

I Bölmədə diri heyvanlar, heyvan mənşəli məhsullar əks olunub. Bu bölməyə
daxil olan 1-ci qrupda safqanlı cins heyvanlar (atlar, ulaqlar, qatırlar, at qatırları, diri
iribuynuzlu heyvanlardan düyələr (iribuynuzlu heyvanın birinci balalamaya qədərki

dişiləri), diri donuzlar, diri qoyun və keçilər) diri halda 0.5%, ətlük və diri ev quşları, yəni *Gallus domesticus* növlü ev toyuqları, qazlar, hindtoyuqları, firəngtoyuqları isə 15% dərəcəsilə gömrük rüsumu tutulur. 5-ci qrupda boz ənbər, qunduz ifrazatları, sivetta və muskus, şpanka, öd, o cümlədən quru öd, əczaçılıqda istifadə edilən vəzilər və heyvan mənşəli digər maddələr, təzə soyudulmuş, dondurulmuş və ya qısa müddətli saxlanma üçün başqa üsulla emal olunmuş məhsullar, öküz sperması, embrionlar 0.5%, digərləri (başqa yerdə adı çəkilməyən və ya təsnif olunmayan heyvan mənşəli məhsullar) isə 15% dərəcə ilə gömrük rüsumu tutulur. 11-ci qrupda bərk və yumşaq buğdadan və pərincdən buğda unu, o cümlədən buğda-çovdar unu 0%, digər unlar, nişasta, inulin 15%, səməni qovrulmuş və qovrulmamış buğdadan un halında və digərlərindən un halında 0.5% gömrük rüsumu tutulur. 12-ci qrupda əkin üçün soya paxlalı bitkilər, Raps, günəbaxan və digər yağlı bitkilərin toxumları və meyvələri, əkin üçün toxumlar, meyvələr və sporlardan 0.5%, şəkər çuğunduru, şəkər qamışı, biyan köklərindən 15%, ətriyyat, əczaçılıq, insektisid, funqisid və analoji məqsədlər üçün istifadə edilən bitkilər və onların hissələrindən isə 3% gömrük rüsumu tutulur. 25-ci qrupda sonradan başqa məhsulların istehsalında istifadə edilməklə kimyəvi çevrilmələr üçün və denaturasiya olunmuş və ya sənaye məqsədləri üçün, insan üçün ərzaq məhsullarının və ya heyvanlar üçün yemlərin konservləşdirilməsi və ya hazırlanmasından başqa məqsədlər üçün istifadə olunan duz, bütün növlərdən olan kükürd (sublimasiya edilmiş, çökdürülmüş və ya kolloid kükürddən başqa), təbii qrafit, bütün növlərdən olan təbii qum (rənglənmiş və ya rənglənməmiş, metal tərkibli qumlardan başqa), kvars (təbii qumlardan başqa), kaolin və digər kaolin gilləri, təbii kalsium fosfatları, təbii alüminium-kalsium fosfatları və fosfatlı tabaşir 0.5%, təbii barium sulfatı, təbii barium karbonatı, silisiumlu infuzorlu torpaqlar və analoji silisiumlu torpaqlar, pemza, sumbata, təbii korund, təbii qranit və digər təbii abraziv materiallar, maqnezium oksidi, yandırılmış maqnezium, başqa yerdə adları çəkilməyən və ya təsnif olunmayan mineral maddələr 3%, rəngsizləşdirici, şamot, dinas torpaqlar, sönmüş, hidravlik əhəng, təbii natrium boratları və onların konsentratları 10%, qida üçün yararlı duzlar, gips, anhidrid, suvaq, portlandsement, giltorpaqlı, şlaklı, superfosfat sementi və analoji hidravlik sementlər, asbest, slyuda o

cümlədən layları qoparılan slyuda, slyuda tullantıları, təbii steatit kobud doğranmış və ya doğranmamış, mişarlanmış və ya mişarlanmamış, başqa üsulla bloklara və ya düzbucaqlı formalı plitələrə ayrılmış, talk isə 15% gömrük rüsumu ilə tutulur. 27-ci qrupda antrasit, liqnit, torf, daş kömürdən, liqnitdən və ya torfdan alınmış koks və yarımkoks, aqlomerasiya edilmiş və ya edilməmiş, retort kömürü, daş kömür qazı, sulu, generator qazı və oxşar qazlar (neft qazlarından və digər qazşəkilli karbohidrogenlərdən başqa), yüngül destilyatlar və məhsullar, elektrik izolyasiya yağları 0.5%, daş kömür, liqnit, torf qatranları və digər mineral qatranlar, susuzlaşdırılmış və ya susuzlaşdırılmamış və ya qismən destillə edilmiş və ya edilməmiş məhsullar (reduksiya olunmuş qatranlar daxil olmaqla), daş kömür qatranının yüksək temperaturlu destilləsinin yağı və digər məhsulları, aromatik tərkib hissələri kütləsinin qeyri-aromatik hissələrdən artıq olduğu analoji məhsullar, daş kömür qatranından və ya digər mineral qatranlardan alınan pek və pek koksu 3%, orta və ağır destilyatlar, neft qazları və digər qazaoxşar karbohidrogenlər, propan, butan, etilen, propilen, butilen, butadien, neft vazelini, parafin, mikrokristallik neft mumu, parafin qazı, liqnit mumu, torf mumu, digər mineral mumlar və sintez və ya başqa proseslər nəticəsində alınmış analoji məhsullar, neft koksu, neft bitumu, neftin emalından qalan, o cümlədən bitumlu minerallardan alınmış digər qalıqlar, təbii bitum və asfalt, bitumlu şistlər və ya şist yağları və bitumlu qumlar, asfaltitlər və asfalt suxurları isə 15% gömrük rüsumu ilə hesablanır.

29-cu qrupda izopren, tsiklik karbohidrogenlər, karbohidrogenlərin halogenli törəmələri, halogenli və ya halogenli sulfo, nitro, nitroza karbohidrogen törəmələri, atsiklik spirtlər və onların halogenli, sulfo, nitro və nitroza törəmələri, tsiklik spirtlər və onların halogenli, sulfo, nitro və nitroza törəmələri, fenollar, fenolspirtlər, fenolların və fenolspirtlərin halogenli, sulfo, nitro və nitroza törəmələri, sadə efirlər, efirospirt, efirofenol, efirospirt fenollar, sadə efirlərin və ketonların peroksidləri və onların halogenli, sulfo, nitro və nitroza törəmələri, tərkibində üçüzvlü həlqə olan epoksidlər, epoksispirtlər, epoksifenollar və epoksiefirlər və onların halogenli, sulfo, nitro və nitroza törəmələri, funksional aldehid qrupu olan birləşmələr, keton və xiron funksional qrupları olan birləşmələr, karbon turşuları və

onların anhidridləri, halogen anhidridləri, peroksidləri, peroksiturşular və onların halogenli, sulfo, nitro və nitroza törəmələri, azottərkibli funksional qrupu olan birləşmələr, üzvi - qeyri-üzvi birləşmələr, heterotsiklik birləşmələr, nuklein turşuları və onların duzları, sulfonamidləri, provitaminlər, vitaminlər və hormonlar, bitki mənşəli təbii və sintezləşdirilmiş qlikozidlər və alkaloidlər, onların duzları, sadə və mürəkkəb efirləri, digər törəmələri, digər üzvi birləşmələrdən 0.5% gömrük rüsumu tutulur.

37-ci qrupda fotoplastinkalar və yastı plyonkalar, həssas, ekspozisiya verilməmiş, hər hansı materialdan (kağız, karton və tekstildən başqa), ani fotoqrafiya üçün yastı plyonkalar, həssas, ekspozisiya verilməmiş, bağlamada və ya bağlamalarsız foto və kino malları, fotokağız, karton və tekstil materialları, həssas, ekspozisiya verilməmiş, kinoplyonka, ekspozisiya verilmiş və aşkarlanmış, fotoximikatlər (laklardan, yapışqanlardan, yapışdırıcılardan və analoji maddələrdən başqa), fotoqrafiyada istifadə edilən qarışdırılmamış maddələrdən (ölçülüb bükülmüş və ya istifadəyə hazır şəkildə pərakəndə satış üçün qablaşdırılmış) 15% gömrük rüsumu tutulur.

38-ci qrupda süni qrafit, kolloid və yarıkolloid qrafit, qrafit və karbonun digər formaları əsasında alınmış pastalar, briketlər, plastin yaxud digər yarımfabrikatlar şəklində olan məhsullar, aktivləşdirilmiş kömür, aktivləşdirilmiş təbii mineral maddələr, heyvan kömürü (işlənmiş heyvan kömürü daxil olmaqla), tallovo yağı (saflaşdırılmış və ya saflaşdırılmamış), ağac sellülozasının hazırlanması zamanı qalan torta, qatılaşdırılmış və ya qatılaşdırılmamış, şəkərsizləşdirilmiş və ya şəkərsizləşdirilməmiş, yaxud kimyəvi emal edilmiş və ya emal edilməmiş, liqnin sulfanatları daxil olmaqla, insektisidlər, rodentisidlər, funqisidlər, herbisidlər, bitkilərin boyartımına qarşı və boyartımını tənzimləyən vasitələr, dezinfeksiyaedici və onlara analoji vasitələr, pərakəndə satış üçün qablaşdırılmış yaxud preparatlar və məmulatlar kimi təqdim edilmiş (məs; kükürdlə emal edilmiş lentlər, fitillər, şamlar, milçəklərə qarşı yapışqanlı kağız) 0.5%, bəzək vurma vasitələri, boyanmanı sürətləndirən və ya boyaları fiksasiya edən vasitələr və ayrı yerdə adları çəkilməyən, tekstil, kağız, dəri sənayesində tətbiq edilən digər maddələr və hazır preparatlar,

metal səthləri aşındırma preparatları, bərk lehimlə lehimləmə üçün və qaynaq üçün digər köməkçi flüslər və preparatlar, yumşaq və bərk lehimlə lehimləmə üçün və qaynaq üçün metallar və digər materiallardan ibarət olan tozlar və pastalar, qaynaq elektrodları və ya çubuqları üçün mil və ya örtük kimi istifadə edilən preparatlar, antidetonatorlar, antioksidləşdiricilər, qatran əmələ gəlməyə qarşı inhibitorlar, qatılaşdırıcılar, korroziyaya qarşı vasitələr, neft məhsullarına (benzin daxil olmaqla) və neft məhsullarının istifadə edildiyi məqsədlərə görə istifadə edilən mayelərə qatılan digər hazır aşqarlar, hazır kauçuk vulkanizasiyası sürətləndiriciləri, ayrı yerdə adı çəkilməyən, kauçuk və plastmas üçün plastifikasiyaedici birləşmələr, kauçuk və plastmas üçün antioksidləşdirici tərkiblər və digər sabitləşdiricilər, odsöndürənlər üçün tərkiblər və yüklər, odsöndürən qumbaralar üçün yüklər 3%, terpentin, ağac və ya sulfatlı skipidar və iynəyarpaqlı ağaclardan distillə və ya başqa emal yolu ilə alınan digər terpentin yağı, təmizlənməmiş dipenten, sulfitli skipidar və digər təmizlənməmiş parasimol, tərkibində əsas komponent kimi alfa-terpineol olan şam yağı, kanifol və qatran turşuları və onların törəmələri, konifol yağları və konifol spirti, təkrar əridilmiş qatranlar, ağac zifti, ağac ziftindən alınmış yağlar, metil spirti, bitki peki, qatran turşuları, odadavamlı sementlər, inşaat məhlulları, betonlar və analogi tərkiblər, qarışdırılmış alkilbenzollar və alkilnaftalinlər, elektronikada istifadə üçün nəzərdə tutulan aşqarlanmış kimyəvi elementlər, disklər, elektronikada istifadə üçün nəzərdə tutulmuş mürəkkəb kimyəvi birləşmələr, antifrizlərvə donmaya qarşı hazır mayelər, hazır laborator və diagnostik reagentləri, sənayedə işlənən monokarbonlu yağ turşuları, saflaşdırmadan sonrakı turşu yağları, sənayedə işlənən yağ spirtləri, tökmə formaların və qalıbların istehsalında istifadə edilən hazır boyayıcı maddələr, ayrı yerdə adı çəkilməyən və ya təsnif olunmayan kimya sənayesində və onunla bağlı sənaye sahələrində istehsal olunan kimyəvi məhsulların qalıqları isə 15% gömrük rüsumuna cəlb olunur.

39-cu qrupda plastik kütlələrin (plastmas) ilkin formaları (xətti polietilen, epoksid qatranları, neft, kumaron, inden və ya kumaroninden qatranları və politerpenlər, karboksimetilsellüloza və onun duzlarından başqa), plastik kütlənin tullantıları, qırıntıları və skrapından 0.5%, plastik materiallardan en kəsiyi 1 mm-dən

çox olan monosap, çubuqcuqlar, millər və profillərdən (səthi işlənmiş və ya işlənmemiş, lakin başqa cür emal olunmamış) 10%, polimer materiallardan digər plitələr, təbəqələr, plyonkalar, zolaqlar və ya lentlərdən (məsaməli olmayan və armaturlaşdırılmamış, laylı olmayan, altlıqsız və ya analoji üsulla digər materiallarla birləşdirilməmiş) 15% gömrük rüsumu tutulur.

51-ci qrupda heyvan tükü (zərif və ya qaba, kardo və daraqla daranmaya məruz qalmamış), digər yunun və ya zərif heyvan tükü tullantıları, pərakəndə satış üçün qablaşdırılmamış zərif heyvan tükündən (dəzgahla ayrilmiş və ya daranmış) iplik 0.5%, yolunmuş xam mal (yundan və ya zərif və ya qaba heyvan tükündən), kardo daranmaya (atılmaya) məruz qalmamış, daranmış, doğranmış yun 3%, qırxılmış, yuyulmuş, karbonlaşdırılmamış yun, yundan və ya zərif heyvan tükündən pərakəndə satış üçün iplik, qaba heyvan tükündən və ya at tükündən iplik, aparatda ayrilmiş yun ipliyyindən və ya aparatda ayrilmiş zərif heyvan tükündən parçalar, daraqlı əyirmədən alınan yun iplikdən və ya zərif heyvan tükü ipliyyindən hazırlanmış parçalar 15% gömrük rüsumuna cəlb olunur.

54-cü qrupda kimyəvi saplardan hazırlanmış tikiş sapları pərakəndə satış üçün qablaşdırılmamış 0.5%, pərakəndə satış üçün qablaşdırılmış 15%, pərakəndə satış üçün qablaşdırılmamış, sintetik monosaplar daxil olmaqla, xətti sıxlığı 67 dteksdən az sintetik kompleks saplar (tikiş saplarından başqa) 15%, kompleks süni saplar (tikiş saplarından başqa), pərakəndə satış üçün qablaşdırılmamış, xətti sıxlığı 67 dteksdən az süni monosaplar daxil olmaqla, xətti sıxlığı 67 dteks və ya ondan artıq və en kəsiyinin ölçüsü 1 mm-dən çox olmayan sintetik monosaplar, sintetik tekstil materiallardan hazırlanan, eni 5 mm-dən artıq olmayan lentlər və analoji saplar (məsələn, süni küləş) 1%, kimyəvi kompleks saplar (tikiş saplarından başqa) pərakəndə satış üçün qablaşdırılmış, sintetik kompleks saplardan parçalar, süni kompleks saplardan parçalar 15% gömrük rüsumu ilə tutulur.

85-ci qrupda elektrik mühərrikləri və generatorları mülki aviasiya üçün (digərləri 10%), elektrogenator qurğuları və fırlanan elektrik dəyişdiriciləri mülki aviasiya üçün (digərləri 10%), elektrik transformatorları, statik elektrik dəyişdiriciləri (məs; düzləndiricilər), induktivlik makaraları və drossellər mülki aviasiya üçün

(digərləri 5%), elektromaqnitlər, sabit maqnitlər və maqnitləşmədən sonra sabit maqnitə çevrilmək üçün nəzərdə tutulmuş məmulatlar, elektromaqnitli və sabit maqnitli sıxac patronlar, tutğaclar və analogi fiksasiyaedici qurğular, elektromaqnit yapışmalar, muftalar və tormozlar, elektromaqnit qaldırıcı başlıqlar, daxiliyanma mühərriklərinin qığılcımla və ya yanacaq qarışığının sıxılması ilə alısdırılması və işə salınması üçün elektrik avadanlıqları, generatorlar və bu kimi mühərriklərlə birlikdə istifadə olunan cərəyankəsicilər mülki aviasiya üçün (digərləri 15%), sənaye və laboratoriya peç və kameraları (induksiya hadisəsi və ya dielektrik itkisi əsasında işləyənlər daxil olmaqla), induksiya hadisəsi və ya dielektrik itkisi üsulu ilə materialların termik emalı üçün sənaye və laboratoriya avadanlıqları, mülki aviasiya üçün radiotelefon, radioteleqraf, radionaviqasiya qəbulediciləri, dəmiryolu və tramvay xətləri üçün avadanlıq 0.5%, ilkin elementlərin, ilkin batareya və elektrik akkumulyatorların tullantı və qırıntıları, işlənib sıradan çıxmış ilkin batareyalar və elektrik akkumulyatorları, lüğət və ya tərcüməçi funksiyalı elektrik maşınları, signal generatorları, elektrik mühafizə generatorları, FLEŞ elektrik silinmə ilə yenidən proqramlaşdırıla bilən daimi yaddaş qurğuları, mikroprosessorlar, ilkin elementlər və ilkin batareyalar statik dəyişdiricilər, boşalan lampalar və ya borucuqlar üçün ballast elementləri 5%, gücü 37.5 Vt-dan çox olmayan mühərriklər, elektrik mühərrikləri ilə təchiz edilmiş məişət elektromexaniki maşınlar, elektrik üzqırخانları, saçqırخان maşınlar və tüklərin təmizlənməsi üçün elektrik mühərrikli cihazlar, velosipedlərdə və ya mühərrikli nəqliyyat vasitələrində istifadə olunan elektrik işıqlandırıcı və ya siqnalizasiya avadanlıqları, şüşətemizləyicilər, buzlanma və tərləmə əleyhinə cihazlar, öz enerji mənbəyi ilə işləyən portativ elektrik fənərləri, elektrik lazer və ya digər işıq və ya foton, ultrasəs, elektron-şüa, maqnit-impulsiv və ya aşağıtemperaturlu, yuxarıtemperaturlu plazma qövs lehimləmə və ya qaynaq və ya kəsmə əməliyyatının yerinə yetirilməsindən asılı olmayaraq qaynaq üçün maşın və aparatlar, metal və ya metal-keramikanın isti tozlandırılması üçün elektrik maşın və aparatlar, inersiyasız və ya akkumulyasiyaedici elektrik su qızdırıcıları, batırılma elektrik qızdırıcı cihazlar, mühitin və torpağın isidilməsi üçün elektrik avadanlıqları, saçlara qulluq üçün elektrotermik cihazlar (məs; saç quruducuları, biqudi, isti burma üçün maqqaşlar) və

əl quruducuları, elektrik ütüləri, digər məişət elektrik cihazları, elektrik qızdırıcı müqavimətlər, telefon aparatları, videofonlar, faks-meyl aparatları və teleprinterlər, mikrofonlar və onlar üçün altlıqlar, korpusda quraşdırılmış və ya quraşdırılmamış reproduktorlar, baş telefonları, qulaqlıqlar, elektrik səs tezliyi gücləndiriciləri, elektrik səs gücləndirici dəstlər, deklər, qrammofon valalarının səsləndiriciləri, kasset pleyerləri və səsyazma qurğuları olmayan digər səsləndirici aparatlar, maqnitofonlar və digər səsyazma aparatları, videoyazı və ya videocanlandırıcı aparatlar (videotyunerlə birlikdə və ya onsuz), səs yazılışı və ya başqa şəkildə analoji yazılar üçün yazılmamış hazır daşıyıcılar, radiotelefon, radioteleqraf əlaqəsi və ya radio yayım üçün qəbuledici aparatlar, televiziya rabitəsi üçün qəbuledici aparatlar, videomonitor və videoproektorlar, çap olunmuş sxemlər, elektrik dövrlərinin və ya 1000 V-dan çox gərginlikli elektrik dövrlərinin kommutasiya və ya qorunması və ya elektrik dövrlərinə qoşulması üçün elektrik aparatları, elektrik közərmə və ya qazlaboşalan lampaları, germetik, işıq istiqamətlənmiş lampalar daxil olmaqla, eləcə də ultrabənövşəyi və infraqırmızı lampalar, qövs lampaları 15 % gömrük rüsumu tətbiq olunur.

Beləliklə, dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyəti tənzimləmə istiqamətlərinin əsas hissəsi daxili bazarın xarici rəqabətin arzuolunmaz təsirindən mühafizəsinə yönəldiyindən bu vəzifələr əsasən xarici iqtisadi fəaliyyətin tarif tənzimlənməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Tarif tənzimlənməsi xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin həm ənənəvi, eyni zamanda aktiv istifadə edilən vasitələrindən hesab edilir. Tarif tənzimlənməsi mallara idxal və ixrac rüsum dərəcələrinin müəyyən edilməsi yolu ilə həyata keçirilir və dövlət həmin rüsum dərəcələrini qaldıraraq-endirməklə xarici iqtisadi fəaliyyəti, bir sözlə xarici ticarəti tənzimləyir. Tarif tənzimlənməsi milli iqtisadi təhlükəsizliyin müdafiəsini, ictimai qaydaların, insanların həyat və sağlamlığının, cəmiyyətin əxlaqi və mənəvi dəyərlərinin qorunmasını, həmçinin ölkənin gömrük sərhədlərindən malların keçirilməsi zamanı gömrük ödənişləri alınması yolu ilə dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin bir qismini təmin edir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dissertasiya işi çərçivəsində aparılan araşdırmalardan əldə olunmuş nəticələri və irəli sürülən təklif və tövsiyələri ümumiləşdirərək aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

Azərbaycan dövləti müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra özünün müstəqil gömrük siyasətini yeridir, gömrük işinin təşkili Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Gömrük Məcəlləsi və müvafiq qanunvericilik aktlarına əsaslanır. Azərbaycan dövlətinin gömrük siyasəti onun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xidmət edir. Respublikanın gömrük siyasəti, onun həyata keçirilməsi üçün başlıca zəmin olan gömrük fəaliyyətinə arxalanır. Gömrük siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsi müəkkəb proses olub, hakimiyyətin hər üç qanadının, yəni qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətinin, həcminin bu işdə maraqlı olan sahibkarlar dairələrinin bilavasitə iştirakı ilə reallaşır.

Gömrük siyasətinin başlıca vəzifəsi - Azərbaycan Respublikasının iqtisadi maraqlarının və səlahiyyət çərçivəsində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi, qaçaqmalçılıq, gömrük qaydalarının və vergi qanunvericiliyinin pozulması hallarına qarşı mübarizə və s. təşkil edir. Eyni zamanda gömrük siyasəti ölkə iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənmə sisteminin əsas tərkib hissələrindən biridir. Gömrük siyasətinin məqsədi və təyinatı - Azərbaycan Respublikasının strateji milli dövlət mənafeələrinin təmin edilməsindən, milli iqtisadiyyatın sosial iqtisadi səmərəliliyini və rəqabətə davamlılığını stimullaşdırmaqdan, ölkənin milli təhlükəsizliyinin lazımi səviyyədə saxlamaqdan, xarici iqtisadi fəaliyyət sahələri üçün əlverişli şəraitin təmin edilməsindən ibarətdir.

Xarici ticarətin və xarici-iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin klassik vasitəsi gömrük-tarif tənzimlənməsidir. Gömrük-tarif tənzimlənməsi ayrı-ayrı sahələrin xarici rəqabətdən qorunmasına və xarici firmaların üstünlüyünün neytrallaşdırılmasına yönəldilmiş xarici ticarət siyasətinin baş alətidir. Gömrük-tarif tənzimlənməsinin əsas aləti gömrük tarifləridir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük – tarif tənzimlənməsinin hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi mövzusu hər şeydən əvvəl Azərbaycan Respublikasında keçid

iqtisadiyyatı şəraitində xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük-tarif tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi və onun elmi tədqiqat predmeti kimi mühüm nəzəri metodoloji və praktiki əhəmiyyət kəsb etməsidir. Hazırda Azərbaycan Respublikası qarşısında dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmaq, dünya bazarına çıxmaq və onun perspektivdə fəal subyektinə və iştirakçısına çevrilmək, müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin imkanlarından daha geniş istifadə etmək kimi mühüm vəzifə durur.

Ölkəmizdə xarici ticarətin gömrük-tarif və qeyri-tarif tənzimlənməsi metodlarının beynəlxalq qaydalara uyğun, eləcə də milli iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətini və inkişaf perspektivini nəzərə almaqla optimal variantın müəyyənləşdiriləcək tətbiqi zərurəti ortaya çıxır. Azərbaycanın bu problemlərin həllində çox böyük üstünlüyü onun iqtisadiyyatının aparıcı həlqəsi olan neft sektorunun sürətli inkişafının tam təmin olunmasıdır. İndi həmin həlqənin köməyi ilə digər sahələri, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı, neft maşınqayırması, neft kimya sənayesi, dəqiq cihazqayırmanın müəyyən istiqamətlərini yüngül sənayeni yenidən təşkil etmək və hələlik daxili bazara rəqabət qabiliyyətli mal çıxarmaqla idxalın əsasən avadanlıq, xammal və ənənəvi olmayan hazır mallara yönəldilməsi prosesi gedir və onun maksimum sürətləndirilməsi son dərəcədə vacibdir. Ölkəmizdə gömrük tarif tənzimlənməsinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikası üzrə idxalın əmtəə strukturunu səmərəliləşdirmək;
- Azərbaycan Respublikası ərazisində malların gətirilməsi və çıxarılmasının, valyuta gəlirlərinin və xərclərinin əlverişli nisbətini təmin etmək;
- valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilməsi və bu ərazidən çıxarılması üzərində səmərəli nəzarət etmək;
- Azərbaycan Respublikasında malların istehsal və istehlak strukturunda mütərəqqi dəyişikliklər üçün şərait yaratmaq;
- ölkə iqtisadiyyatını xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorumaq;
- Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat ilə səmərəli inteqrasiyasına şərait yaratmaq.

Azərbaycan Respublikasının subyektlərinin həyata keçirdikləri XİF-in inkişafı üçün aşağıdakı strateji məqsədlərə nail olunmalıdır:

- ixrac potensialını inkişaf etdirmək, ixracın strukturunu yaxşılaşdırmaq;
- dünya bazarına çıxarılan malların rəqabət qabiliyyətini artırmaq;
- geniş təkrar istehsalın texnoloji modernləşdirilməsi üçün xarici investisiyalar cəlb etmək;
- Azərbaycanı xammal ixracatçısı yönümlü ölkədən hazır məhsul ixracatçısına çevirmək;
- Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək.

Gömrük orqanlarının son illər ərzində əldə etdiyi nailiyyətləri yüksək qiymətləndirməklə yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, gömrük orqanları diqqəti işdə olan nöqsanlara, xüsusən qaçaqmalçılıq hallarına qarşı mübarizəni gücləndirməyə, vergidən yayınma hallarının qarşısını qətiyyətlə almağa, gömrük xidməti mədəniyyətinin yüksəldilməsinə və gömrük proseduralarının sadələşdirilməsinə yönəlmiş siyasətin dolğunlaşdırılmalıdır. O, idxal-ixrac əməliyyatları üzrə dövlət büdcəsinə cəlb olunan gömrük vergi rüsumları həmçinin artırılması üçün mövcud ehtiyat mənbələrindən səmərəli və dolğun istifadə etməyin zəruri olduğunu ön plana çəkməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük orqanları qarşısında duran mühüm problemlərdən biri də yüksək səviyyəli gömrük xidmətinin yaradılmasıdır. Gömrük işçilərinin əksəriyyəti cürbəcür ixtisaslar alıbdir. Amma sırf gömrük ixtisası üzrə təhsil alan adamlar çox azdır. Ona görə də, gömrük işçiləri işləyə-işləyə gərək gömrük elminin və biliklərinin mənimsənilməsi sahəsində özlərini təhsilləndirməli və təkmilləşdirməlidirlər. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi yolunda ilk addım kimi Dövlət Gömrük Komitəsinin tədris mərkəzinin yaradılması ilə gömrük əməkdaşlarının ilkin hazırlıq və ixtisasartırma məsələləri müəyyən mə'nada öz həllini tapmışdır.

Keçid iqtisadiyyatlı bir ölkə olduğumuz üçün bu çətinliklərin olması labüddür. Bunula belə aparılan bir sıra tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda gömrük sisteminin bir vəhdət halında inkişaf etməsi özünü yaxın gələcəkdə göstərəcəkdir. Sonda aşağıdakı praktiki əhəmiyyətə malik təklifləri vermək mümkündür:

1. Bu gün Azərbaycanın gömrük siyasətində gömrüyün əsas vəzifələri büdcə gəlirlərindən yaranmasında bilavasitə iştirak etmək, milli iqtisadiyyatı xarici rəqabətin hər cür mənfi təsirindən qorumaq olmalıdır ki, bu istiqamətdə də işlərin səmərəli təşkili hələ də məyyən çətinliklərlə üzləşir ki, buüzdən də ciddi tədbirlərə ehtiyac qalmaqdadır. Bunun üçün mövcud hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və onun işlək mexanizmini təmin edilməsi dövlət qarşısında aktual bir məsələ kimi qalmaqdadır.

2. Daxili bazarın qorunması tədbirləri gömrük siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi davam etdirilməlidir, dünyada baş verən mövcud qloballaşma prosesi şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatına integrasiyasında və Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlüyünə hazırlıq mərhələsində ölkənin iqtisadi maraqları və təhlükəsizliyi baxımından səmərəli gömrük siyasəti formalaşdırılması və yürüdülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

3. Yerli istehsalçıların maraqları və istehsal olunan məhsulların rəqabətqabiliyyətinin artırılması nəzərə alınmaqla gömrük rüsumlarının dərəcələrinin çevik tənzimlənməsi davam etdirilməlidir.

4. Gömrük – tarif tənzimlənməsi sferasında son illər aparılan önəmli islahatlara baxmayaraq bu sferanın fəaliyyətinin daim səmərəliləşdirilməsi istiqamətində və milli maraqlara cavab verən səviyyədə ölkənin dünya təsərrüfatı əlaqələrinə səmərəli integrasiyasını təmin etməsi istiqamətində hüquqi islahatlarının və tənzimlənməsinin hüquqi mexanizminin təkmilləşdirilməsi sahəsində işlər davam etdirilməlidir.

5. Gömrük xidmətinin təkmilləşdirilməsi, gömrük işi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi, gömrük rəsmiləşdirilməsi prosedurlarının daha da sadələşdirilməsi, qaçaqmalçılıq və gömrük qaydalarının pozulması ilə mübarizənin səmərəliliyinin artırılması, gömrük brokeri institutlarının yaradılması istiqamətlərində tədbirlər gxləndirilməlidir.

6. Bütün hallarda malların idxalı zamanı gömrük siyasətinin ən vacib istiqamətlərindən biri xammal və investisiya yönümlü mallara daha əlverişli şəraitin yaradılması və idxal mallarının milli istehsalçılara mənfi təsirinin azaldılması olmalıdır. Gömrük tənzimlənməsi zamanı ölkə iqtisadiyyatının investisiya mallarına artan tələbatı da nəzərə alınmalıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev Ş.H., Bayramov Ə.İ., Beynəlxalq iqtisadiyyat, Bakı, 2000
2. Bayramov Ə. Ə. Regional iqtisadi inteqrasiya, Bakı, 1997
3. Abdullayev S.H., Feyzullayev C.Ə. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət sahəsində qanunvericiliyinin təhlili, Bakı, 2006
4. Heydərov K. F., Həsənov C. Q. Azərbaycanın gömrük xidməti yeni dünya təsərrüfatı sistemində, Bakı, 1998
5. Heydərov K.F. “Gömrük işinin əsasları, gömrük işinin təşkili və texnologiyası” 1-ci cild, Bakı, 1998
6. Heydərov K.F. “Gömrük işinin əsasları, gömrük orqanlarının iqtisadi fəaliyyəti” 2-ci cild, Bakı, 1999
7. Heydərov K.F. “Gömrük işinin əsasları, gömrük işinin idarə edilməsi və inkişafı” 4-cü cild, Bakı, 2000
8. Heydərov K.F. “Gömrük işinin əsasları” 4 cildə. I c. “Gömrük işinin təşkili və texnologiyası”, 1998, Bakı: Azərnəşr, 496 s.; II c. “Gömrük orqanlarının iqtisadi fəaliyyəti” (1999), Bakı: Azərnəşr, 392 s.
9. Kəlbəyev Y.A. Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri. Monoqrafiya, Bakı: Elm, 2005, 468 s.
10. Məhərrəmov A.M., Aslanov H.H. “Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi” 2008, Bakı, 399 s.
11. Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə., Atakişiyev M.C. “Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi”, 2009, Bakı, Şərq-Qərb, 452 s.
12. Əliyev A.Ə. “Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının inkişafı”, 2002, Bakı: Caşıoğlu, 236 s.
13. Səmədzadə Z. A. “Boyuk yolun mərhələləri: yarım əsr ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatı, onun gərəklilikləri və perspektivləri”, 2004, Bakı, 936 s.
14. Nuriyev C.Q. “Gömrük Hüququ”, Bakı, 2002
15. Məmmədov S.M. “Vergi və gömrük işi”, Bakı, 1996

16. Əlirzayev K. Avtoreferat “Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin gömrük-tarif tənzimlənməsi sistemi və onun təkmilləşdirilməsi problemləri”
17. Feyzullabəyli İ.Ə. “Beynəlxalq ticarət işi”, Bakı, 2001
18. Səmədzadə Z. Ə. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri. “İqtisadiyyat və həyat” jurnalı, Bakı, 1998
19. Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması, Bakı, 2003
20. Vəliyev D.Ə. Beynəlxalq iqtisadiyyat, Bakı, 1998
21. Şəkəraliyev A. Ş. Dünya təsərrüfatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı, 1998
22. Nuriyev C. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin hüquqi tənzimlənməsi, Bakı, 2000
23. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi, 2009, Bakı, Qanun, 256 s.
24. “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı 1994
25. “Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi” Hüquq ədəbiyyatı», Bakı, 2003
26. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri, Bakı, 2013
27. Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılmasında «bir pəncərə» prinsipinin tətbiqi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 noyabr 2008-ci il tarixli Fərmanı;
28. “Azərbaycan Respublikasında ixrac-idxal əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri, gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınan yığımların miqdarı haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, (2001);
29. «Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi haqqında » Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1995);
30. Бабашкина А.М. “Государственное регулирование национальной экономики”, 2007
31. Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения, Москва, 2001
32. Гаджиев Ш.Г. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития, Киев, 2000

33. Бондаренко Н. Таможенно-тарифное регулирование ВЭД. Издательство: МарТ Издательский центр, Ростов-на-Дону, 2007 г. 224 стр.
34. Бондаренко Н.П. Таможенно-тарифное регулирование ВЭД. Издательство: МарТ, 2007 г. 240 стр.
35. Свинухов В.Г. Таможенно-тарифное регулирование внешнеэкономической деятельности и таможенная стоимость. Издательство: Homo faber. 2005 г, 271 стр.
36. Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения. Москва – 2001
37. Рыбалкин В.Е., Щербанин Ю.А., Балдин Л.В. и др. Международные экономические отношения, Москва, 2001
38. Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс: М.: Волтерс, Клувер, 2004
39. Эфендиев О., Алиев Э. Внешнеэкономическая деятельность современного Азербайджана. Баку, 2007
40. Шумилов В.М. Международное экономическое право в эпоху глобализации. М.: Междунар. отношения, 2003

WEB Saytlar:

1. <http://www.meclis.gov.az> – AR Milli Məclisin rəsmi ünvanı;
2. <http://www.president.gov.az> – AR Prezident Aparatının rəsmi ünvanı;
3. <http://www.economy.gov.az> – AR İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin saytı;
4. <http://www.mie.gov.az/> -Azərbaycan Respublikası Sənaye və Energetika Nazirliyi
5. <http://www.elm.az/> - Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
6. <http://socar.az/> - Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti
7. <http://www.nba.az> – AR Mərkəzi Bankının rəsmi ünvanı;
8. <http://www.azstat.org> – Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin ünvanı;
9. <http://www.maliyye.gov.az> – AR Maliyyə Nazirliyinin rəsmi ünvanı;
10. <http://www.kitab.az> – Azərbaycan Elektron Kitabxanası;
11. <http://www.undp.com/> - BMT – nin İnkişaf Proqramı;

12. <http://www.oilfund.az> – Dövlət Neft Fondu;
13. <http://www.az-customs.net> – Dövlət Gömrük Komitəsi;
14. <http://www.taxes.gov.az> – Vergilər Nazirliyi;
15. <http://www.world-bank.org> – Dünya Bankı;
16. <http://www.wto.org> – Ümumdünya Ticarət Təşkilatı;
17. <http://www.oilfund.az> – Dövlət Neft Fondu;
18. www.economy.gov.az – İqtisadi İnkişaf Nazirliyi
19. www.kitab.az – Elektron Kitabxana Şəbəkəsi
20. www.wcoomd.org – Ümumdünya Gömrük Təşkilatı

АННОТАЦИЯ

В диссертации отмечается что, таможенно-тарифное регулирование осуществляется с помощью инструментов, воздействующих, прежде всего на ценовые показатели. Таможенно-тарифное регулирование - экономический по своей природе метод государственного регулирования. В его основе лежит механизм применения ввозных и вывозных таможенных пошлин, то есть оно предполагает применение импортных и экспортных таможенных тарифов. Таможенно-тарифный метод регламентируется таможенным законодательством данной страны.

В диссертации отмечается что, в международной практике под тарифом в первую очередь понимается таможенная пошлина, взимающаяся с товара, который пересекает государственную границу. В данном случае будет рассмотрено воздействие тарифных инструментов внешнеторговой политики, используемых государствами в качестве ограничений для свободного перемещения товаров, на экономику этих государств, благотворные эффекты и различные аргументы, говорящие в пользу использования тарифных инструментов.

В диссертации так же отмечается что, таможенно-тарифное регулирование внешнеторговой деятельности, совокупность методов государственного регулирования внешнеторговой деятельности, основанных на применении таможенных пошлин, таможенных процедур, правил. С точки зрения государственного регулирования внешнеэкономической деятельности таможенно-тарифное регулирование является одной из двух групп методов регулирования государством этой сферы деятельности наряду с нетарифными методами.

Таможенные тарифы инструмент таможенной политики в области таможенного регулирования экономики страны, использующийся для реализации целей торговой политики и представляющий собой свод ставок таможенных пошлин облагаемых товаров, систематизированных в соответствии с товарной номенклатурой внешнеэкономической деятельности.

ANNOTATION

The thesis notes that the customs and tariff regulation is carried out by using the tools that affect primarily on price indices. Customs and tariff regulation - economic in nature method of state regulation. It is based on the mechanism for import and export customs duties, that is, it involves the application of import and export tariffs . Customs tariff method is governed by the customs legislation of the country .

The thesis notes that in international practice under the tariff primarily meant customs duties levied on goods, which crosses the state border. In this case, the impact of tariff will be considered foreign trade policy instruments used by states as a restriction to the free movement of goods, on the economy of these countries, and the beneficial effects of the various arguments that speak in favor of the use of tariff instruments .

The dissertation is also noted that the customs and tariff regulation of foreign trade, a set of methods of state regulation of foreign trade, based on the application of customs duties, customs procedures, rules. From the point of view of state regulation of foreign trade activity customs and tariff regulation is one of two groups of methods of state regulation in this sphere of activity, along with non-tariff methods.

Customs tariffs tool policy in customs regulation of the economy of the country, used to achieve the objectives of trade policy and represents a set of duties stavoktamozhennyh taxable goods classified in accordance with the commodity nomenclature of foreign economic activity.

REFERAT

Mövzunun aktuallığı. Məlumdur ki, ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra müstəqil gömrük siyasəti formalaşdırılmağa başlandı və lazım olan gömrük qanunvericiliyi aktları qəbul olundu. Eyni zamanda gömrük işinin daha səmərəli təşkil edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən lazım olan təlimat və əsasnamələr işlənib hazırlanmışdır. Bütün sənədlərin əsasını Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi təşkil edir. Azərbaycanın gömrük-tarif siyasətinin əsas xüsusiyyəti hər şeydən əvvəl müasir şəraitində xarici iqtisadi əlaqələrin gömrük-tarif tənzimlənmə sisteminin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi və onun elmi-tədqiqat predmeti kimi mühüm nəzəri metodoloji və praktiki əhəmiyyət kəsb etməsidir. Hazırda Azərbaycan Respublikası qarşısında dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmaq, dünya bazarına çıxmaq və onun perspektivdə fəal subyektinə çevrilmək, müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin imkanlarından daha geniş istifadə etmək kimi mühüm vəzifə durur.

Xarici iqtisadi fəaliyyət hər bir cəmiyyətin sosial-iqtisadi tərəqqisinin güclü faktorlarından biridir və o bu tərəqqini sürətləndirir və ləngidə bilər. Bu fəaliyyətin milli iqtisadiyyata, milli maraqlara müsbət təsiri onda olur ki, o dövlət tərəfindən düzgün tənzimlənməklə ixracı stimullaşdırarsın, ölkənin ixrac potensialı artırsın, yəni ixrac yönümlü istehsal sahələrinin inkişafına diqqət yetirilsin. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi üzrə dövlət orqanlarının fəaliyyəti praktiki olaraq dünyanın bütün ölkələrində mövcuddur. Lakin onun miqyası, forma və metodları hər bir ölkədə qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə, ölkənin müasir dünyada yerinə və roluna, habelə dövlətin xarici və daxili siyasətinə uyğun olaraq müəyyən edilir. Məhz bu məqamlar mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın predmeti xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı yeni tendensiya, xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində hüquqi mexanizmin, həmçinin bu tənzimlənmə prosesində milli, dövlətlərarası və beynəlxalq hüququn yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsi təşkil edir. Dissertasiya tədqiqatının obyektı milli iqtisadiyyatların beynəlxalq iqtisadi münasibətlərlə təmas nöqtəsini formalaşdıran fəaliyyət növü kimi xarici iqtisadi fəaliyyət və onunla bağlı digər proseslərdir.

Tədqiqatın məqsədi dünya təsərrüfatının beynəlmilləşməsi və qloballaşmasının müasir mərhələsində xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük-tarif tənzimlənməsinin hüquqi mexanizminin nəzəri və praktiki aspektlərinin təhlilini aparmaq, bunun əsasında hüquqi tənzimlənmənin mövcud vəziyyətini, onun aktual problemlərini üzə çıxarmaq və Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə ticarət əlaqələrinin hüquqi tənzimlənməsinin və bu istiqamətdə həyata keçirilən dövlət siyasətinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, həmçinin prioritetləri dəqiqləşdirməkdən ibarətdir. Bu kimi mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsi baxımından aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- xarici ticarətin gömrük-tarif tənzimlənməsinə nəzəri yanaşmaları səciyyələndirmək;
- gömrük siyasəti və ümumi iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi kimi onun əhəmiyyətini xarakterizə etmək;
- gömrük-tarif tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərini və tariflərin müəyyən edilməsinin əsas prinsiplərini müəyyən etmək;

- gömrük tarifləri və onun xarakterik tənzimləmə xüsusiyyətlərini araşdırmaq;
- gömrük rüsumları səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsinin iqtisadi-hüquqi mexanizmini tədqiq etmək;
- respublikamızda gömrük və idxal-ixrac əməliyyatlarının müasir vəziyyətini kompleks təhlil etmək;
- respublikada xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin təşkili və formalaşmasının əsas istiqamətlərini göstərmək;
- xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin normativ-hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini göstərmək;
- Azərbaycanda Respublikasında gömrük tarif siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın informasiya bazasını dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının, xüsusilə də Dövlət Statistika Komitəsinin, Xarici İşlər Nazirliyinin, Mərkəzi Bankın, beynəlxalq təşkilatların işçi materialları və sənədləri, statistik və normativ – metodiki materiallar, bir sıra seminar və konfransların sənədləri, tədqiqat mövzusu üzrə elmi araşdırmalar və digər elmi ədəbiyyatlar təşkil etmişdir.

İşin nəzəri-metodoloji bazasını xarici iqtisadi fəaliyyət, o cümlədən gömrük-tarif tənzimlənməsi haqqında alimlərin tədqiqatları, müasir iqtisadiyyatda xarici iqtisadi fəaliyyətdə hüquqi tənzimlənmənin tətbiqinə dair yerli və xarici iqtisadçı alimlərin əldə etdikləri nəticələr təşkil etmişdir. Tədqiqatda qarşıya qoyulan məsələlərin həllinə nail olmaq üçün struktur, funksional, məntiqi, müqayisəli təhlil, statistik, səbəb – nəticə və beynəlxalq ticarət sferasının hüquqi tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərinin digər metodları istifadə edilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən ibarətdir. Sonda istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısı verilmişdir. “Xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük-tarif tənzimlənməsinin konseptual aspektləri” adlanan birinci fəsildə xarici ticarətin gömrük-tarif tənzimlənməsinə nəzəri yanaşmalar, gömrük siyasəti və ümumi iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi kimi onun əhəmiyyəti, habelə gömrük-tarif tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri və tariflərin müəyyən edilməsinin əsas prinsipləri kimi məsələlər xarakterizə edilmişdir.

İşin “Azərbaycan Respublikasında gömrük-tarif tənzimlənməsinin müasir vəziyyətinin təhlili” adlanan ikinci fəslində isə gömrük tariflərinin xarakterik tənzimləmə xüsusiyyəti və onun formalaşması, gömrük rüsumları səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsinin iqtisadi-hüquqi mexanizmi və respublikamızda gömrük və idxal-ixrac əməliyyatlarının müasir vəziyyəti kompleks təhlil edilmişdir.

Dissertasiya işinin “Azərbaycan Respublikasında xarici iqtisadi fəaliyyətin hüquqi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” adlanan üçüncü fəslinə gəldikdə, burada respublikada xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin təşkili və formalaşmasının əsas istiqamətləri, xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin normativ-hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri və Azərbaycanda Respublikasında gömrük tarif siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın sonunda nəticələr çıxarılmış və təkliflər irəli sürülmüş, habelə istifadə olunan ədəbiyyat siyahısı və internet resursları təqdim edilmişdir.